

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

EENE LEVENSBESCHOUWING.

Nec vero ille artifex, cum faceret Jovis formam aut Minervae, contemplabatur aliquem, e quo similitudinem duceret, sed ipsius in mente insidebat species pulchritudinis eximia quaedam, quam intuens in eaque defixus ad illius similitudinem artem et manum dirigebat.... Sic perfectae.... (vitae) speciem animo videmus.

Cicero.

A. PIERSON.

EENE

LEVENSBESCHOUWING.

EERSTE STUK.

HAARLEM,
KRUSEMAN & TJEENK WILLINK.
1875.

Gedrukt bij Gebr. van Asperen van der Velde, te Haarlem.

VOORREDE.

Voor twaalf jaren verscheen *Richting en Leven;* voor twintig, *Bespiegeling*, *Gezag en Ervaring*. Thans komt *Een Levensbeschouwing*. In deze drie werken dezelfde beginselen; maar gaandeweg heeft de schrijver moeten leeren inzien, wat die beginselen inhielden en uitsloten.

Omdat hij thans de gevolgen juister trekt, voegt hij aan de twee eerstgenoemde werken het tegenwoordige toe.

Heb ik veel tijd noodig gehad om van het eerste tot het derde te komen? Ik ben er toe gekomen; en hoop weer verder te komen: dat is de hoofdzaak. Wie van den "tijd van overgang" zeggen moge: "'k wou dat hij overging", ik niet. De een denkt vlugger, de ander trager; maar "overgaan", van het mindere tot het betere, van schemer tot klaarheid, blijft ook

in de school van het leven onze eerzucht. Geen rust. Onverbrekelijke trouw aan zelfstandig verworven beginselen; maar, daarmede gepaard, onverpoosde kritiek van hunne toepassing.

Hoe zullen de Ethisch-modernen dit geschrift opnemen? Niet zonder instemming op menig gewichtig punt, naar ik geloof. Maar dat moet ik afwachten.

Veel had mij van de uitgave kunnen terughouden:

Afnemende belangstelling, naar men verzekert, in wijsgeerige vragen;

Ervaring van misverstand: eigen schuld; van misduiding: anderer schuld;

Goethe's woord omtrent het lot van hen die "hun binnenste bloot leggen".

En desalniettemin, zeg ik met Cats.

Wie zich aan de hier behandelde vragen wijdt, verlangt gedachtewisseling. Deze wordt te vruchtbarer, naarmate elk zijne meeningen meer in haar geheel voordraagt.

Verdiensten en gebreken springen dan duidelijker in het oog.

UTRECHT,
Oktober 1875.

A. P.

INHOUD.

HOOFDSTUK II.

HOOFDSTUK III.

(Vervolg van het voorgaande hoofdstuk.)

HOOFDSTUK IV.

HOOFDSTUK V.

EENE LEVENSBESCHOUWING.

INLEIDING.

Het is mijn voornemen in dit geschrift het een en ander te vereenigen en te ordenen van hetgeen ik door anderen en door eigen ervaring geleerd heb omtrent de wijze, waarop het inwendig leven opgevat en daarvan voor het uitwendig leven gebruik gemaakt moet worden. Streng genomen zou men eigene ervaring als de eenige bron van alle kennis op dit gebied kunnen noemen, want hoeveel anderen ons ook geven kunnen, en dit is zeker niet weinig, het verkrijgt voor ons toch eerst beteekenis, wanneer het tot persoonlijke ervaring geworden en opgenomen is in ons innerlijk bestaan. Een onderscheid te maken tusschen hetgeen wij aan anderen en aan ons zelven danken, is alleen in zoover gerechtvaardigd, als wij duidelijk waarnemen, dat somtijds de kennismaking met een persoon of een boek het onmiskenbaar uitgangspunt onzer eigene ervaring was.

Levenservaring moet de grondslag zijn van onze levensbeschouwing. Onder het woord levenservaring hebben wij te verstaan de som van de indrukken, die het leven met al wat het in elk opzicht biedt in ons gemoed achterlaat, terwijl bij ons het gemoed het vermogen heet waardoor wij al hetgeen ons wedervaart in aandoeningen omzetten. Het gemoed vertoont dus te grooter ontwikkeling, naarmate onze aandoeningen levendiger, dieper en tegelijk bepaalder mogen genoemd worden.

Hierin ligt reeds opgesloten, dat het verstand niet van het gemoed kan worden afgescheiden; noch het waarnemend noch het nadenkend verstand, dat immers aan het gemoed zijn voedsel moet verleenen. Het verstand dient hetgeen ons overkomt op te merken, te karakteriseeren, en dit zoo scherp mogelijk; voorts al het opgemerkte in onderling verband te brengen, want hoe beter het verstand deze voorbereidende werkzaamheid heeft verricht, hoe meer het gemoed in staat zal zijn bepaalde aandoeningen te ondervinden. Dit laat zich reeds van te voren verwachten, maar blijkt bovendien uit de onloochenbare omstandigheid, dat een diep gemoed nooit dan in vereeniging met een groot en fijn verstand voorkomt. Al zou het diep gemoed, de vatbaarheid om te ondervinden, oorspronkelijk aanwezig zijn, — eene mogelijkheid, die wij niet behoeven te loochenen, — zoo heeft het gelegenheid om zich recht te toonen noch om zich te ontwikkelen, waar het verstand zich op een lagen trap bevindt, en dus niet zuiver waar-

nemen, niet nauwkeurig ontleden of juist verbinden kan. Het gemoed ontaardt dan tot eene zekere gevoeligheid, eene zekere weekelijkheid, die in de gewone samenleving wel met het bezit van gemoed verward wordt, maar er veeleer de parodie van moet heeten, aangezien het dáar slechts inderdaad wordt gevonden, waar bepaaldheid van aandoeningen en indrukken aanwezig is; eene bepaaldheid, die op hare beurt den scherpsten blik van het verstand onderstelt.

Er kan dus wel verstand zijn zonder gemoed, maar niet, omgekeerd, gemoed zonder verstand, evenzeer als een voorwerp niet noodzakelijk een spiegel beeld, maar een spiegelbeeld wel altijd een voorwerp doet verwachten. Wordt dit ingezien en toegegeven, dan zal men zich hoeden èn voor het vereenzelvigen van levenservaring en laffe gevoelswiegeling of ontzenuwende aandoenlijkheid, welke ten allen tijde geheel onvruchtbaar zijn geweest, èn voor het geringschatten van het gemoed, alsof het voor de vorming van eene levensbeschouwing niet ten eenemale onmisbaar ware.

Inderdaad, wat vermag het kloekste verstand met het leven uit te richten, bijaldien de innerlijke ervaring zwijgt? Het kan verschijnselen, gebeurtenissen slechts in hun bestaan en samenhang erkennen. Dit is zeer veel, maar bij lange na niet genoeg. Op de waardeering van de verschijnselen en hun samenhang komt het aan; dat is het wat er de eigenaardige kleur en strekking aan verleent. Daarvoor is het noodig, dat zij met onze persoonlijkheid in betrek-

king worden gebracht, en dit kan alleen geschieden door hetgeen wij gewoon zijn het gemoed te noemen.

I.

Uit het voorgaande is misschien het antwoord reeds af te leiden op de vraag, die den een of ander belang kan inboezemen: waarom dit werk geschreven werd? De ervaring, waaruit onze levensbeschouwing opgroeide, werd niet zonder moeite verkregen. Men gelooft, men hoopt allicht, dat anderen, door van die beschouwing kennis te nemen, de ervaring gemakkelijker, de moeite minder zwaar zal vallen. Juist naarmate men zijne beschouwing met meer inspanning heeft gevonden, koestert men voor haar des te grooter liefde; wat mede tot schrijven, tot meedeelen noopt.

De woorden moeite en inspanning zijn hier niet lichtvaardig gekozen. Zij werden niet geboren uit overdrijving, die zonde, waarin een schrijver zeker licht, maar even zeker nooit straffeloos vervalt. De eerste moeilijkheid, aan al wat levenservaring heeten mag verbonden, is het leeren zien door eigen oogen; eene moeilijkheid, schier onoverwinnelijk, wanneer de opvoeding, die men genoot, een scherp geteekend karakter vertoonde. In dat geval is aan onzen geest een bepaalde richting meegedeeld, die op verstand en gemoed een overweldigenden invloed uitoefent en, gedurende korteren of langeren tijd, soms zelfs buitengewoon lang, onze persoonlijkheid ver-

hindert in hetgeen zij oorspronkelijks en eigenaardigs heeft tot haar recht te komen, en ons dat gezichtspunt te doen vinden, dat met onzen aanleg het meest overeenkomt en ons vergunt van dien aanleg het meest partij te trekken. Die invloed openbaart zich niet zelden zoowel in zijn eigen werking als in de wederwerking, die hij opwekt; terwijl dan werking en wederwerking, telkens natuurlijk in tegenovergestelden zin, tot eenzijdigheid voert. Eerst is men zoo, daarna anders, maar beide keeren omdat men op deze en die bepaalde wijze is opgevoed.

Welke die opvoeding nu ook geweest zij, en met hoeveel dankbaarheid zij ons ook beziele, aan haar overwicht hebben wij ons te ontworstelen om tot zelfstandigheid te geraken. Dit geschiedt langs verschillende wegen. Nu eens wordt de vrijheid langzaam en geleidelijk ons deel, dan met rukken en ten gevolge van heroïke daden. Tot geen prijs wordt zij te duur verworven, die geestelijke zelfstandigheid, die zulk eene belangrijke voorwaarde is van alle diepere levenservaring, want eer zij aanwezig is kan men niet weten of men werkelijk zelf gevoelt en denkt, dan wel het zich inbeeldt. Het is toch onloochenbaar, hoe zonderling het klinke, dat een richting of een tijd in ons denken en gevoelen kan, en dat wij, meenende uit eigen bewustheid te spreken, inderdaad slechts naspreken; meenende een eigen geluid te geven, in waarheid bloot een weergalm zijn.

Dit ontworstelen van onszelven aan de macht

der overlevering, die voor elk onzer in meerdere of mindere mate met de opvoeding gegeven is, behoeft natuurlijk volstrekt niet altoos te leiden tot het tegenovergestelde van hetgeen die overlevering vertegenwoordigt. De hoofdzaak is niet: tot welke beschouwing wij komen, maar dat wij zelfstandig komen tot welke beschouwing dan ook. Daartoe is het in de meeste gevallen onontbeerlijk, dat wij een begin maken met ons tegen die overlevering te verzetten, al bevat zij ook veel waartoe wij later uit eigen beweging zullen terugkeeren. Het is goed, dat wij het juk eens afschudden; eens elk oordeel, tot hiertoe op gezag onderschreven, als vooroordeel aanmerken en gewelddadig de denkbeelden scheiden, die onderwijs en gewoonte in onzen geest met elkander verbonden hebben. Wij zullen veel daarbij wegwerpen, dat wij naderhand weer opnemen. Wat nood? Indien wij slechts op die wijze aanvankelijk tot zelfbewustheid komen; tot de overtuiging dat wij werkelijk zien wat wij beweren te zien, dat wij gevoelen wat wij heeten te gevoelen. Hoe bedenkelijk het middel moge schijnen, ik acht het in de meeste gevallen noodzakelijk, daar zoo alleen die macht van de traagheid, van den sleur in ons geknakt wordt, die misschien gedurende ons geheele leven nooit wordt gebroken, en waarvan wij ons de noodlottige werking nauwlijks groot genoeg kunnen voorstellen. De mensch wordt roomsch-katholiek geboren, slaaf der overlevering, knielend voor het gezag van anderen. Het klassieke staats-, het middeleeuwsch kerkbegrip

hebben deze neiging en gezindheid in de europeesche menschheid gekweekt en wortel doen schieten. En ik breng haar volstrekt niet uitsluitend in verband met het aankleven van bepaalde geloofsstellingen. Er is veel, ten welks aanzien de sleur nog gevaarlijker werkt dan ten aanzien van onze kerkelijke meeningen. Men moet hier in de eerste plaats denken aan de gewaarwordingen van ons binnenste, in welke gewaarwordingen oorspronkelijkheid niet slechts zeldzaam is, maar ook zelden gewaardeerd en begeerlijk geacht wordt. Wat, zoo luidt onwillekeurig de vraag, wat gevoelt men? Wat gevoel ik? ware een vruchtbaarder onderzoek; waarbij het in het geheel niet schaadt, mocht men ook al eens te antwoorden hebben: ik gevoel niets. Hij die de eerlijkheid heeft, de afwezigheid van gevoel zichzelven te belijden, en wel in zulke gevallen, waarin een welopgevoed mensch ondersteld wordt deze of die bepaalde aandoening te ondervinden, heeft eene der voorwaarden vervuld, waarop oorspronkelijkheid van gewaarwording bereikt kan worden. Want hij heeft de ijdelheid in eene harer vele vormen overwonnen; de ijdelheid, die ons den schijn doet liefhebben, ook waar het wezen er aan ontbreekt, en in dit bijzondere geval met een gebrekkig oordeel kan samenhangen. Immers, dat men zich opdringt een gevoel te bezitten hetwelk men niet bezit, spruit dikwerf voort uit een verkeerd algemeen maken van hetgeen een beperkte waarneming ons heeft geleerd. Men heeft in een zeer bijzonderen kring van menschen

onder bepaalde omstandigheden het voorkomen van zekere gewaarwordingen of aandoeningen waargenomen, en met verklaarbare, ofschoon altijd berispelijke overhaasting daaruit het algemeene besluit opgemaakt, dat de mensch in die omstandigheden die aandoeningen heeft. Nu wil men toch persoonlijk niet blijven beneden hetgeen, naar dit besluit, de mensch is, dat wil zeggen: men wil niet voor minder aangezien worden, en daarom maakt men zich wijs, dat men het een of ander ondervindt. Alsof het iedereen gegeven ware, te bepalen wat echt menschelijk verdient te heeten; alsof daartoe niet, behalve eene veelzijdige waarneming, zulk eene wetenschappelijke tucht en geoefendheid in het denken behoorde, als op elk gebied tot het uitspreken van een algemeen oordeel alleen het recht kan geven. Te beslissen wat echt menschelijk is, mag men voor niet minder moeilijk houden dan het vaststellen van de eene of andere natuurwet. Toch zal menigeen, die zich van het laatste wijselijk onthoudt, in het eerste geen bezwaar vinden, en doen wat ik voor mij liever aan geesten als Shakespeare en Goethe zou overlaten.

Men ziet er dan ook de gevolgen van. Voor echt menschelijk en natuurlijk wordt uitgegeven wat vaak louter konventioneel is, en men wordt beticht van het hart niet op de rechte plaats te dragen, wanneer men aandoeningen of gewaarwordingen mist, die wellicht eerst voor een twintig of dertig jaar uit dit of dat land ten onzent zijn geïmporteerd. De

macht van het konventioneele, de hang tot naspreken en meedoen worden ons recht duidelijk, wanneer wij reizen en op onze beurt beroemde en veel bezochte plaatsen bezoeken. Men heeft er tallooze beschrijvingen van gelezen, die van niets dan lof overvloeien. Men gaat zelf ter beevaart met gespannen verwachting. Hoe dikwerf gebeurt het dan, dat men, aangekomen, zich af moet vragen: wie heeft geene oogen, mijne voorgangers of ik? In het leven gaat het ons niet anders dan op zulk eene reis. Het zich ontworstelen aan de overmacht onzer opvoeding is vaak niets anders dan het zich onttrekken aan de konventioneele gewaarwordingen van een bepaalden kring om uit eigene oogen te leeren zien. En, ik herhaal het, hoe meer moeite ons dit heeft gekost, hoe meer het komen kan, dat men zich gedrongen gevoelt om, zoo mogelijk, anderen de taak lichter te maken. Anderen, niet allen. Want niet allen werden in dezelfde geestelijke atmosfeer groot gebracht.

Velen hebben met den schrijver dezer regelen zich moeten ontscheuren aan het piëtisme, of liever hunne levenservaring heeft hen daarvan moeten genezen.

Het eigenlijk karakter van het nederlandsch piëtisme wordt nog niet algemeen begrepen. Het wordt vaak vereenzelvigd met hetgeen men gewoon is te noemen de orthodoxie, terwijl toch in menig belangrijk opzicht het kenmerkende van het piëtisme alleen gevat kan worden juist in tegenstelling met de zoogenaamde orthodoxie. De orthodoxie, die thans weer het

hoofd zoo krachtig opsteekt, maar voor een kleine veertig jaar door het *Réveil* sterk overvleugeld werd, zou ik willen beschrijven als de richting, die het bestaan erkent van godsdienstige waarheden in volkomen denzelfden zin als waarin de wiskundige het bestaan van wiskundige waarheden aanneemt: die godsdienstige waarheden staan vast als een muur, vormen een welsamenhangend geheel, eene bepaalde leer, waarin men onderricht geven kan en die voor een volledig en klemmend bewijs vatbaar is. De eerste plicht van een denkend en behoorlijk ingelicht mensch is, die leer aan te nemen en evenmin daaraan te twijfelen als aan de stelling, dat de som der hoeken in een driehoek gelijk is aan twee rechte hoeken. Gelijk nu de wiskunde waarde heeft èn in zich zelve, als kennis van waarheid, èn omdat zij onmisbaar is voor zekere doeleinden, zoo heeft ook de orthodoxie waarde èn als de ware leer omtrent God en de goddelijke dingen, èn wegens hare vruchtbaarheid voor het gemoedsbestaan en het zedelijk leven. Die haar aanneemt zonder er zijn gedrag nog naar in te richten, staat reeds hooger dan de ketter, namelijk in dien zin waarin de welonderwezen man, die zijne kennis nog nooit heeft toegepast, hooger staat dan de onkundige. Wie een brug wil bouwen, moet die en die formules kennen; wie zalig worden wil in dit en in een volgend leven („*quicumque vult salvari*"), moet die en die godsdienstige leeringen als waarheid hebben aangenomen. Ingenieur is virtuëel, wie deze en die wiskunstige;

kristen is virtuëel, wie deze en die godsdienstige kennis bezit. Valt van den eerstgenoemde, al heeft hij nog niets tot stand gebracht, meer te hopen dan van een bloot praktisch gevormd man, zoo komt ook den rechtzinnige als rechtzinnige de voorrang toe boven den ketter van onbesproken wandel. De rechtzinnige kan in het leven falen: erg genoeg voor hem persoonlijk, wanneer hij het doet; maar hij is niettemin veel minder gevaarlijk dan de zedelijk onberispelijke ketter. Want door de waarheid der rechtzinnige leer te blijven erkennen, laat hij de voorwaarde onaangetast, waarop alle zedelijk leven, dat dien naam ten volle verdient, alleen mogelijk is. Zoo is hij, die een fout maakt in een vermenigvuldiging, maar de vier hoofdregels als regels eerbiedigt, vrij wat minder te duchten dan de onderwijzer, die, bijvoorbeeld, uit gewoonte altijd volkomen nauwkeurig vermenigvuldigen, maar zijnen leerlingen verkeerde denkbeelden omtrent de vier hoofdregels inprenten zou.

Ziedaar het standpunt der orthodoxie. Zij is dogmatisch. Zij hecht het grootste gewicht aan de zuiverheid der leer, niet omdat zij het leven versmaadt, gelijk een begrijpelijk volksvooroordeel het haar verwijt, maar omdat zij die zuiverheid voor het leven onmisbaar acht. Hier vloeit, gelijk men ziet, het een uit het ander met logische noodzakelijkheid voort, indien men de premisse, de waarheid der rechtzinnige leer, eens toegegeven heeft. Ongelukkig is die leer niet waar, en daarom dan ook door alle tot

oordeel bevoegde en tevens waarheidlievende geesten verlaten.

Het standpunt van het piëtisme is een geheel ander. Het zegt niet: elk rechtzinnige is een kristen, maar elk kristen is rechtzinnig, zal het althans vroeger of later worden. Onmetelijk onderscheid, maar dat aan de menigte moest ontsnappen; waardoor de populaire vereenzelviging van de twee richtingen verklaarbaar wordt. De orthodoxie is nuchter, kalm, methodisch, behandelt den godsdienstig te vormen mensch gelijk men den mensch altijd behandelen moet, zoodra men hem, onverschillig waartoe ook, vormen wil. Zij begint met het begin, met den grondslag; zij onderwijst, zij geeft een katechismus, een handboek, aan het kind in handen; zij deelt dat kind, dien ongeoefende, mede, dat dit en dat op deze en die gronden zoo is en niet anders; zij prent dat in, en hoopt en bidt, op haar standpunt met alle recht, dat het "woord vruchtbaar zal worden gemaakt voor hart en leven". Maar dit is Gods zaak; de hare alleen "de waarheid voor te houden".

Niet alzoo het piëtisme. Het is medeslepend, overspannen, willekeurig; het bereidt niets voor, het wil niet komen door het verstand tot het gemoed, maar stormt onmiddellijk op het gemoed los. Ik spreek niet van het vroegere duitsche, maar van het negentiende-eeuwsche, nederlandsche piëtisme, dat ten deele uit Engeland, ten deele uit Zwitserland bij ons overgeplant werd. Het leeft en verwacht alles van zoogenoemde *revivals*. God moet den mensch in het

hart grijpen. Is dat geschied, dan komt alles te recht: de ware leer, het ware leven, de ware wijsheid, alles zal volgen. Is het niet geschied, dan is daarentegen alles vruchteloos, al hoordet gij duizend rechtzinnige preeken, na jaren lang de Zondagen van den katechismus te hebben van buiten geleerd. Ach arme! alles vergeefsche moeite. Hadt gij soms gemeend, dat het exerceeren u tot een Napoleon zou maken?

In de opvoeding moest het piëtisme geheel anders te werk gaan dan de orthodoxie. Waar deze u, beginnende van het Paradijs, den "ganschen raad Gods" bescheidenlijk en geleidelijk uitlegt, van het lagere tot het hoogere, van de typen tot de vervulling, van de wet tot het evangelie opklimmende, en zich de moeite geeft om u de taal te doen aanleeren, waarin u later de hoogste verborgenheden des geloofs zullen worden medegedeeld, als daar zijn drieëenheid, menschwording, voorbeschikking en soortgelijke "stukken der leer", sticht het piëtisme bewaarscholen, waarop het, gewijzigd naar den eigenaardigen tongval van elk onzer hollandsche steden, de kleuters doet aanheffen van den "lieven Jezus", van het "komen tot den zondaarsvriend", en kweekt het (historisch!) moeders, die anderen raadplegen over de beste wijze om haren lievelingen aan, indien niet op de knie het "God geopenbaard in het vleesch" of iets soortgelijks bevattelijk te maken. Of is het niet gebeurd, dat een moeder haar kind aan de borst gedurig Jezus, Jezus, in het oor fluisterde?

De gezegende naam kon immers een levenskiem werpen in de kleine, nog sluimerende ziel. Het was geene uitzondering, geene overdrijving; slechts eene proeve van dat stoute voor niets tellen van de gewone voorwaarden van alle menschelijke ontwikkeling, dat het piëtisme nog in andere opzichten kenmerkte. Waar de orthodoxie u in de Inleiding harer dogmatiek over de echtheid, de ongeschondenheid, de menschelijke en goddelijke betrouwbaarheid van de bijbelboeken onderhield, en u achtereenvolgens uitlegde hoe de heilige schrijvers de waarheid hadden willen zeggen en de waarheid hadden kunnen zeggen (waarbij het u wellicht soms bevreemden kon, dat zij haar niettemin niet altijd hadden gezegd), om u daardoor tot de erkenning van de goddelijke ingeving der Schrift te brengen, las het piëtisme bij monde van een zijner welluidende tolken u liever die Schrift zelve op indrukwekkende wijze voor, in de blijkbare verwachting dat gij de Inspiratie van het gewijde blad aan uw hart zoudt gevoelen, een "hoe waar, hoe goddelijk!" dat hart vervullen en over uwe lippen vloeien zou. Waar de orthodoxie prijsstelde op het bezit van geordende leeraars, die eene behoorlijke akademische opleiding hadden genoten, vast geloovende, dat men om "het woord recht te snijden" het moet geleerd hebben, en het in zich opnemen van geene geringe kennis daartoe gevorderd wordt, kon het piëtisme, ofschoon die leeraars achtende wanneer zij "geloovig" waren, het buiten hen wel stellen, zoodra het Gode behaagde den een of ande-

ren eenvoudigen, ongeletterden man te verwekken, die tot bekeering en wedergeboorte opriep.

Zooveel theologie, als ik hier heb moeten aanroeren, zal wellicht menigeen verhinderen, het piëtisme aan te zien voor hetgeen het werkelijk is, en daarin een der merkwaardigste verschijnselen te erkennen, die zich gedurende deze eeuw in ons vaderland hebben opgedaan. Daar richtingen bij ons zeer licht een godgeleerd of kerkelijk karakter aannemen, moet men er altijd voor zorgen, dat dit karakter ons oog niet benevele voor het menschelijke dat in die richtingen steekt en, wijl het menschelijk is, aanspraak heeft op onze sympathie.

Vooreerst was het piëtisme, dat in het *Réveil* een bepaalden vorm verkreeg, een verzet tegen het eenzijdig verstandelijke der orthodoxie. In het beginsel zelf der orthodoxie lag wel niets, dat haar dwong de eischen van gemoed en leven te miskennen. Maar ten gevolge van menschelijke zwakheid kwam het toch daartoe, en vormde zich hetgeen men niet ongelukkig een "doode rechtzinnigheid" heeft genoemd. Onder den druk van hare heerschappij ontstaat het piëtisme, en wel bij diegenen, die de rechtzinnige leer omhelzen, maar het onbevredigende gevoelen van eene bloot redelijke overtuiging omtrent deze leer. Het neemt juist krachtens zijnen oorsprong een hoogst revolutionnair karakter aan. Het beantwoordt op een bepaald gebied aan hetgeen men op een ander gebied in Duitschland "die Sturm- und Drangperiode" heeft genoemd. Wat daar "genie"

heette, heette hier "wedergeboorte", die even bovennatuurlijk, even magisch geacht werd te werken als het genie. Niemand kon zeggen, hoe de wedergeboorte tot stand kwam. Slechts in beelden kon men haar beschrijven; beelden, waarmee het niet altijd gemakkelijk viel een bepaalden zin te verbinden. Het hart, zeide men, moest getroffen worden; een lichtstraal moest op ons vallen uit den Hooge; de oogen moesten opengaan; eene innerlijke openbaring moest er plaats grijpen. Geheel zonder middelen? Niet geheel, maar toch nagenoeg. En in elk geval door allerlei soort van middelen; indien God ze slechts geliefde te zegenen: een preek, een traktaatje, één enkele tekst; ook eene gebeurtenis in het leven. Maakte het een of ander slechts een diepen indruk, dan ontstond er angst voor het behoud der ziel; daarop vloeiden tranen, volgden smeekingen, "woelingen, werkingen". Gisteren nog benauwdheid en duisternis; heden, van deze of die bepaalde ure aan, verheuging en helderheid; want het licht was doorgebroken, en men had het inzicht in "de waarheid". Nu waren ook eensklaps alle zwarigheden verdwenen. Men was "bekeerd", en daardoor in het bezit van eene vaste overtuiging omtrent de aangelegenste en de ingewikkeldste zaken.

Geheel de omhaal der theologische wetenschap werd nu volkomen overbodig. Wat zult gij in het zweet des aanschijns vragen van echtheid en onechtheid onderzoeken, de folianten der kerkvaders lezen, hebreeuwsch en grieksch studeeren, door het laby-

rinth van kerkgeschiedenis of uitlegkunde dolen, het *Réveil* wijst u een weg die veel eenvoudiger is. Wees een turfboer, maar wees "bekeerd", en gij beschaamt een hoogleeraar in de godgeleerdheid, want gij hebt het "geestelijk verstand der Schrift".

Die onderscheiding tusschen geestelijke en leek was slechts een der vele onderscheidingen die het *Réveil* uitwischte. De belangrijkheid, de aantrekkelijkheid dier beweging ligt in haar idealisme, in haar staan naar het onbereikbare; en uit dit oogpunt is zij eenigszins te vergelijken met die beweging der dertiende eeuw, welke in den boezem van het katholicisme, en insgelijks tegenover scholastiek en hiërarchie, het aanzijn schonk aan de bedelorden. Het moet toegegeven worden, dat deze laatste beweging zich in de praktijk met onverschrokkener konsekwentie openbaarde. Maar voor het overige een gelijk stoutmoedig nivelleeren van bestaande kerkelijke en maatschappelijke ongelijkheden. Toen Franciskus van Assisi voor den paus zou preeken, hield een welgezind kardinaal zijn hart vast. Katherina van Siëna predikte reeds toen zij nog lezen en schrijven moest leeren. Zoo zond het *Réveil* menschen van allerlei stand en opleiding, en ook zonder opleiding, als oefenaars en evangelisten uit. Of was God in zijne vrijmachtige genade gebonden aan de getuigschriften eener theologische fakulteit?

Het was zulk een stout ignoreeren van al de gegewone voorwaarden, waarop ontwikkeling plaats

grijpt en vertrouwen geschonken wordt; zulk een blijmoedig terugkeeren tot het woord dat eens tusschen de bergen van Galilea de armen van geest, de kinderkens zalig had geprezen.

Ook het onderscheid van stand achtte het *Réveil* goed genoeg voor "de wereld". Men kende slechts éene betrekking, die van broeders en zusters in Kristus. Uiterlijke teekenen van wellevendheid en beschaving werden geringgeschat. Weder even als bij de bedelorden. Hij zat aan met den rijke, de turfboer van daareven, met ongewasschen handen, den hoed op het hoofd, in zijne linkschheid vloer- of tafelkleed bedervende, zich verwarrende in zijne eigene volzinnen, teksten aanhalende uit Hoogelied of Profeten, teksten niet voor westersche ooren gemaakt. Wat schaadde het? Zoudt gij dien uitverkorene Gods op de vloermat laten wachten en den onbekeerde om zijne glacé-handschoenen binnenlaten? De man met het onaanzienlijk kleed werd niet meer afgewezen. Het woord van Jakobus kwam weer tot zijn recht, al waagde men er mee, dat de onbeschaafde de ooren van zonen en dochters vergastte op een vreemd hoofdstuk uit het Oude Testament.

Zoo vertoont het *Réveil* of het piëtisme in al zijne openbaringen éen hoofdtrek, en die hoofdtrek is dezelfde als die der "Sturm- und Drangperiode": onmiddellijkheid. Alles kwam neer op ingeving, opwelling, plotselinge bezieling. Het woord bekeering, zoo als het toen opgevat werd, zeide alles. Men haatte geene uitdrukking meer dan die van

"zedelijke verbetering". Zedelijk verloren, wie daaraan geloofde en arbeidde.

Geen wonder; men beschouwde den mensch uitsluitend in zijne betrekking tot God, en God uitsluitend als oneindige en ontfermende liefde. Wat mocht men van die liefde niet verwachten? Maar hoe verklaarbaar werd tevens de behoefte om die liefde aan eene lijdende wereld te verkondigen! Aan hare prediking, het Evangelie, te gelooven, was het eene noodige; het eenige dat waarlijk en op den duur belangstelling verdiende. Wat was daarbij wetenschap, kunst, menschelijke vooruitgang?

Indien men het recht heeft te beweren, dat de menschelijke dingen altijd aan eene innerlijke tegenstrijdigheid lijden, kan men zich op het nederlandsche piëtisme als op een nieuw bewijs voor die stelling beroepen. Uit het meegedeelde blijkt toch, dat die richting twee geheel verschillende gewaarwordingen moest wekken: gehechtheid aan, en afkeer van het aardsche leven. Gehechtheid aan het leven wordt gekweekt door het besef, dat men daarin een taak te vervullen, daarin handelend op te treden heeft. Door zijn revolutionnair karakter wekte het piëtisme dat besef. De wereld lag in het booze, de maatschappij rustte op een verkeerden grondslag, en het was niet genoeg dit te erkennen en te betreuren; men werd opgeroepen ten strijde tegen de zonde, die alles bedorven had en altijd daarmee voortging; die de wetenschap ontwijd, de kunst ontheiligd en alle genietingen des levens zouteloos gemaakt had.

Dichterlijk gestemde, edelmoedige geesten moest het in hooge mate aantrekken, plotseling en bij ingeving het geneesmiddel te vinden voor al het lijden der wereld, en vreugde moesten zij scheppen in het leven bij de gedachte, dat het slechts afhing van eigen ijver en inspanning, het middel allerwege aan te wenden.

Maar wanneer men dan waarnam, èn dat het middel zoo weinig ingang vond, èn dat men door het te gebruiken zijne belangstelling verloor in die groote verscheidenheid van aardsche levensbetrekkingen, welker beteekenis terstond verbleekt, waar al de aandacht op het hemelsche gevestigd wordt, zoo ontstond er een zekere matheid, een moedeloosheid, die den lust van te bestaan vergalde. Men vroeg zich af: als eens alle menschen bekeerd waren, wie zou er zich dan nog bekreunen, bijvoorbeeld, om de dierkunde of om het bouwen van een stoommachine of om het beitelen van een Apollo, of zelfs om eenige verbetering van den aardschen toestand? Wat is nog buitendien noodig als maar één ding noodig is? Welke behoefte schreeuwt nog om vervulling, waar ik volkomen tevreden ben, immers den grootsten schat bezit, de parel van oneindige waarde? Ontbonden te zijn en met Kristus te wezen is verreweg het beste. Wat zal ik mij dan afsloven om de gezondheidsleer tot eenige twijfelachtige resultaten te brengen, die mijn aardsche leven misschien eenige jaren zullen rekken? Dat leven is een reis, een vreemdelingschap, en ik zal in fabrieken dui-

zenden laten werken om mijn reistent zoo aangenaam mogelijk in te richten?

Nadat men zich dit had afgevraagd, zag men rond onder de vertegenwoordigers of aanhangers der piëtistische richting en vond weinig overeenstemming tusschen geloof en gedrag. Waren de meesten toch menschen, die het niet aanging voor geveinsden te houden, zoo begon men aan naïveteit te gelooven, die schreeuwende inkonsekwentie mogelijk maakte en omsluierde. Ik heb, bijvoorbeeld, nooit begrepen, hoe men piëtist zijn en tegelijk kapitaliseeren kan. Leven voor den hemel, en schatten vergaderen voor de aarde! Gelooven aan eene oneindige liefde, en renten plukken van geld, dat men aan de regeeringen inzonderheid geleend heeft om ze in staat te stellen, oorlog te voeren of voor te bereiden! Zweren bij een evangelie dat het zalig worden van den rijke bijna onmogelijk noemt, en trachten rijk te worden, ja dit rijk worden opvatten als een zegen van God! Een kind, piëtistisch grootgebracht, kan wel eens zonderling staan te peinzen voor de geopende voorraadkamer zijner moeder of de brandkast zijns vaders, vooral wanneer hij des morgens bij den huisdienst zeker bekend bevel uit de bergrede heeft aangehoord. Hoe meer dat kind opwast en nadenkt, hoe meer het getroffen wordt door de opmerking, dat het piëtisme eene levensbeschouwing is, waar men in het leven al bijzonder weinig mede weet aan te vangen, zoodra het eigenlijk godsdienstig-theologisch gebied verlaten wordt; dat onze pro-

testantsche piëtisten ten slotte toch menschen van de negentiende eeuw, kinderen harer beschaving zijn, en op verre na niet den eerbied kunnen afpersen, dien een Franciskus van Assisi zoo van zelf inboezemt. De verhevene dwaasheid in het katholiek Italië der middeleeuwen maakt toch een zonderling figuur in ons nuchter noordelijk protestantisme, het figuur dat elke restauratie maakt: iets ongezonds en gedwongens.

Het is een nieuwe trek van overeenkomst tusschen het piëtisme en de reeds genoemde letterkundige periode van Duitschland. De verheerlijking van het genie houdt gelijken tred met de romantiek, die ook restauratie is; evenzoo de piëtistische opvatting en prediking van de bekeering met het willen terugkeeren tot een uitgebloeid verleden. Dat verleden was voor het *Réveil* gelukkig niet de middeleeuwsche vroomheid; en vandaar gewis het anders onverklaard verschijnsel, dat het *Réveil* voor Rome onvruchtbaar is gebleven. Maar het verleden, waarheen het terug wilde, was de levensbeschouwing van het wordend kristendom, eer het staatsgodsdienst was geworden. Naar die beschouwing, gevoed door den weemoed, dien de kristenen uit de nalatenschap der klassieke wereld hadden aanvaard, onderhouden door de vervolgingen en moeilijkheden van allerlei aard, waarmee de jonge gemeente had te worstelen, — naar die beschouwing was het eenige ware leven het leven voor den hemel. In al zijne schakeeringen is het kristendom theoretisch die leer blijven huldigen,

maar het piëtisme heeft haar toch bijzonder op den voorgrond gesteld, heeft er ernst mee pogen te maken en getracht de gemoederen gunstig voor haar te stemmen, door ons aan het verstand te brengen, dat 's menschen belangrijkste behoefte zijne zondaarsbehoefte is. Deze toch laat zich onmiddellijk vertolken in de vraag: wat moet ik doen om zalig te worden? dat is: om in den hemel te komen? eene vraag die, indien haar eenige beteekenis toekomt, op de allerhoogste aanspraak heeft, voor alle andere vragen ongevoelig maakt, en den mensch voortdurend in den toestand houdt van een drenkeling, die natuurlijk maar op één ding bedacht is, immers niets ter wereld interessant acht dan zijne redding.

Zulk eene levensbeschouwing kan men nu eenmaal niet in onzen tijd, in ons noordelijk klimaat, in ons nuchter Holland, tot richtsnoer verheffen, al geschiedt dit met de meeste goede trouw, zonder in de praktijk bij elke schrede in strijd te komen met zichzelven, en een nieuw voorbeeld te moeten geven van die altijd opmerkelijke verbinding van halfheid en dweepzucht, die telkens te voorschijn treedt, zoolang men het zwaartepunt en het doel des levens in het Hiernamaals verplaatst.

Ik druk mij zoo algemeen uit, omdat daarmee de kritiek van het piëtisme en het betoog van de wenschelijkheid om ons aan zijn invloed te ontworstelen voor elk belang verkrijgt, onafhankelijk van de vraag in welke omgeving hij werd grootgebracht. Het piëtisme toch is niet enkel een richting die

sommigen volgen, maar is ook de laatste gevolgtrekking uit een beginsel dat allen meer of minder zijn toegedaan, die van de kristelijke kerk hunne opleiding hebben ontvangen. Daar dit met de groote meerderheid van ons volk het geval is, zoo kan geene enkele juiste opmerking het piëtisme treffen, die deze meerderheid niet ter harte behoort te nemen. In deze richting treedt eenvoudig het algemeen kristelijk beginsel, dat zich gewoonlijk met zekeren schroom vertoont, onverschrokken aan het licht; het beginsel, volgens hetwelk dit aardsche leven slechts eene voorbereiding is voor eene andere en betere wereld, voor den hemel. Nu, wanneer dit beginsel waarheid is, kan zijne vrijmoedige belijdenis en de beslistheid, waarmee men het toepast, onmogelijk te wraken zijn. Het gaat niet aan te zeggen, gelijk de meesten doen: het beginsel is goed; of hij in den hemel zal komen, is inderdaad de allerbelangrijkste vraag voor den mensch; zijn hemelsche gelukzaligheid uit te werken, is de gewichtigste bezigheid waaraan hij zich wijden kan; wij zullen ons dit ook elken zondag van den kansel laten verhalen en zeer stichtelijk vinden dit aan te hooren, maar... in de week onze aandacht en krachten aan geheel andere vragen en bezigheden schenken en door deze andere vragen en bezigheden zelfs al onze hartstochten in beweging laten brengen. In de werkelijkheid redeneeren de meesten zoo: men moet zich voor den hemel voorbereiden, maar niet al te veel; voor de eeuwigheid leven, maar niet al te zeer. Zij erkennen dat

het leven ernstig is, maar zoeken allerlei afleiding. In den dood zien zij den overgang tot hetgeen waarvoor de mensch eigenlijk bestemd is, en zij vreezen den dood als het ergste, dat hun overkomen kan.

Neen, is het piëtisme een ziekelijk verschijnsel, waarvoor de groote meerderheid het terecht houdt, dan ligt de krankheid, waarvan het eene openbaring is, dieper, en is zij algemeener verbreid dan dezulken geneigd zijn toe te geven, die in theorie de kristelijke levensbeschouwing blijven huldigen, maar het afkeuren, dat men er ooit ernst mee maakt. Is het piëtisme te veroordeelen, dan moet die levensbeschouwing zelve veroordeeld worden, in zoover zij de wortel van het piëtisme is. Zich aan deze richting te ontworstelen, heet dus met andere woorden die zijde van geheel de kristelijke levensbeschouwing als onwaar te erkennen, waardoor, gelijk ik zeide, 's levens doel en zwaartepunt in het Hiernamaals wordt geplaatst. Het heet te breken met hetgeen een engelsch schrijver geestig genoemd heeft: *other-worldliness.* Het heet in één woord: in plaats van het beginsel: leven voor den hemel, te stellen het beginsel: leven voor de aarde.

Aan vele ernstige en gevoelige naturen valt dit niet licht. Eeuwen lang heeft men de europeesche menschheid, waarin onze wortelen zoo diep verscholen liggen, het tegendeel ingeprent, en dat bij monde van zoovele goede en beminnelijke menschen, in de schaduw van wier zielenadel wij maar al te

zeer beseffen niet te kunnen staan; de kristelijke beschouwing heeft zoovele bloemen van teedere poëzie gekweekt, zoovele roerende motieven aan de toonkunst geleend, ja zelfs, indien niet in schoone, dan toch in zoovele aandoenlijke beelden hare vertolking van de schilderkunst ontvangen, dat hieruit een zeer natuurlijke associatie van denkbeelden geboren is, die men niet gemakkelijk verbreekt. Zoolang een warm medegevoel voor onze broeders met zooveel recht tot weemoed stemt, en, inzonderheid ten behoeve van diegenen onder hen wier leven mislukt is, een verlangen wekt naar een vaderhuis, waar alle tranen zullen worden afgewischt; zoolang allerwege met reden het kruis geplant blijft als herinnering aan het lot dat de besten hier op aarde wacht, zoolang zal ook de voorstelling hare aantrekkelijkheid behouden, volgens welke dit leven niet dan een reis is naar de eeuwigheid.

Maar van die voorstelling kan ons genezen het inzicht in de onmogelijkheid om haar in het dagelijksche, werkzame leven, het eigenlijke gebied waarop de menschelijke kracht zich te ontplooien heeft, getrouw te blijven; een inzicht welks juistheid door de ervaring, die wij bij onszelven en bij anderen opdoen, telkens bevestigd wordt. In het afgetrokkene kan men wellicht geruimen tijd voor en tegen haar pleiten. Maar er komt toch een oogenblik, waarop de mensch zich afvraagt: wat zal ik eene levensbeschouwing blijven huldigen, die ik telkens moet verloochenen, wanneer ik met lust en ijver

alles zal doen wat mijne hand vindt om te doen? Om mijn taak naar behooren te vervullen, moet ik geheel leven in dingen, die slechts een tijdelijk belang hebben. Maar tot welk einde dan een beginsel beleden, dat met zijne prediking van eeuwige belangen de beteekenis van elk tijdelijk belang doet verbleeken? Geef mij eene leer, die mij steunt in het leven, en niet een leer, die ik in het leven gedurig ter zijde moet zetten om in dat leven werkzaam te kunnen zijn. Het aardsche bestaan moet belangrijk, de moeite waard zijn, en dat in zijn vollen omvang, omdat men weet dat alles daarin met onverbrekelijken band onderling en met de toekomst van ons geslacht samenhangt. Deze eisch kan niet vervuld worden, zoolang men in het leven voor den hemel 's menschen eigenlijke bestemming ziet. Want dan is de eenheid van dat bestaan verbroken, en daarin de belangrijkheid alleen van datgene gered, wat met de vorming voor de eeuwigheid in verband staat.

Er is nog een ander bezwaar, dat wel verdient overwogen te worden. Een doel kan slechts waarde hebben in zoover men tamelijk nauwkeurig met dat doel bekend is. Vorming voor de eene of andere betrekking zij hetgeen ik beoog. Daarin vind ik natuurlijk dan alleen een richtsnoer voor mijn handelen, wanneer ik weet wat die betrekking van mij vordert. Laat nu vorming voor de eeuwigheid de groote wet van mijn leven behooren te zijn, zoo zal ik toch wel terstond gerechtigd zijn tot de vraag: wat verlangt die eeuwigheid van mij? Wat is de

toestand van den mensch, die aldaar inderdaad behoorlijk voorbereid aanlandt? Op die vraag is geen antwoord te vinden, hetgeen blijkt uit de omstandigheid, dat er honderd verschillende antwoorden op gegeven zijn en dagelijks op gegeven worden; antwoorden, waaruit men bezwaarlijk een keus zal kunnen doen, zonder zichzelven eene soort van pauselijke onfeilbaarheid toe te kennen. Het leven zal dus eene school zijn voor het Hiernamaals, maar ik kan niet te weten komen noch wie mijne leermeesters zullen zijn, noch op welk vak ik mij zal hebben toe te leggen, noch met welke oefeningen ik mij zal moeten bezighouden. Men zegt mij, dat ik mij voor te bereiden heb, maar niemand kan mij met zekerheid zeggen hoe of waarop. Voor de eeuwigheid? Voor den hemel? De tijd is voorbij waarin men ons met zulke onbepaalde en holle uitdrukkingen paaien kon. De mensch moet thans, meer dan ooit, weten wat hij wil, wat hij wenscht en zich in staat gevoelt te bereiken: en dan zal hij zich met klanken moeten tevreden stellen, waar het de kennis geldt van hetgeen men hem als zijn eigenlijk levensdoel verkondigt?

Het katholicisme en het protestantsche methodisme hebben althans het voordeel van u vrij nauwkeurig te zeggen wat gij te doen en te laten hebt om u op den hemel voor te bereiden; en stelt gij onbépaald vertrouwen in de woordvoerders van deze beide richtingen, dan weet gij althans waaraan gij u te houden hebt. Maar zonderling is het, zoovelen

deze beide richtingen luide te hooren afkeuren, zoovelen die, terwijl zij aan het kristelijk levensdoel blijven vasthouden, ons zonder eenig onderricht laten omtrent zijn karakter en de middelen om het te bereiken.

Men zal mij te gemoet voeren, dat er tegenwoordig zooveel niet meer voor den hemel wordt geleefd, en het dus overbodig is tegen eene beschouwing te velde te trekken, die zulk een leven aanprijst. De tegenwerping zou op haar plaats zijn, wanneer ik wilde bevorderen wat gewoonlijk onder aardschgezindheid verstaan wordt. Maar ik bind den strijd aan tegen het blijven hangen aan eene beschouwing, die men in de praktijk met voeten treedt, omdat deze halfheid tot niets kan dienen. Integendeel, zoolang de menschen zich inbeelden, dat zij voor den hemel behooren te leven, en inmiddels zich veroorloven te leven voor de aarde, gewennen zij er zich aan, om hetgeen zij dagelijks doen, daar het door hun theorie veroordeeld wordt, minder en zelfs in het geheel niet verheven te vinden. Zij gewennen zich aan een zeker verdrag met de theorie, ten gevolge waarvan hetgeen zij aan beginselen hebben overgehouden, buiten het leven komt te staan. Zij blijven dan in de meening verkeeren, dat zij niet zijn gelijk zij behooren te zijn, maar tevens dat zij, om zoo te worden, hun hart van de aardsche dingen zouden moeten aftrekken. Daar zorgen voor het dagelijksch brood of andere redenen hen dit verhinderen, komen zij er licht toe het vervullén van

hunne zedelijke bestemming voor iets onbereikbaars te houden, of hetgeen zij gelooven dat daarvoor dient te geschieden, hetzij te verwachten van zekere uitwendige, zoogenaamde godsdienstige plechtigheden, hetzij op te dragen aan de kerk en hare priesters. Het bestaan van deze verleiding moet men wel onderstellen, om het gezag te kunnen verklaren, dat nog zoovele kerkelijke instellingen genieten, om welker voorschriften men zich niettemin zoo weinig bekreunt.

Met die halfheid wenscht de levensbeschouwing, die hier zal worden voorgedragen, onvoorwaardelijk te breken. De moeite, die het gekost heeft, die halfheid in eigen boezem te boven te komen, is, ik herhaal het, een voorname drangreden tot dit geschrift; of, duidelijker nog, de wensch om anderen gelijken arbeid te verlichten. Zonderling genoeg! En toch, wiens ervaring getuigt het niet? Takken, die men geruimen tijd onvruchtbaar heeft bevonden, als dood af te kappen, eischt eene inspanning van den wil, waartoe men niet op elk gegeven oogenblik in staat is. Men dringt zich op, dat zij nog niet dood zijn; men beeldt zich in, dat er nog eenige werking in wordt waargenomen. Aan zulk dralen komt dan eerst een einde, wanneer van die doode takken de aandacht wordt afgeleid door den verkwikkenden aanblik van andere takken, die men wellicht eerst veronachtzaamd had, maar waarvan men thans bespeurt, dat zij beginnen uit te loopen. Inderdaad, hetgeen in het leven onder is gegaan,

kan eerst door ons losgelaten worden, wanneer wij nieuwe bronnen van leven ontdekt hebben. Zoo kan levenservaring alleen ons aan eene radikale overtuiging helpen, waarop het redeneerend verstand wel eens vooruitloopt, maar die eerst ons eigendom wordt, zoodra zij in dien bodem der levenservaring hare wortelen schiet.

II.

Na het waarom van dit werk uit een te hebben gezet, moge hier nog met een woord toegelicht worden voor wie het bestemd is.

Voor hen, die niet bevredigd worden door de eene of andere levensbeschouwing, die hun tot hiertoe gepredikt werd. Zij mogen van de mijne kennisnemen, en beoordeelen in hoever deze hun aanstaat. Ik draag haar niet anders voor dan als eene levensbeschouwing onder velen; niet als de onfeilbare, de alleen zaligmakende waarheid. Die haar anders opvat, zou in eene onzekerheid kunnen gedompeld worden, die hem schadelijk ware, of slechts teleurstelling ondervinden. Ik verlang dus vooral naar lezers, die aan het zoeken zijn; die, waar zij mijn werk ter hand nemen, niet met gespannen verwachting uitroepen: hij zal het ons zeggen! maar die uit mijne woorden aanleiding willen nemen om te zien, hoe een geest, die in het overgeleverde zich niet vinden kan, het in onzen tijd aanlegt om tot eene beschouwing te geraken, die hemzelven toeschijnt waarheid te be-

helzen; welke gegevens, opmerkingen, overleggingen hem daarbij ten dienste staan. Met de meeste vrucht zal daarom hij lezen, die nog veel meer dan op hetgeen hier geleerd wordt, zijn aandacht vestigt op de soort van redenen, waarmee het aangedrongen wordt, en op den weg die tot het verkregene geleid heeft. Wij kunnen elkander op geestelijk gebied diensten bewijzen, minder door het afleveren van het voltooide, meer door elkander een blik te vergunnen in onze werkkamer, die toch eigenlijk de onze niet is, maar de plaats waar dat gelukkige vermogen in ons, de ervaring, verschijnselen, gebeurtenissen, woorden, ja het meest ongelijksoortige, dat tot ons komt, in overtuigingen omzet, welke zich van onze liefde meester maken, en daardoor invloed uitoefenen op ons bestaan.

De schrijver, gelijk in dit een en ander reeds doorschemert, heeft dus inzonderheid het oog op jeugdige landgenooten, en onder dezen op hen, die tot bewustheid willen komen van hetgeen als kinderen van dezen tijd reeds in hunne hoofden en harten woelt, maar hun nog niet helder voor oogen staat. Men zou hen wellicht in drie klassen kunnen verdeelen. Daar zijn er die dwepen met de ontkenningen, welke zij thans allerwege kunnen opvangen. Anderen beroemen zich op, of klagen wellicht over, een onbegrensd skepticisme, dat hen verhindert zoowel voor de ontkenning als voor de bevestiging eenig hart te hebben. Nog een derde klasse wordt vertegenwoordigd door hen, die de overgeleverde kristelijke levensbeschou-

wing verloren hebben, haar onder geenerlei vorm meer kunnen machtig worden, maar dit betreuren, omdat zij meenen, dat meer troost of meer kracht hun deel zou zijn, wanneer zij aan het overgeleverde getrouw hadden kunnen blijven.

Hen, die niet veel anders doen dan met ontkenningen dwepen, zou ik ook door dit werk aan de waarheid willen herinneren, dat op elk gebied van menschelijke wetenschap en overtuiging het belangrijke in de eerste plaats niet ligt in hetgeen men zegt, maar in de reden waarom men het zegt. Een verstand, dat zichzelf eerbiedigt, weigert dus ontkenningen over te nemen, zoo lang het niet in staat is hare gegrondheid voldingend te bewijzen. Dit is inderdaad een kwestie van eerbied voor eigen verstand en voor het verstand in het algemeen. Het loochenen van hetgeen men tot hiertoe, maar ten onrechte, algemeen voor waarheid gehouden had, onderstelt namelijk, waar het op deugdelijke gronden geschiedt, zooveel onafhankelijkheid van geest, zooveel denkensmoed, zooveel scherpzinnigheid, dat men den gelukkigen bestrijder van eene dwaling om het bezit van deze eigenschappen acht, veel meer nog dan om den dienst, welken hij ons bewezen heeft met ons van die dwaling af te helpen. Wanneer men nu deze eigenschappen vereert, en tevens zeer goed weet, dat men de gegrondheid van eene ontkenning niet zelf voldingend bewijzen kan, hoedt men er zich voor, haar eenvoudig op gezag te herhalen, omdat men, door met de vrucht te pronken,

niet den schijn aan wil nemen van ook den boom te bezitten, dien men inderdaad niet bezit. Het te koop loopen met ontkenningen, die anderen gevonden hebben, maar die onszelven geen enkel uur van zielsstrijd hebben gekost, doet mij wel eens denken aan die goedkoope weelde van onze tegenwoordige gastmalen, waarbij men uit den overvloed van de wijnen zeer ten onrechte tot den welvoorzienen wijnkelder van den gastheer zou besluiten.

Bovendien mogen zij, die met ontkenningen dwepen, zich wel eens afvragen wat zij nu eigenlijk bezitten. Wanneer gij tot de ontdekking komt, dat uw brandkast gevuld is met effekten, welker waarde gedaald is tot op die van scheurpapier, zult gij dit toch niet aan iedereen met het opgewektste gezicht komen vertellen. Maar met al uwe ontkenningen is uw geest niets rijker dan gij het in het ondersteld geval op finantieel gebied zoudt zijn. De wetenschap, dat iets niet is waar men het tot heden voor hield, is even onontbeerlijk als op zichzelve volstrekt onvoldoende. De geest mag niet rusten eer positieve wetenschap veroverd, en niets verkregen achten, zoolang zij niet veroverd werd. Bloot te weten hoe iets niet is, herinnert ons zoozeer aan de beperktheid van onzen geest, dat het, wel verre van ons tot snoeverij te verleiden, ons ongeduld moet prikkelen, ons aan moet sporen om door die perken heen te breken. Verder mag geen oogenblik vergeten worden, dat alleen te weten hoe iets niet is ook zijne zeer gevaarlijke zijde heeft, daar onze geest

nooit toegankelijker is voor een vooroordeel dan op het oogenblik dat hij een vooroordeel ter zijde heeft gezet. Dit hangt samen met de diep ingewortelde neiging van onzen geest, om, zonder nader onderzoek, elken vorm waarin een dwaling ontkend wordt voor waarheid te houden. Het is, als men wil, een zeer kinderachtige neiging, maar waarvan wij wel zullen doen met het bestaan toe te geven, opdat wij, gewaarschuwd, beter tegen haar gewapend mogen zijn. In het dagelijksch levèn zien wij haar telkens optreden en hare slachtoffers vergen. Is het publiek eerst bedrogen door de stelling: alle amerikaansche zaken zijn betrouwbaar, dan komt het straks, na kleiner of grooter geldverlies, tot de even algemeene stelling: geen enkele amerikaansche zaak is betrouwbaar. Maar er is ook een wetenschappelijk publiek, dat misschien niet door grooter schranderheid uitmunt. Wie wil er toe behooren? Blinde ingenomenheid met ontkenningen als ontkenningen leidt daartoe onvermijdelijk. Men begint met kritiek en eindigt met naïef bijgeloof.

Zij, die tot een onbegrensd skepticisme vervallen zijn, — het was de tweede klasse waarop ik het oog had, — loopen natuurlijk van die of eenige andere blinde ingenomenheid geen gevaar, of het moest zijn met hun eigen skeptisch standpunt. Zij bedenken wellicht niet genoeg, dat skepticisme ook een soort van dogmatisme is. Te stellen dat de mensch niet tot waarheid kan komen, is toch altijd iets te stellen. Het is waarheid of niet, dat de mensch

geen waarheid vinden kan. Is het waarheid, zoo heeft de skeptikus zichzelf wederlegd, want hij heeft dan althans éene waarheid gevonden. Is het daarentegen leugen, dan is de wederlegging van het skepticisme volkomen. Antwoordt de twijfelaar: ik weet niet of het waarheid is, dat de mensch tot waarheid kan komen, dan bedoelt hij òf dat hij het persoonlijk niet weet, hetgeen wij voor kennisgeving kunnen aannemen, daar er wel meer dingen zullen zijn die hij niet weet; òf hij bedoelt dat de mensch het niet kan weten. Maar stelt hij dit, en alleen deze stelling is belangrijk, dan heeft hij een volstrekt oordeel uitgesproken; dan moet hij voor waarheid houden, dat de mensch niet weten kan of hij waarheid kan vinden. Maar ook op die wijze komt het skepticisme in tegenspraak met zichzelf. Want heeft het eens metterdaad de mogelijkheid toegegeven, dat men éene enkele waarheid erkent, dan kan, gelijk van zelf spreekt, in het afgetrokkene de mogelijkheid van waarheid te vinden niet meer geloochend worden.

Maar vruchteloos zou men hopen, het skepticisme door middel van deze dialektiek uit het zadel te lichten. In schijn een uitkomst, gevonden door het verstand, is het in waarheid veel meer de vrucht van eene bepaalde gemoedsstemming, die op hare beurt weer met aanwijsbare oorzaken samenhangt. Soms, bijvoorbeeld, met traagheid en inbeelding. Jonge menschen, die nog niets of uiterst weinig hebben verricht om waarheid te vinden, komen u

reeds op stelligen toon verzekeren, dat zij niet te vinden is. Zouden zij niet kunnen wachten totdat deze wijsheid de laatstė vrucht van hunne levenservaring ware? Zouden zij de algemeene psychologische vraag voorloopig niet in het midden kunnen laten, en zich niet meer aanbevelen, wanneer zij inmiddels veerkracht en nederigheid aan den dag legden door te blijven zoeken, door ijverig te werken, aangedreven door het besef, dat elk denkend mensch altijd vervolgen moet: het besef zijner onkunde?

Doch ik wil niet alles op de rekening schrijven van de genoemde zedelijke gebreken. Vaak hangt het skepticisme van jonge lieden samen met een zeker ongeduld, dat hun leeftijd geen oneer aandoet. De arbeid, dien zij dagelijks te verrichten hebben, is nog weinig aantrekkelijk of opwekkend; de genoegens, waarin zij zich een tijd lang hebben gebaad, beginnen hun tegen te staan, en zij vragen of dat nu het leven, en of te leven de moeite waard is. Levensmoede, nog eer het eigenlijke leven werd aangevangen, vertwijfelen zij dan licht aan het vinden van waarheid. Wacht slechts; slechts een weinig geduld, zou ik hun willen toeroepen. Waarheid vinden; die waarheid, om welke het u te doen is; die waarheid, welker bezit u diensten kan bewijzen, wordt verworven door studie en praktijk; door nadenken over verkregen kennis gelijk door omgang en wrijving; in de eenzaamheid zoowel als op de markt des levens. Gij hebt gestudeerd, maar hoeveel gezien van de praktijk? Werd dus slechts eéne voor-

waarde vervuld, waar twee vervuld moesten zijn, hoe kunt gij dan een werking verlangen te aanschouwen, die juist op de vervulling van die tweede voorwaarde wacht? Of acht men deze wellicht overtollig?

Het komt er op aan te weten, wat men onder waarheid te verstaan heeft. Er is eene opvatting van waarheid, tegenover welke het uiterst skepticisme, naar mijn gevoelen, niet slechts geoorloofd, maar plicht is. Ik zal straks die opvatting beschrijven, maar doe vooraf opmerken, dat ik hier over waarheid handel uitsluitend met betrekking tot den mensch als zedelijk wezen, het woord zedelijk genomen in den ruimsten zin. Voor waarheid in deze beperkte beteekenis kunnen wij dus een minder afgetrokkene uitdrukking kiezen en schrijven: een ware levensbeschouwing. De overtuiging, die ik tegenover het skepticisme stel, is eenvoudig deze: er is een ware levensbeschouwing te vinden.

De opvatting nu, die ik straks veroordeeld wilde zien, is de opvatting, die den toetssteen eener ware levensbeschouwing buiten dat leven zelf, dat is: buiten de ervaring, zoekt in den zin, dien ik bij den aanvang dezer inleiding aan dat woord heb toegekend. Naar die opvatting moet de waarheid den mensch van buiten af worden medegedeeld in den vorm van goddelijk gebod of goddelijke leer. Deze leer, die de zedelijke en godsdienstige waarheid heet te prediken, moet door den mensch geloovig worden aangenomen, en wel in de eerste plaats krachtens haren goddelijken oorsprong. Zulk eene waarheid is

mij ten eenemale onbekend, en de noodzakelijkheid van zulk eene waarheid te omhelzen wordt zonder eenig voorbehoud door mij verworpen; en dat niet omdat de wijsbegeerte — eene abstraktie waaraan ik evenmin eenige waarde hecht — de onmogelijkheid eener bovennatuurlijke openbaring predikt; tot de beoordeeling van deze mogelijkheid ontbreken mij alle gegevens; maar alleen omdat de geloofsbrieven van de vermeende goddelijke openbaring voor het kalm en grondig onderzoek gebleken zijn zich niet in orde te bevinden. Is er dus eene bovennatuurlijke openbaring, wat wij geheel in het midden kunnen laten, zoo is daarvan geene oorkonde tot ons gekomen, die wij bij het licht onzer wetenschap kunnen waarmerken, gelijk bij herhaling door anderen en ook door mijzelf voor elk, die zijne oogen wil gebruiken, is aangetoond.

Zuiver menschelijke hulpmiddelen, hulpmiddelen van zeer onderscheiden aard, maar die zonder onderscheid zuiver menschelijk blijven, ziedaar dus alles wat ons ten dienste staat. Kan met deze hulpmiddelen geene ware levensbeschouwing gevonden worden, al zijn zij ons nog zoo volledig bekend en al maakten wij er het beste gebruik van, zoo is zij niet te vinden, en zijn wij onherroepelijk veroordeeld in het duister rond te dolen. Doch, laat ons, eer wij zulk een wanhopig besluit aanvaarden, zorgvuldig nagaan zoowel wat wij redelijkerwijs mogen verwachten, als wat het eigenlijk is, waaraan wij behoefte en wat wij dus te zoeken hebben.

Is er geene bovennatuurlijke openbaring, met andere woorden noch een onfeilbare bijbel noch een onfeilbare paus, wat sommige protestantsche en katholieke kristenen, om van de Grieken te zwijgen, hiervan ook mogen verzekeren, zoo kan niemand onzer voor zijn zedelijk leven een ander soort van waarheid verwachten, dan die het den mensch in het algemeen gegeven is te bezitten. De mensch bezit nooit en nergens waarheid op een wijze, die alle mogelijkheid van dwaling volstrekt buitensluit; maar aan de andere zijde bezit hij zeer dikwerf waarheid op eene wijze, die hem alle gevoel van onzekerheid beneemt. Dit dubbele gezichtspunt mag niet uit het oog verloren worden. Volstrekt noodzakelijke waarheden zijn er wellicht; maar ons is van geen enkele waarheid, al rekent men haar tot de wiskunde, bekend of zij inderdaad volstrekt noodzakelijk is; doch tevens zijn er voor elkeen, die, naar den gewonen maatstaf beoordeeld, gezond mag heeten, waarheden, omtrent welke wij zulk eene krachtige overtuiging hebben, dat deze overtuiging moeilijk krachtiger zou kunnen zijn, ook wanneer wij aan de noodzakelijkheid van die waarheden konden gelooven; eene overtuiging derhalve, welker kracht door de theoretische onzekerheid, waarin wij blijven verkeeren, niet aangetast wordt.

Het is dan ook aan zulke waarheden, dus aan waarheden die overtuiging wekken en daardoor tot handelen beide in staat stellen en aansporen, dat wij behoefte hebben; het zijn die waarheden die

wij zoeken. Gaan wij de waarheden van dien aard na, die wij reeds gevonden hebben, dan blijkt het, dat zij allen één gemeenschappelijken karaktertrek bezitten: zij zijn langs den weg van waarneming en ervaring verkregen; hetgeen insluit, vooreerst dat zij aan het waarmerk van waarneming en ervaring onderworpen blijven, maar in de tweede plaats, dat zij alleen kunnen gelden binnen de grenzen van het gebied, waarop die waarneming en ervaring plaats gegrepen hebben. Waarheid, zoo geheel in het algemeen, is dus voor ons een woord zonder zin; beteekenis erlangt het eerst, wanneer men er bijvoegt, wat het is waaraan waarheid wordt toegekend, en in welke betrekking datgene gedacht wordt waaraan men waarheid toekent. Zoo spreekt men, en niemand wraakt het, van de ware opvatting eener zaak, en bedoelt daarmede de opvatting, die aan al de zijden dier zaak volle recht laat wedervaren, of van een ware staatsleer, en heeft daarbij die beschouwing van den staat op het oog, die zijn karakter en werkzaamheid het best ontvouwt. De ware opvatting of de ware leer is dus hier niet die opvatting of die leer, die met het wezen van den staat overeenkomt, — want hoe zouden wij ons ooit inbeelden, dat wezen, onafhankelijk van onze eigene beschouwing, te kunnen beoordeelen? De waarheid van de kennis, welke door waarneming en ervaring verkregen werd, kan slechts getoetst worden aan de vraag, of wij in een gegeven geval de wetten in acht hebben genomen, die wij in het afgetrok-

kene voor waarneming en ervaring hadden vastgesteld, en voorts, of wij, naar die kennis handelende, niet bedrogen zijn uitgekomen.

Men begrijpt nu reeds in welken zin wij van een ware levensbeschouwing durven spreken. Zonder op onfeilbaarheid aanspraak te kunnen maken, zal zij waarheid behelzen in dezelfde mate, waarin zij uit het grootst mogelijk aantal onmiskenbare gegevens, die door verstand en gemoed tot onze kennis gekomen zijn, afgeleid wordt naar onwraakbare wetten van redeneering, en tot zulk een handelen in staat stelt als waarbij alle menschelijke vermogens in onderlinge harmonie tot een doel samenwerken, dat het geluk bevordert van onszelven en van de omgeving waarin wij zijn geplaatst. Deze bepaling zou nog veel toelichting en verdediging behoeven. Ik onthoud mij daarvan, omdat het thans minder op die bepaling zelve aankomt, dan wel op de gelegenheid die zij biedt om in het licht te stellen in welken zin ten aanzien eener levensbeschouwing van waarheid gesproken kan worden, ook daar, waar men den droom eener zoogenaamde objektieve of absolute waarheid eerlijk heeft laten varen. En dit moest in het licht gesteld worden, om aan die klasse mijner lezers, die zich tot de skeptici rekenen, eenig vertrouwen in te boezemen in de onderzoekingen waarmee dit geschrift zich bezig houdt.

Er werd evenwel nog een derde klasse aangeduid. Zij werd geacht samengesteld te zijn uit hen, die de overgeleverde kristelijke levensbeschouwing

verloren hebben, haar onder geenerlei vorm meer kunnen machtig worden, maar dit betreuren, omdat zij meenen dat meer troost of meer kracht hun deel zou zijn, wanneer zij aan het overgeleverde getrouw hadden kunnen blijven.

Het is zeer verklaarbaar, dat men de aangenaamheid overdrijft van hetgeen men verloren heeft. Wie nauwkeuriger toeziet, leidt daarom uit het beschreven gevoel af, niet dat de vorige beschouwingen troost en kracht gaven, maar dat hij, die dit waant, op dit oogenblik geen troost en kracht bezit. Men moet deze onderscheiding wel in het oog houden. Men behoeft zich natuurlijk niet op te dringen, dat men heeft wat men niet heeft; maar men mag zich ook niet wijs maken, dat men hebben zou wat men wenscht te bezitten, indien men slechts tot een verloren geloof terugkeerde. Sinds Faust, te kwader ure, met den gifbeker reeds in de hand, het Paaschlied vernomen en uitgeroepen heeft, dat hij de blijde boodschap wel hoorde maar er niet aan gelooven kon, is dat hunkeren naar godsdienstige voorstellingen, die ons eens dierbaar waren, gebleken voor velen zeer aantrekkelijk te zijn. Ook behoeft men waarlijk niet lang naar de oorzaken van die aantrekkelijkheid te zoeken. Maar hoe meer men er zich rekenschap van geeft, hoe meer men ten slotte de onredelijkheid van dat hunkeren zal inzien. Men lette slechts op het volgende: Gij betreurt het oude geloof, omdat het zoo schoon of zoo troostrijk was. Evenwel, indien het zoo schoon en zoo troostrijk

was, waarom hebt gij het dan verlaten? De liefde voor ons "oude huis" is alleszins natuurlijk; maar zullen wij daarom vergeten, dat er toch een reden moet geweest zijn waarom wij uit dat oude huis zijn gegaan?

Het is wel mogelijk, dat die reden ons niet meer duidelijk voor den geest staat, of ook, dat wij er eigenlijk zelve geen reden voor hadden, maar, uit een zeer gewone zucht tot navolging, van woning veranderd zijn omdat al onze vrienden verhuisden. In dat geval is het goed te bedenken, dat wij dan ook bij lange na niet de eenigen zijn geweest, die aan de kristelijke overlevering den rug hebben toegekeerd; dat van de dagen van Lessing af zeer vele edele geesten, en die uitnemend goed wisten wat zij deden, met die overlevering voor altijd hebben afgerekend, en dit niet lichtvaardig, maar na veel innerlijken strijd. De vraag blijft dus niet: waarom deze of gene het kristelijk geloof heeft prijs gegeven — dit zou wellicht als iets toevalligs, iets voorbijgaands minder belangstelling verdienen; maar de vraag wordt veeleer deze: waarom zoovele edele en goede menschen, met scherp verstand en warm gemoed, in onzen tijd meer en meer bezwaar hebben gekregen tegen het voeren van den kristennaam? Verscheidene oorzaken hebben hiertoe medegewerkt; maar er is een voorname oorzaak, die ik vermelden wil, omdat ik voor mij daaraan de grootste beteekenis hecht.

Er is in het kristendom tweeërlei; en onder het

woord kristendom versta ik hier het geheel van gedachten en gewaarwordingen, die, in sommige gedeelten van het Oude Testament en in sommige vormen van het geestelijk leven der heidensche oudheid voorbereid, in de Nieuw-testamentische letterkunde hare klassieke uitdrukking gevonden en door middel van de leer en praktijk der verschillende kerken telkens met de algemeene ontwikkeling van een gegeven tijd zooveel mogelijk in overeenstemming zijn gebracht. In dat kristendom, in dat geheel, is, reeds blijkens mijne bepaling, tweeërlei: gedachte en gewaarwording. De gedachte, — en laat mij daaronder kortheidshalve mogen begrijpen de historische zoowel als de wijsgeerige inkleeding van het kristendom, bijvoorbeeld zoowel de geboorte uit de Moedermaagd als de leer van den Logos of het Woord, — de gedachte nu is door en door de vrucht van meer dan één toestand van beschaving, die voor altijd voorbij is; zij is joodsch, grieksch, alexandrijnsch, roomsch, luthersch, kalvinistisch; zij is dit niet achtereenvolgens, maar ten slotte is zij dit alles te zamen; dus, gelijk men denken kan, een vrij zonderling mengsel van in menig opzicht ongelijksoortige bestanddeelen. Met die denkbeelden verbonden, ten deele in die denkbeelden nedergelegd, zijn nu allerlei gewaarwordingen, waaronder zeer vele, die men in zoover algemeen menschelijk zou kunnen noemen, als zij niet uitsluitend een bepaalden tijd schijnen toe te behooren, maar veeleer zulk een rijke en diepe levenservaring onderstellen, als

waarin niemand onzer niet zou willen worden ingewijd; eene omstandigheid, die niet bevreemden kan zoodra men bedenkt, dat van de dagen van Jesaja af onderscheidene hoog-dichterlijke geesten hunne lichtsporen hebben achtergelaten in de geschriften, waaruit de kennis van het kristendom moet worden geput, en verder overweegt, dat, zoo wijsgeeren in den regel slechts de wijsheid van hun tijd kodificeeren, dichters de tolken plegen te zijn van het menschelijk gemoed. De tweede Jesaja, bijvoorbeeld, veroudert dus evenmin als Homerus; en het ideaal van onuitsprekelijke teederheid, door zijn gemoed gegrepen, zou nog heden ten dage een Haendel tot zijn onvergelijkelijk Aria: "Er weidet seine Heerde" kunnen bezielen. Men beeldt zich ten onrechte in, dat daartoe een zeker dogmatisch geloof vereischt zou worden. Wat alleen uit een menschelijk gemoed is ontsprongen, kan ook door een menschelijk gemoed weer ondervonden worden, wanneer het slechts dezelfde diepte heeft.

Het is nu waarschijnlijk helder, in welken zin er tweeërlei in het kristendom is: gedachten, die allen zonder onderscheid ons vreemd zijn geworden; gewaarwordingen, waarvan zeer velen ons sympathiek zijn gebleven, daar het de gewaarwoordingen zijn van twee van de dichterlijkste volkeren der oudheid, de Israëlieten en de Grieken, waaraan later de in sommige harer uitingen zoo gevoelvolle middeleeuwen het hare hebben toegevoegd. Nu is men geruimen tijd — en Châteaubriand had er met zijn *Génie du*

Christianisme toe opgewekt — van oordeel geweest, dat men ter wille van die gewaarwordingen, die men lief had, zich ook de gedachten, juister nog: de denkbeelden, moest laten welgevallen. De restauratie, de romantiek wortelen met meer of minder zelfbewustheid in dit oordeel. En vandaar al die pogingen, op protestantsch en katholiek gebied even welgemeend, om die denkbeelden meer of min te hernieuwen, ten einde hunne al te groote aanstootelijkheid te verminderen of te verbergen.

Dit voorbeeld, ofschoon ook voor hem lang aanstekelijk, wenscht de schrijver van dit werk niet meer na te volgen, en hij dankt deze schrede voorwaarts aan geschiedkundige studie. Het oordeel, dat ik zoo even vermeldde, hangt ten nauwste samen met een historische dwaling. Men meent namelijk, dat het in de geschiedenis bepaalde denkbeelden en leerstukken zijn geweest, die bepaalde gewaarwordingen hebben gewekt. Het is duidelijk, welke gedragslijn uit die meening voorvloeit. Acht men het nu wenschelijk, diezelfde gewaarwordingen aan te kweeken, dan grijpt men natuurlijk telkens weer naar die denkbeelden en leerstukken, welke ze in der tijd zullen gewekt hebben. Over het onvolkomene, het verouderde, ja zelfs over het ongerijmde in die leeringen ziet men heen; men getroost het zich ter wille van den heilzamen invloed, dien zij op het gemoed en daardoor op het leven kunnen uitoefenen. En daaruit ontstaat dan dat fetichisme van het dogma, dat het wezen uitmaakt der orthodoxie.

De orthodoxie is een kwaal, waarvan hij, die er mee behept is, niet in één dag geneest. Het krachtigst geneesmiddel is die beoefening van de geschiedenis, die ons leert, dat het juist omgekeerd is als het vrij algemeen vooroordeel wil; dat niet de leerstukken de gewaarwordingen, maar de gewaarwordingen de leerstukken hebben voortgebracht. Het is met de denkbeelden gegaan als met de beelden in eigenlijken zin. Niet het Venusbeeld heeft het schoonheidsgevoel, maar het schoonheidsgevoel heeft het Venusbeeld gemaakt. Niet de "Zaligmaker" Eskulapius (dat was bij de latere Grieken vóór onze jaartelling zijn naam) heeft de behoefte aan verlossing, maar deze behoefte heeft dien Eskulapius gevormd. Evenzoo is niet een zekere voorstelling van Jahve de moeder, neen, maar de dochter van de teederheid, die in sommige oogenblikken de borst van sommige profeten in Israël als een lentelucht doorademde. Het dogma van Nicea heeft niet het geloof aan de eenheid van het goddelijke en menschelijke, maar dit geloof heeft het niceensche leerstuk doen ontstaan; niet de Mariadienst de vereering der vrouw, maar de vereering der vrouw de voorstelling van de koningin des hemels. Zoo is er allerlei omgegaan in dat rijke en voortdurend getravailleerde menschelijke gemoed, dat in een meer of minder onbeholpen leer of voorstelling een uitdrukking, een vorm heeft gezocht.

Nu spreekt het van zelf, dat zulk een leer of zulk eene voorstelling, door de beste geesten van

een tijd gevonden, aan de geesten van dienzelfden en ook nog van lateren tijd, gelijk zij in doorsnede waren, behagen moest; en zoolang dit het geval was, kon die leer of die voorstelling óok het vermogen behouden om op hare beurt bij diegenen, wier gemoed niet zelfstandig spreekt, dezelfde gewaarwordingen te wekken die er oorspronkelijk aan ten grondslag lagen. Wij zien, bijvoorbeeld, dat de grieksche beeldhouwkunst in haren bloeitijd eene verlevendiging van het godsdienstig, inzonderheid van het nationaal godsdienstig gevoel bewerkt heeft. Maar spreekt het niet evenzoo van zelf, dat niets ongerijmder kan zijn, dan een soortgelijke werking te verwachten van een leer of voorstelling, die geen vat meer heeft op het verstand of de verbeeldingskracht van een bepaalden tijd? De grieksche maagden offerden, als zij huwden, haar pop aan Venus: het zinbeeld van hetgeen haar vrouwelijk gevoel in kiem was geweest aan het zinbeeld van hetgeen datzelfde gevoel in zijn volle ontwikkeling zou worden. Zij waren wijzer in haar geslacht dan onze orthodoxen, die hunne poppen niet willen offeren, en er zelve de schuld van zijn, dat men die poppen bespot, welke, mits op den arm van een kind, toch verre van bespottelijk moeten heeten.

De tijd kan dus komen, en is nu, dat men, juist in naam van de gewaarwording die men hoogschat, den band tusschen gewaarwording en denkbeeld verbreekt, daar het kunstmatig handhaven en versterken van dien band aan de gewaarwording zou

schaden, ja haar onherstelbaar zou kunnen vernietigen. Kinderlijke piëteit heeft ons eens ouders en geliefde leermeesters voor onfeilbaar en onzondig doen houden; de piëteit is gebleven, maar vindt in die voorstelling hare uitdrukking niet meer. Het ontwakend muziekaal gevoel bewonderde Verdi, het ontwikkeld muziekaal gevoel erkent zijn tolk in Beethoven. Van Ary Scheffer zijn wij opgegroeid tot Rembrandt; van Racine tot Shakespeare, of van Heine tot Goethe.

Wat is het dus, dat men het zoekraken der orthodoxie betreurt? Deze droefheid kan uitstekend, en zij kan noodlottig werken. Betreurt men het gemis van vele dier waarlijk menschelijke gewaarwordingen, die in de orthodoxie hare tijdelijke uitdrukking gevonden hebben, gewaarwordingen van barmhartigheid, van dorst naar volmaking en soortgelijke, zoo zal dit opmerken van armoede aan gemoed ons buitengewoon heilzaam kunnen zijn; hoe meer wij ons meten met die diepgevoelige, dichterlijke geesten, die het eigenaardigste in de katholieke leer (dat ook in het protestantisme is overgegaan) uit hunne gemoedsaandoeningen en hun denken hebben voortgebracht, hoe beter het is, hoe verstandiger wij handelen; wij zullen, onze eigene onverschilligheid dientengevolge erkennende, hare oorzaken trachten uit te vorschen, en geneesmiddelen opsporen. Maar zoo wij betreuren, dat de voorstellingen, waarin al dat gevoel zijne tijdelijke uitdrukking gevonden heeft, ons vreemd zijn geworden, dan verspillen wij kracht,

dan stellen wij ons kinderachtig aan, dan zijn wij de onwaardige zonen van die menschheid, die toch ook eens geleefd heeft zonder die voorstellingen te kennen, maar, blijkens haar later ontstaan, een gevoel heeft gehad, diep genoeg om aan die geheele wereld van godsdienstige voorstellingen het áanzijn te schenken, en dit natuurlijk niet heeft kunnen bereiken, zonder vooraf het onvoldoende van vroegere voorstellingen te hebben erkend.

Men zal mij wellicht doen opmerken, dat de mensch tot hiertoe geen oude leerstukken heeft behoeven te laten varen of de nieuwe waren er reeds, terwijl men in onzen tijd wel het oude gemakkelijk verliezen kan, maar zonder dat iets nieuws als positief geloof ons in de plaats gegeven wordt. Toen jodendom en heidendom hadden uitgediend, stond de kristelijke kerk gereed in hare geopende armen op te nemen wie niet meer bidden kon tot Jahve of Jupiter. Toen het katholicisme de godsdienstige behoefte niet meer bevredigde, schiepen Luther, Kalvijn en Hendrik VIII een nieuwen vorm voor het hooger leven. Thans daarentegen kan men wel ophouden iets te zijn, maar niet iets anders "worden". Het oude nu niet meer, maar wat dan?

De opmerking is slechts ten deele juist. Het nieuwe is in vorige tijden niet ontstaan eer, maar nadat en omdat het oude uitgeleefd was. Zij, die de kristelijke en later de evangelische kerk gevestigd hebben, vonden haar, — het behoeft nauwlijks vermeld te worden, — nog niet op het oogenblik, dat zij het onbevredigende

van hetgeen zij vroeger bezaten begonnen in tc zien. En dan moeten wij niet de slachtoffers worden van een optisch bedrog. Nu heeft de kristelijke, nu heeft de evangelische kerk een zeer eerwaardig uiterlijk; bedaarde, bedeesde, konservatieve geesten gevoelen, ook zij, zich daarin volkomen te huis. Maar kunnen wij verzuimen te bedenken, dat die beide kerken, op het oogenblik van haar ontstaan een alles behalve eerwaardig, veeleer een hoogst revolutionnair karakter vertoonden, door het staatsgezag veroordeeld werden, en er dus niet weinig geestkracht toe noodig was om in zulk een veracht en vervolgd genootschap met zijne geheime vergaderingen en bescheidene plechtigheden een nieuwen vorm van ons hooger leven te ontdekken?

Doch al stond het met dit een en ander niet zoo geschapen; al bevonden zij, die in onze dagen met het oude breken, zich tegen vorige tijden in onmiskenbaar nadeel, in zooverre als nieuwe vormen nog niet aanwezig zijn, wat bewijst het; wat anders dan dat de gewaarwordingen, die vroeger leerstukken en kerkelijke instellingen deden ontstaan, nog niet krachtig en levendig genoeg zijn, om tot zulk eene uitdrukking te komen als in staat blijkt om onszelven te bevredigen en tot voertuig te dienen voor de mededeeling aan anderen van hetgeen er in ons binnenste omgaat? Want een levendig en diep gevoel vindt, schept zich zijn vorm. Is het nu niet veel verstandiger dit openhartig te erkennen, dan bij anderen te borgen wat voor ons toch niet meer past?

Nog eens; indien wij lijden aan armoede van gemoed, het kome aan den dag, het blijve voortdurend tegen ons getuigen; de leemten, die er het gevolg van zijn, mogen even zoovele herinneringen zijn aan hetgeen ons ontbreekt; herinneringen die ons aanmanen om te kweeken wat wij tot hiertoe te zeer verwaarloosd en aan zijn lot overgelaten hebben. Dit staat vast: de eerste voorwaarde voor het koesteren van diep gevoel is nooit gevoel te huichelen. Het is mogelijk, dat gij door armoede van bloed zeer bleek ziet. Hebt gij lust om u daarom te gaan blanketten? Laat dat aan komedianten over.

Voor het overige moeten wij den rijkdom van vormen, waarover bestaande godsdienstige richtingen beschikken, niet idealiseeren. Vragen wij niet hoeveel vormelijkheid er onder loopt; hoeveel er gezucht wordt onder menig dierbaar leerstuk, dat men niet durft verwerpen; hoeveel geveinsdheid achter traditioneele betuigingen van vroomheid schuilt; hoe menige kinderlijke ziel vermoord wordt door "de vreeze der joden". Wie weet of er in de kristelijke gemeente der gansche wereld niet alle dagen een Jezus genageld wordt aan het kruis, dat fariseïsme en schriftgeleerdheid hebben opgetrokken! Indien men de wierookdampen eens kon verdrijven, en afsluiten dat tooverachtig licht dat door de hooge gekleurde vensterglazen dringt; indien men dan eens nauwkeurig kon waarnemen, hier het rebelleeren van menigen jongen geest tegen onverduwbare leerstel-

lingen; dáar de walging opgewekt in menig jong gemoed dat met zoogenaamden godsdienst overladen wordt; ginds den haat, dien fijmelarij niet nalaten kan te wekken tegen al wat beweert met het leven des harten te maken te hebben, wij zouden met ons betreuren van het oude spoedig ontgoocheld zijn; of neen, wij zouden iets ondervinden van die innerlijke ontferming, die Jezus van Nazareth vervulde bij het aanzien der scharen. Waarlijk, volgt men met eenige aandacht de stichtelijke lektuur, die de katholieke of protestantsche rechtzinnigheid ons volk aanbiedt, hoe dikwerf slaat de weedom u niet om het hart, aanschouwt men al de drogredenen die over ons volk worden uitgestort, al de onwaarheden die worden ingeprent, al het vervalscht gevoel dat wordt opgedrongen, de angsten die ingeboezemd, de bedriegelijke verwachtingen die opgewekt worden; aanschouwt men hoe het beste en hoogste vergiftigd wordt tot een bron van onuitsprekelijke verveling of van een gemoedswiegeling, waarbij verstand, gevoel, alles in slaap wordt gesust; alles, behalve misschien de demon der zinnelijkheid.

Zij, die de vormen van hun gemoedsleven nog te zoeken hebben, zijn aan deze gevaren althans onttrokken. Zij hebben één groot voorrecht, dat nauwlijks hoog genoeg door hen gewaardeerd kan worden: zij mogen waar, volkomen oprecht zijn. Op geen enkel gebied behoeven zij "de waarheid ten onder te houden" in vromigheid. Niets onbegrepens behoeven zij na te bauwen. Zij zwijgen wanneer zij niets

te zeggen hebben; en hebben zij iets te zeggen, dan bewegen zij zich niet gedachteloos in al de klanken van oostersche beeld- en grootspraak, maar zoeken naar het soberste, het minst luidruchtige woord, dat meer vermoeden laat dan het onmiddellijk uitdrukt.

Deze voordeelen kunnen, naar het mij voorkomt, wel eenigszins opwegen tegen het gebrek, waarover men geneigd is te klagen bij het waarnemen van dien overvloed van vormen, waarover gevestigde godsdiensten te beschikken hebben. Maar, al wenschen wij deze voordeelen niet uit het oog te verliezen, wij moeten ook hier oprecht zijn en eerlijk toegeven, dat wij in het profeteeren, het getuigen van eigen gemoedsleven, nog ten achteren zijn, en, naar het zich laat aanzien, ten achteren zullen blijven. En dat uit twee oorzaken. Wij wenschen dat gemoedsleven zoo diep en zoo frisch te houden, dat wij van te voren alle vaststaande en gekonsakreerde vormen daarvoor verwerpen. Wanneer een uitdrukking een of tweemaal gediend heeft, is zij in ons oog reeds verdacht. Gebruikte men haar dan weder, het zou doen vreezen voor de levendigheid van een gevoel, dat niet recht levendig kan zijn zonder telkens voor eene bijzondere wijziging het bijzondere woord te verlangen.

Nog een tweede oorzaak is hier in het spel. De kritiek, die aan ons gemoedsleven hoegenaamd geen schade kan toebrengen, maakt het geloof zeer bros. Onder geloof versta ik namelijk de overtuiging, dat de zinbeelden onzer gewaarwordingen of gemoeds-

aandoeningen bestand hebben in de werkelijkheid. De hoogste kritische ontwikkeling kan dit geloof nooit verhinderen telkens weer te ontstaan, want het eigenaardige van de verbeeldingskracht, het vermogen in ons waardoor wij die zinbeelden te voorschijn roepen, brengt juist mede, dat zij dit geloof, deze overtuiging, ons wekt. Wat onze verbeeldingskracht schept, bestaat voor ons even waarachtig als welk tast- of zichtbaar voorwerp men slechts wil; en wie met die kracht is toegerust, moet dus gelooven, dat is: zijn maaksel voor werkelijkheid houden. Evenwel, zulk gelooven duurt niet lang. Hebben wij, door studie of ook uitsluitend door in dezen tijd te leven, eischen der kritiek in ons opgenomen, zoo doodt deze telkens weer de kinderen die onze verbeeldingskracht gebaard had. De verbeelding laat zich hierdoor niet ontmoedigen; zij is een onuitputtelijk vruchtbare moeder en heeft zulk een lust in voortbrengen, dat het haren schoot niet sluiten zou, al wist zijzelve hare kinderen bestemd voor de allesverterende kritiek. Daarom zeide ik dat de kritiek ons geloof niet doodt, maar — het was bij benadering het beste woord — bros maakt. Het brokkelt telkens af. Of wil men een aangenamer beeld: elken morgen ontluikt er een bloem van geloof aan den stengel onzer verbeeldingskracht uit den bodem van ons gemoedsleven, die elken avond sterft onder den adem der kritiek, om den anderen morgen door eene nieuwe bloem te worden vervangen.

Men behoort dus, om de brosheid van ons geloof

te kunnen toegeven en zich tevens daardoor niet te laten verontrusten, scherp te onderscheiden tusschen ons gemoedsleven en ons geloof. Het eerste kan krachtig zijn, waar het laatste telkens wankelt. Het eerste omvat namelijk het geheel van onze gewaarwordingen en aandoeningen buiten onmiddellijk verband tot eene onzichtbare wereld buiten ons beschouwd; het laatste is slechts éene enkele dier gewaarwordingen, en deze in onmiddellijk verband tot een wereld buiten ons beschouwd: de overtuiging, gelijk ik zeide, dat aan eene voorstelling werkelijkheid buiten ons toekomt. In een tijd als de onze, waarin wij gewoon zijn al onze voorstellingen met een kritisch oog te bezien, is het niet te verwonderen, dat wij insgelijks kritisch staan tegenover die voorstellingen, welke zich met ons gemoedsleven in betrekking bevinden. Waar zelfs een stoel of een tafel de vraag doet rijzen: in hoever zij bestaan buiten onzen geest, is het niemand euvel te duiden, dat hij dezelfde vraag opwerpt ten aanzien van Jupiter of Jahve. Maar evenmin als deze vraag het recht geeft om de gewaarwordingen te loochenen, die ten slotte in het woord stoel of tafel hare uitdrukking gevonden hebben, evenmin ondermijnt zij op zich zelve de waarachtigheid der aandoeningen, waarvan de woorden Jupiter of Jahve getuigenis afleggen. Het eenige wat die vraag vermag is dit: zij ontneemt aan het geloof elke dogmatische zekerheid; en die geven wij natuurlijk gaarne prijs, wanneer wij althans een der onbetwistbaarste veroveringen van de wijsgeerige ontwikke-

ling der laatste honderd jaren niet ongedaan willen maken.

Soortgelijke overwegingen kunnen hen genezen, die om het verleden treuren. Vooral wanneer zij bedenken, dat het toch onmogelijk ons hoogste doel kan zijn, op eenigerlei wijze, hoe dan ook, troost en kracht te ontvangen, maar dat wij naar het bezit daarvan wenschen in verband met al wat wij voor het overige zijn, met den algemeenen toestand van beschaving, dien wij bereikt hebben. Troost en kracht, zedelijke kracht zijn uitnemende, maar het kunnen onmogelijk de eenige goederen zijn waarop wij prijsstellen. Troost, voor verstandsontwikkeling gekocht, is te duur betaald. Zedelijke kracht evenzeer, wanneer zij ten koste van een helder oordeel wordt verkregen of behouden. Men is geneigd de waarde te overschatten van hetgeen men niet of slechts in geringe mate bezit, gelijk men omgekeerd licht geringacht wat ons overvloediger werd geschonken. Maar deze neiging mag ons niet verblinden. Men spreekt ons van het geloof der vaderen als van een bron van werkzaamheid. Het mag zijn, maar ik dank voor het geloof der vaderen gelijk voor hunne veerkracht, indien ik in hunne bekrompenheid moet deelen. Al waren die kalvinisten en puriteinen nog honderdmaal krachtiger geweest, al hadden zij nog veel grootere dingen tot stand gebracht, ik zou toch niet gaarne een kalvinist of een puritein willen wezen of geweest zijn. Mocht die begeerte ooit in mij opkomen, ik zou mij schamen voor de bloe-

men en de vogelen en de lentezon. Ik loochen geenszins de schatten van liefde en zelfs van teederheid, die op den achtergrond van zulk eene oude kalvinistische ziel verborgen konden liggen; de ervaring, door de geschiedenis opgedaan, heeft mij juist geleerd, dat zachte naturen veelal aan harde leerstukken behoefte hebben, en dat de schoonste bloem der reddende liefde ontluiken kan op den rotsgrond der theologische onverdraagzaamheid: een gemoed, in voortdurende worsteling met een toornenden en ontzagwekkenden God, schijnt juist daardoor als gekneed en vermurwd, en dan vatbaar te worden voor het ondervinden van het diepste medelijden en van een liefde, die tot elken prijs redden wil. Wij behoeven dit niet te miskennen, gelijk het zoo menigmaal miskend wordt door eene liberale menigte, die niet beter weet, en in haar dogmatisme theologische onverschilligheid voor de moeder houdt van menschlievendheid en allerlei andere voortreffelijkheden. Maar wat bewijst dit? Dat de kalvinistische zoomin als eenige rechtzinnigheid in den mensch den mensch heeft kunnen dooden. Dat had zij er ook nog eens bij moeten doen, bij al het kwaad dat zij reeds gesticht heeft! Die helden, die men roemt, waren menschen en kalvinisten. Hun vergeeft men hun kalvinisme of eenige andere zonderlinge richting, omdat zij toch ook menschen waren? Welnu, laat ons dan maar eenvoudig menschen zijn en zorgen, dat men ons daarbij zoo weinig mogelijk te vergeven heeft. Verliezen wij dientengevolge aan gespierdheid, houden wij

zelfs op te zijn hetgeen men een scherp geteekend karakter, een man uit één stuk pleegt te noemen, men vergete niet, dat zulke mannen aardiger zijn in de geschiedenis dan in den dagelijkschen omgang, en dat men toch niet van ons vergen kan, te leven om mettertijd voor den geschiedkundige een belangrijk voorwerp van ontleding te zijn. Mes tegen mes: liever thans de schaaf der humaniteit, dan later het scalpel van den psycholoog; mijne medemenschen hebben er een aangenamer leven door.

Het woord is uitgesproken, dat ten slotte alles voor ons beslist: humaniteit. Wie van romantieke aanvechtingen genezen en ons godsdienstig verleden niet meer betreuren wil, hij moet het besluit nemen om de humaniteit met al hare voordeelen en met al hare, zeker niet minder waarachtige, nadeelen boven alles te stellen wat hem in dat verleden aantrekkelijk schijnt. Dat humaniteit hare nadeelen heeft, is zoo duidelijk, dat het overbodig schijnt ze uit te meten; maar men leere toch de gewoonte af van altijd volstrekte tegenstellingen te maken. Wie ontkent, dat de eeuwen van geloof groote lichtzijden hadden; wie kan ontkennen dat onze dagen groote schaduwzijden hebben? Moet nu daarom in die eeuwen van geloof alles licht, in onze dagen alles schaduw heeten? Het kan dus slechts de vraag zijn, waaraan wij persoonlijk de voorkeur geven: aan het goede, dat toen bestond, of aan het goede, dat nu gevonden wordt? Ingeval wij het laatste gekozen hebben, mogen wij ons niet meer van de wijs laten

brengen door al wat men onzen tijd verwijten kan, en, in weerwil van dit alles, ons in onzen tijd zooveel te huis blijven gevoelen als noodig is om met lust en vrucht daarin te handelen.

Uit een bepaald oogpunt beschouwd, is het voorrecht van onzen tijd gelegen in de dubbele omstandigheid, dat wetten noch openbare meening ons verhinderen humaan te zijn of humaniteit te bevorderen, en dat de rechtzinnigheid zeer bedeesd optreedt tegen de rechten der humaniteit, die ook zij niet meer openlijk durft miskennen. Dit voorrecht te handhaven is de bijzondere taak van hen, de kracht van wier geloof wel iets te wenschen overig laat. Een dogmatisch geloof is met liefde geenszins, maar met humaniteit ten eenemale onbestaanbaar. Zie, wanneer ik aanneem dat gij, buiten mijn dogma, voor eeuwig verdoemd zijt, is het zeer liefderijk wanneer ik u tracht te bekeeren. Maar dit aan te nemen is toch eigenlijk niet zeer humaan. Wanneer ik mij overtuigd houd, dat God u op mijn gebed van de dwaling uws wegs terug zal brengen, bewijst het veel liefderijke belangstelling, wanneer ik nacht en dag voor u bid. Maar humaan kan men die overtuiging zelve toch niet noemen. Waarom niet? Moet gij het nog vragen? Het karakter der humaniteit ligt in eene stemming, waardoor de onderstelling en de overtuiging van daareven van zelf uitgesloten worden. Humaniteit is liefde, getemperd door de bescheidenheid, welke geboren wordt uit het bewustzijn van voor het minst op gelijken voet

te staan met hem aan wien men zijn liefde bewijst. De liefde, waarvan ik zoo even sprak en die met dogmatisch geloof verbonden kan zijn, is toch altijd de liefde van den weldoener jegens den beweldadigde, tusschen wie natuurlijk geen gelijkheid bestaat. Geene ongelijkheid van dien aard laat zich met de humaniteit rijmen, die juist ontstaat en gekweekt wordt door het besef, dat men met allen dezelfde menschelijke natuur gemeen heeft, en met haar dezelfde zwakheden, evenals dezelfde voorwaarden van vooruitgang en verbetering. Dit besef kan in hooge mate bevorderd worden door het wegvallen van de inbeelding, dat men onfeilbare en volstrekte waarheid bezit; want die inbeelding, die zeker wel in staat was forsche karakters te vormen, was toch ook zeer geschikt om een diepe kloof te doen gapen tusschen menschen en menschen, nu voortaan verdeeld in bekeerden en onbekeerden, geloovigen en ongeloovigen, uitverkorenen en verworpelingen, of hoe die heerlijke namen ook mogen luiden, die de treurigste scheuring moesten rechtvaardigen. Zij hebben hun betoovering verloren en wekken nu nog slechts gedachten op, ja van geestkracht, indrukwekkende gestrengheid en ernst, maar toch ook, om niet meer te zeggen, van zooveel onaangenaams en stroefs, dat wij reeds daarom die eeuwen van geloof niet terug kunnen wenschen. Het leven is te kort om het eigenwillig onaangenaam te maken. Wij hebben te veel behoefte aan het betoonen en ontvangen van welwillendheid, dan dat wij het uit-

gerekte aangezicht wenschen weer te zien van hen, die, liet men hen begaan, ter wille van het hemelsche u al het aardsche zouden vergallen. Hun dogmatische levensbeschouwing is mogelijk zeer verheven, en de onze meer gelijkvloersch; de betrekking, die zij met geestverwanten onderhouden, is mogelijk zeer innig, en ons humanisme wat oppervlakkiger, maar het is zoo goeddoende, zich mensch met menschen te gevoelen; een hand te drukken ook zonder te weten welk formulier zij onderteekend heeft; in een oog te lezen zonder er zich om te bekommeren of zijn gezichtskring de onze is, en dus alleen omdat wij weten dat die hand arbeidt gelijk onze hand en in dat oog tranen kunnen opwellen juist zoo als wij ze weenen.

Humaniteit is de deugd, waaraan de "ongeloovigen" zich mogen te goed doen. Die deugd, zegt men, wordt door hen nog uiterst weinig beoefend. Het verwondert mij niet. Wij zijn nog zoo weinig ware "ongeloovigen." Velen eigenen zich dien naam toe, maar gelooven eenvoudig aan een ander dogma dan dat der kerk en dringen het den naaste op. In plaats van de oude tegenstelling: bekeerd en onbekeerd, komt dan de tegenstelling: verlicht en bekrompen, en — Mefistofeles verliest er niets bij. Voor den waren "ongeloovige" is elke leer, die het menschelijk gemoedsleven uitdrukt, vergankelijk symbool, en dit doet hem eene humaniteit waardeeren, in welker onbelemmerde mogelijkheid hij vergoeding vindt voor de veerkracht, die veelal aan het geloovig of liever dogmatisch standpunt eigen was.

Hiermede hoop ik de drie klassen van lezers, die ik mij onder mijne jeugdiger tijdgenooten voorstelde, reeds te hebben doen vermoeden, welke geest hun uit dit geschrift zal te gemoet komen. Al zou het misschien menigeen niet zwaar vallen, uit het gezegde de hoofdbeginselen op te maken, die aan mijne beschouwing ten grondslag liggen, zoo moet ik toch, om verder te kunnen gaan, daarvan uitdrukkelijk rekenschap geven. Ik heb vooral op wijsgeerige beginselen het oog. Bij hunne ontvouwing is het inzonderheid van belang, aan te wijzen, welke strekking men er aan toekent en in welken omvang men bereid is ze toe te passen. Wanneer, gelijk hier, die beginselen zelve niet van eigen vinding en dus niet onbekend zijn, kan men alleen bij die aanwijzing hopen iets te zeggen dat de moeite loont.

HOOFDSTUK I.

WIJSGEERIGE HOOFDBEGINSELEN.

Onder wijsgeerige hoofdbeginselen worden hier verstaan zekere grondstellingen omtrent oorsprong, aard en grenzen onzer kennis op geestelijk gebied; grondstellingen, die de schrijver zich verplicht gevoelt als de meest aannemelijke te erkennen, en die hij om die reden des zins en willens is bij zijn verder onderzoek te eerbiedigen en te volgen. Deze grondstellingen zijn drie in getal: 1°. wat den oorsprong onzer kennis betreft: zij is uit niets anders voortgevloeid dan uit waarneming en ervaring; 2°. wat haren aard betreft: zij is van dien aard, dat zij het niet verder dan tot hooge waarschijnlijkheid brengt, uitgenomen in die gevallen, waarin het ons vergund is, de proef op de som te maken of ons bloot in het afgetrokkene te bewegen; 3°. wat eindelijk de grenzen onzer kennis raakt: onze kennis gaat zoover als het gebied onzer waarneming en het

bereik onzer ervaring. Al wat daarbuiten ligt is geheel onbekend land.

Het is niet noodig in dit boek den weg te beschrijven, die tot deze drie stellingen heeft geleid. Men kan dien ook elders beschreven vinden. Slechts een enkel woord van toelichting.

I.

Waarneming en ervaring werden als de bronnen onzer kennis genoemd. Bevredigend is deze onderscheiding in geenen deele. Door mij althans wordt zij slechts gemaakt om een dubbele eenzijdigheid te ontgaan: de eenzijdigheid van hen, die onze geheele kennis van buiten af tot ons laten komen, en de eenzijdigheid van hen, die haar uitsluitend afleiden uit hetgeen in den mensch zelven plaats grijpt. Onbevredigend noem ik de onderscheiding, omdat ook de allereenvoudigste waarneming reeds een zekere soort van ervaring is, wanneer men althans met het eerste woord niet louter het opnemen, gelijk met het tweede het verwerken van indrukken bedoelt. Een zuiver waarnemen heb ik nooit waargenomen, en waarschijnlijk is niemand op dit punt gelukkiger geweest. Daargelaten, dat er geen waarnemen is, of er moet een persoon zijn die waarneemt, van wiens toestand het reeds af zal hangen wat en hoe hij waarneemt, hebben wij ook dit nog te bedenken, dat alle onze woorden namen zijn van voorwerpen, die voor geene waarneming vatbaar zijn. Wie kan een hond of een stoel waar-

nemen? Wij zouden dan op hetzelfde oogenblik deze voorwerpen in hunne drie uitgebreidheden voor ons moeten zien. Kunnen wij dit slechts achtereenvolgens doen, dan berust reeds hetgeen men de waarneming van een hond of een stoel noemt, vooreerst op de verbinding van elkander opvolgende waarnemingen. Die verbinding zelve werd natuurlijk niet waargenomen, en zij heeft, om niet ongerijmd te worden, tot onmisbare voorwaarde de onderstelling, dat hetgeen wij een oogenblik te voren waargenomen hebben, er nog altijd is. De juistheid dezer onderstelling laat zich uit den aard der zaak nooit verifiëeren. Want verifiëeren wij, dat het reeds vroeger waargenomene er nog altijd is, dan zijn wij ook altijd bezig met het op dat oogenblik zelf andermaal waar te nemen. In de tweede plaats mag niet vergeten worden, dat voor de zoo even bedoelde verbinding een bepaling van het getal der opeenvolgende waarnemingen, die verbonden moeten worden, onontbeerlijk is. Wij moeten die waarnemingen rangschikken, om te kunnen zeggen, welke met elkander een ondeelbaren groep vormen, en welke daarbuiten vallen. Den wilde schenen paard en ruiter éen voorwerp. Dat wij er twee voorwerpen van maken, berust natuurlijk op eene andere verbinding of groepeering van waarnemingen. Ten derde moet in het oog gehouden worden, dat bij elke zoogenaamde waarneming van een voorwerp nog een andere rangschikking plaats grijpt, zoodra wij het een naam geven. Wij beslissen dan, dat het in zulk een mate op eene zekere

reeks van bekende voorwerpen gelijkt als voldoende is om het aan die reeks toe te voegen.

Vatten wij dus samen wat er heeft moeten gebeuren als ik zeggen kan: ik zie een hond. Ik heb eerst, zonder eenige bewustheid dienaangaande te bezitten, eenige indrukken tegelijkertijd en achtereenvolgens moeten opnemen, waarvan het niet mogelijk is het aantal te bepalen. Uit deze indrukken heb ik vervolgens een keus moeten doen, nadat ik mij sommige door de herinnering weer had verlevendigd. De indrukken, waarop mijn keus gevallen is, heb ik moeten vereenigen tot een samenhangenden groep. Die groep heeft eene voorstelling bij mij moeten opwekken. Omtrent die voorstelling heb ik moeten oordeelen, dat zij afdoende punten van overeenkomst vertoonde met die, welke de abstrakte naam *dier*, en eindelijk met die, welke de abstrakte naam *hond* in mij pleegt te doen ontstaan. Wij doen dit alles, waar het een reeds bekend voorwerp geldt, verwonderlijk snel, geheel zonder bewustheid, en in den regel op de rechte wijze. Maar het straks aangehaalde voorbeeld van dien wilde, en hetgeen wij gedurig kunnen opmerken bij voorstellingen, die voor de eerste keer, of bij oude voorstellingen, die hetzij te snel, hetzij op onvoldoende gegevens gevormd worden, bewijst, dat wij dit alles werkelijk doen, en dat de minste fout, die hierbij binnensluipt, een voorstelling geeft, welke wij niet gebruiken kunnen.

Maar wat is het dan nog wat de zoogenaamde zinnelijke waarneming van de ervaring onderscheidt?

Geene zinnelijke waarneming heeft er plaats, zonder dat indrukken verwerkt werden; doch het verwerken van indrukken is juist ervaring, al is het dan ook dat de indrukken, waarmee de ervaring arbeidt, niet allen gelijksoortig zijn. Men kan dus ervaring dan alleen van waarneming onderscheiden, wanneer men, gelijk ik reeds zeide, met dit laatste woord enkel het opnemen van indrukken bedoelt. Of ik een aantal indrukken tot één groep dan wel een aantal verschijnselen tot ééne soort verbind, het is dezelfde werkzaamheid. Of ik indrukken dan wel begrippen van elkander afscheid, wat maakt het uit? Scheiden en verbinden blijft de taak niet slechts van den denkenden, maar evenzeer van den, naar het gewone spraakgebruik, waarnemenden geest.

Uit deze toelichting blijkt, dat onze kennis in meerdere of mindere mate ons eigen gewrocht is; in dien zin, dat zij niet voor eene eenvoudige afbeelding van eene werkelijkheid buiten ons kan gehouden worden. Zelfs indien wij zulk eene afbeelding in haar mochten zien, zouden wij toch nog altijd rekening moeten houden met den aard van den spiegel, die geacht werd het beeld voort te brengen. Hoeveel meer moet thans onze kennis door ons innerlijk mede bepaald worden! In dat innerlijk onderscheiden wij een dubbel vermogen van ervaring. Is alle ervaring scheiding en verbinding, zoo berust ervaring op beoordeeling. Alle beoordeeling is appreciatie; de ervaring is dus appreciatie. Spraken wij nu van een dubbel vermogen van ervaring, dan kun-

nen wij ook van een dubbel vermogen van appreciatie spreken. En inderdaad, wij waardeeren óf buiten verband óf daarentegen in verband met eene bepaalde klasse van onze aandoeningen. In het eerste geval is het verstand alleen werkzaam; in het tweede, verstand en gemoed.

Er is namelijk geen reden om het gewone spraakgebruik te veranderen, dat tusschen verstand en gemoed onderscheidt, wanneer men slechts niet vergeet, dat ook onder de gegevens, waaruit, zoo het heet, het verstand-alleen zijn oordeel opmaakt, zich dikwerf reeds aandoeningen bevinden. De muur is wit, kan als voorbeeld van zulk een oordeel gelden. Om die reden heb ik slechts van een bepaalde klasse van aandoeningen gesproken, waar ik voorloopig de werkzaamheid van het gemoed beschreef. In de tweede plaats mag niet vergeten worden, dat aan elk oordeel, waarbij het gemoed medewerkt, een zuiver verstandelijk oordeel ten grondslag moet liggen; in dien zin, dat, gelijk ik reeds bij den aanvang der Inleiding zeide, er een duidelijke voorstelling moet zijn van hetgeen geacht wordt het gemoed aan te doen. Zoo kan ik zonder gemoed nooit iets schoon noemen; maar bij de vaststelling van hetgeen ik straks schoon zal noemen heeft het gemoed nog geen stem. De strekking van dezen stelregel zal later wel blijken. Hij is inderdaad gekant tegen alle mystiekerij, met welken naam ik het hechten aan gemoedsaandoeningen wil gedoodverfd hebben, die, wel verre van door een voorwerp te zijn opge-

wekt waarvan het bestaan reeds bekend is, veeleer als bron worden beschouwd, waaruit men de kennis van het bestaan van een onbekend voorwerp wil afleiden.

Uiterst gering in aantal zijn de algemeene soorten van oordeelen, die wij met ons verstand en die wij met ons gemoed kunnen uitbrengen. Met ons verstand oordeelen wij altijd en uitsluitend òf over het bestaan òf over de gelijkheid; met ons gemoed altijd en uitsluitend over de aangenaamheid der verschijnselen. Spreken wij dus van verstandelijke en van gemoedservaring, dan weet men welke soort van waardeering in de beide gevallen bedoeld wordt. Misschien is het overbodig hierbij te doen opmerken, dat, gelijk de verstandelijke ervaring de stof kan geven tot de gemoedservaring, ook deze op hare beurt weder het voorwerp van een verstandelijk oordeel worden kan, en het zelfs in vele gevallen worden moet.

Is hiermede onze eerste grondstelling zooveel toegelicht als voor ons tegenwoordig doel noodig schijnt, dan zal ook de tweede grondstelling, welke niet meer den oorsprong maar den aard onzer kennis betrof, reeds eenig licht ontvangen hebben. Door dien oorsprong toch wordt de aard bepaald. Indien voor ons geene andere bronnen van kennis vloeien dan die in de menschheid zelve ontsloten kunnen worden, dan moet die kennis zelve ook zuiver menschelijk en dus, naar het oude spreekwoord, feilbaar zijn. Hieruit vloeit natuurlijk niet voort, dat

zij altijd feilen of een gevoel van onzekerheid haar altijd vergezellen moet. Integendeel, het is aan de menschelijke navorsching gelukt, op een bepaald gebied een weg van onderzoek te vinden, waarvan de uitkomst geleerd heeft, dat hij op dat gebied tot zekerheid kan leiden. Het is het gebied der natuurwetenschap. Door haar voorbeeld aangemoedigd en tegen zekere dwalingen gewaarschuwd of zelfs beschut, hebben wij ook buiten het terrein dier wetenschap onze manier van onderzoeken belangrijk gewijzigd; en wel zoo, dat wij gegronde reden hebben om ook hier omtrent menig aangelegen punt op het bezit van zekerheid te hopen, en ten aanzien van nog veel meer belangrijke vragen een groot aantal valsche voorstellingen hebben zien wegvallen. Dit een en ander is ontegenzeggelijk waar. Wij meenen evenwel daartegenover op tweeërlei de aandacht te moeten vestigen.

Vooreerst werd op het gebied, dat buiten de natuurwetenschap ligt, blijkens de ondervinding, nog bij lange na niet dezelfde mate van zekerheid als daarbinnen verkregen, terwijl dit niet aan eene toevallige, maar veeleer aan de vooralsnog onvermijdelijke omstandigheid te wijten is, dat de gegevens, waarop wij de methode der natuurwetenschap verstandig zouden willen toepassen, zoo uiterst moeilijk zuiver te konstateeren zijn. Vervolgens dient eerlijk beleden te worden, dat, in het gunstigste geval, dat is wanneer wij voor de wetenschappen, die met behulp van de gemoedservaring op te bouwen zijn, ook al

dezelfde mate van zekerheid verkrijgen als waarin de natuurwetenschap zich ooit zal verheugen, wij dan toch ook op beiderlei gebied nooit meer dan dezelfde soort van zekerheid zullen bezitten.

In de natuurwetenschap onderscheidt men te recht tusschen empirische wetten en natuurwetten. Van empirische wetten wordt door elk toegegeven, dat zij geene volstrekte zekerheid verleenen. Zij reiken nooit verder dan onze waarneming. Morgen kan die waarneming iets nieuws brengen en daarmee de empirische wet omverwerpen. Inmiddels kan zulk eene empirische wet ook tot natuurwet worden. Dit geschiedt, wanneer de algemeene wet bekend wordt, waaruit zij van zelve voortvloeit. Zoo was de elliptische beweging der hemellichamen, zoolang zij slechts door Kepler's waarneming bekend was, eene empirische wet, die tot natuurwet werd verheven, toen men haar als het gevolg erkende van de algemeene wet van Newton, naar welke twee krachten die beweging bepalen: de aantrekking der zon, en de tangentiale richting die met de eigene snelheid der hemellichamen gegeven is.

In den regel is men nu met deze onderscheiding tevreden en acht men zich gelukkig met deze wetenschap: wij hebben empirische, ja, maar wij hebben ook natuurwetten. Blijft men evenwel bij die onderscheiding niet staan; vraagt men verder; is het geluk dan nog wel zoo ongestoord? De empirische wet wordt natuurwet, erlangt dus eerst volstrekte zekerheid, door uit een algemeenere wet voort te vloeien.

Waarvan heeft evenwel die algemeenere wet hare zekerheid? Door het gevolg te zijn van eene nog algemeenere. Laat ons dan aannemen, dat wij tot de alleralgemeenste wet zijn opgeklommen, en nu dezelfde vraag herhalen. Het is duidelijk, dat zij onbeantwoord moet blijven. Maar vloeit die algemeenste wet uit niets algemeeners voort, dan mist zij natuurlijk ook hetgeen aan een wet het karakter van een natuurwet en dus volstrekte zekerheid verleende. Mitsdien wordt die algemeenste wet weer — een empirische wet. De elliptische beweging, om bij hetzelfde voorbeeld te blijven, is noodzakelijk, gegeven de aantrekkingskracht der zon en de snelheid der hemellichamen; maar of die kracht en die snelheid geene andere grootheden hadden kunnen zijn, daarvan weet ik hoegenaamd niets; en dat zij geene andere zijn weet ik slechts empirisch. De noodzakelijkheid van het afgeleide te erkennen: daartoe kan ik geraken; maar de noodzakelijkheid van datgene, waaruit de afleiding geschiedt, blijft aan mijn kennis, zelfs aan mijn onderzoek onttrokken. Zoo vormen op dit gebied zuiver empirische gegevens den grondslag van al ons redeneeren; en in den hier toegelichten zin is de zekerheid der natuurwetenschap een louter empirische zekerheid. Men vraagt zich namelijk af, hoe de algemeenste wet aan minder algemeene wetten een karakter, in dit geval een zekerheid kan verschaffen, die zijzelve niet bezit.

Op zuiver natuurwetenschappelijk gebied bekreunen wij ons natuurlijk niet verder om deze uitkomst,

dan dat wij er met een glimlach een bevestiging in zien van den welbekenden regel, die nu eens schijnt te willen, dat de menschelijke dingen uit velerlei tegenstrijdigheden bestaan: hier, uit die van iets toevalligs, dat den grondslag moet vormen van iets noodzakelijks. De glimlach is de uitdrukking van de diepe onverschilligheid, die wij bij onszelven waarnemen ten aanzien, ik zeg niet van de natuur, maar van het zoo en niet anders zijn der natuur. Nu wij eens weten, dat de zon aantrekkingskracht uitoefent, en dat den hemellichamen eene zekere snelheid van beweging eigen is, kunnen wij niet nalaten die kracht en die snelheid afzonderlijk en vereenigd tot het voorwerp van ons onderzoek te maken. Moest het morgen echter blijken, dat van die kracht en die beweging niets aan is, het zou ons op zichzelf vrij koud laten; wij zouden slechts het onderzoek in een andere richting hervatten.

Maar in die wetenschappen, welke met behulp van gemoedservaringen worden opgebouwd, is het hiermee anders gesteld. Waar wij ons, gelijk in dit geschrift, op haar gebied bewegen, is het dus eerlijker, omtrent den aard der zekerheid, welke de oorsprong onzer kennis in het algemeen toelaat, ook het laatste misverstand onmogelijk te maken, dan te pogen iemand te paaien met de betuiging, hoe waar ook in zichzelve, dat op dit gebied immers niets ons verhindert dezelfde mate van zekerheid te bereiken als voor de natuurkennis is weggelegd. Die woorden: dezelfde mate zouden hem begoochelen kunnen, die

er niet spoedig genoeg op verdacht ware, dat wij ja op dezelfde mate wellicht, maar dan ook slechts op dezelfde soort van zekerheid mogen rekenen, en dit toch iets geheel anders is dan wij eigenlijk zouden wenschen te bezitten. Ik stel er daarom prijs op, hier uitdrukkelijk te verklaren, dat, naar de tweede der hierboven uitgesproken grondstellingen, de zekerheid, die wij in de zoogenaamde geesteswetenschappen verkrijgen kunnen, in volkomen denzelfden zin bloot empirisch, en in volkomen denzelfden zin niet bloot empirisch is, waarin men dit van de zekerheid der natuurwetenschappen bevestigt.

Van godgeleerde zoowel als van wijsgeerige zijde heeft men, maar te vergeefs, getracht deze uitspraak, waarvan ook wij niet verbergen dat zij hard is, te loochenstraffen. De theologie heeft van geopenbaarde, de wijsbegeerte van noodzakelijke redewaarheden gedroomd. Zoo iemand in onzen tijd dien droom nog voortzet, heeft hij dit alleen aan zichzelven te wijten. Het noodige, en meer dan dat, is geschied om hem wakker te schudden. Wij, die niet sluimeren willen, zien de werkelijkheid liever onder de oogen.

Het harde ligt hierin, dat, terwijl eene ten slotte bloot empirische zekerheid ons niet hindert ten aanzien van stellingen, welke ons koud laten, daarentegen die stellingen, welke met behulp van gemoedservaringen opgebouwd zijn, zelve weer gemoedsaandoeningen, en daaronder liefde, in ons opwekken, en toch geen hooger zekerheid bezitten dan de eerste. Men bemerkt de tegenstrijdigheid: wat in het laatste ressort slechts

empirisch vaststaat, kan morgen ophouden waar te zijn; wat in staat is geweest de diepste liefde van ons hart gaande te maken, moest altijd en onveranderlijk waar blijven en dus niet slechts empirisch vaststaan. Ik zou mij niet moeten kunnen hechten aan waarheden die misschien vergaan, en toch heb ik mij met al wat in mij is gehecht aan waarheden, waarvan ik buiten staat ben te bewijzen, dat zij nooit kunnen vergaan.

Er zijn, ik geef het toe, zeer weinig waarheden welke men zoo lief heeft. Maar het getal doet hier niets af. Laat er slechts eene enkele zijn, de zwarigheid blijft dezelfde; deze enkele bijvoorbeeld, en zij is zeker de gewichtigste: er is, onafhankelijk van mijne persoonlijke waardeering, een onderscheid tusschen goed en kwaad; er is heilig en onheilig (ik gebruik deze laatste woorden alleen omdat zij minder dubbelzinnig zijn, al zijn zij aan een theologisch spraakgebruik ontleend). Het onderscheid zelf hebben wij langs den gewonen weg van waarneming en ervaring verkregen; hoe zouden wij het anders verkregen hebben? Eene bovennatuurlijke openbaring dienaangaande zou voor altijd volkomen onverstaanbaar zijn gebleven, indien wij niet, eer wij haar ontvingen, in staat waren geweest, de onderscheiding te maken tusschen goed en kwaad. Maar hiertoe van te voren reeds in staat, konden wij de openbaring wel missen.

Wat is het nu, dat ons die stelling doet liefhebben, welke toch op dezelfde wijze verkregen werd als

de stelling: er is onderscheid tusschen blauw en rood? Dat zij verkregen werd met behulp van gemoedsaandoeningen. Wij hebben daden en gevolgen van daden gezien, die ons met de grootste intensiteit aangenaam of onaangenaam hebben aangedaan. Deze aandoeningen behooren met natuurlijk nog veel meer recht tot de ervaring, die ons ten slotte de stelling gaf: er is een onderscheid tusschen goed en kwaad. Wanneer dit onderscheid nu slechts empirisch vaststaat, dan moeten wij aannemen, dat het vermogen om zulke intense gewaarwordingen van aangenaam en onaangenaam te ondervinden, als waaruit in vereeniging met andere gegevens de kennis van dat onderscheid geboren werd, even goed zou kunnen verdwijnen als men in het afgetrokkene de mogelijkheid moet aannemen, dat een der uiteinden van den menschelijken gezichtszenuw zijn gevoeligheid verlieze; dat uiteinde, bijvoorbeeld, door welks tusschenkomst wij de voorstelling van rood hebben.

Ik konstateer, dat, zoo gelaten als wij het laatste verlies dragen zouden, zoozeer ons innerlijkst gevoel opkomt zelfs tegen de mogelijkheid van het eerstgenoemde te verliezen. Kon er hier spraak zijn van eene keus, wij zouden zeggen: scheur ons dan liever het hart uit den boezem, want het leven heeft zijn kroon verloren. Dit gemis zou niet slechts een gemis zijn, maar het bederf van alle genot.

Men zal wellicht antwoorden, dat een mogelijkheid ons niet behoeft te verontrusten, daar wij nauwlijks weten welk een zin aan dat woord moet worden

gehecht. Het is dan ook niet een mogelijkheid, die ons bedreigt. Is de onderscheiding tusschen goed en kwaad, om bij dit voorbeeld te blijven, in den aangegeven zin van empirischen aard, dan schijnt zij op dit oogenblik reeds nauwlijks meer bestand tegen zooveel als haar met kracht ontraadt. Hare groote waarde ligt in hare beteekenis voor ons persoonlijk leven; in onze betrekking met anderen kunnen wij hoogst zelden haar gebruiken en is zij in geen geval onmisbaar, terwijl zij in menig geval schadelijk werkt. Ook zonder dit mede in rekening te brengen, moet de mechanische opvatting van de natuur en de deterministische opvatting van het zedelijk leven de genoemde onderscheiding meer en meer als voorloopig doen beschouwen, hoogstens als een erfstuk uit een geheel van inzichten, dat het onze niet meer is en niet meer zijn kan.

Het is dus duidelijk, dat wij zoo even in onze bewering niet te ver zijn gegaan. Al mogen wij in de geesteswetenschappen zekerheid verwachten, zoo goed als in die der natuur, juist omdat die zekerheid ten slotte altijd een empirische zal blijven, kunnen in de eerste zoomin als in de laatste zulke onomstootelijke waarheden zijn, als waaraan het heiligschennis zou zijn te tornen. Elke stelling, elke onderscheiding staat, ook op geestesgebied, zoolang zij staat. Van de toekomst valt weinig te zeggen. Om kort te gaan: wil men den aard onzer kennis helder inzien, dan doordringe men zich diep van de beteekenis dezer uitspraak: onaantastbare dogmaas

zijn er thans voor ons niet meer, op geen enkel gebied. Veel, zeer veel staat vast, maar altijd tot nader order.

Zeer velen zijn in onzen tijd geneigd, op grond van de aandoeningen, die wij zoo even herdachten, te besluiten tot hetgeen zij "objektieve waarheid" gelieven te noemen. De uitdrukking mogen zij verklaren, die haar bezigen, want in alle opzichten helder is zij niet. Maar zulk besluiten zelf moet van uit ons standpunt natuurlijk als mystiekerij in nieuwen vorm veroordeeld worden, die altijd op deze bewering neerkomt: hetgeen mij zoo lief is, of hetgeen met mijn inwendig leven zoozeer is samengeweven, of ook: hetgeen ik niet missen kan, moet waar zijn. Nu, dit is eene stelling als eene andere, en welke dus, gelijk iedere andere stelling, bewezen moet worden. Wij vorderen met recht bewijs voor deze beweerde noodzakelijkheid. Men onthoudt het ons met reden, want zulk een bewijs is nergens te vinden. Wie zichzelf niet misleiden wil, kan zijne wenschen niet aanzien voor de bevelen, waaraan de werkelijkheid heeft te gehoorzamen. Eischen van het gemoed zijn er ongetwijfeld. Zij hebben groote kracht; maar niet de kracht om van zelve te doen ontstaan hetgeen ze vervullen zou, althans niet voor hem wiens verstand wakende is; zij hebben een onwraakbaar recht, maar niet het recht van zich uit te geven voor argumenten. Er is in onze dagen gelegenheid te over om dit een en ander te vergeten, en daardoor zich te bedwelmen; gelijk ik over het algemeen de meeste redenatiën, met behulp waarvan men zekere voor-

deelen van de eeuwen des geloofs tracht te redden tot de bedwelmende middelen zou willen rekenen. Ons volk schijnt in elken zin op bedwelmende dranken gesteld, en hiertegen niet veel te doen. Dit is het waarschijnlijk wat ons zoo bijzonder krachtig en dan ook geëerd maakt in het buitenland. Wij zouden zeker in aller schatting nog hooger stijgen, indien onze virtuositeit in het bedwelmen van onszelven en van elkander nog meer algemeen bekend ware. In geheel den geestelijken dampkring, waarin ons vaderland leeft, is iets, dat schijnt te zeggen: geene bezwaren, geen al te diep gaande kritiek, geene ontnuchteringsproeven, de dingen niet juist zien zoo als ze zijn, en, zoo dit al, toch niet noemen bij hun naam. Onze oude schilders met hun kloeken zin voor waarheid zijn onze profeten, wier graven wij bouwen en eeren.

Gelijk door haren oorsprong, wordt de aard onzer kennis ook door haren omvang bepaald. De derde grondstelling, en die over de grenzen onzer kennis handelde, luidde: die kennis gaat zoover als het gebied onzer waarneming en het bereik onzer ervaring. Al wat daar buiten ligt is geheel onbekend land.

Dat gebied en dat bereik strekt niet verder dan de wereld der eindige dingen, waartoe natuurlijk ook behoort de betrekking, die tusschen de dingen aanwezig is, zoowel als de betrekking, waarin wijzelve tot de dingen staan. Na de beide eerste grondstellingen zou deze derde eigenlijk overbodig zijn, indien haar slot: "al wat daar buiten ligt is geheel

onbekend land", ons niet de gelegenheid schonk, een misverstand te voorkomen. Die beide eerste grondstellingen doen namelijk meestal de meening ontstaan, dat hij die ze aankleeft alles stoutweg ontkent wat niet door waarneming en ervaring tot onze kennis komt. Tegenover deze stoutheid pleegt men dan, en in eigen schatting zegevierend, te herinneren aan het woord uit den *Hamlet*: "Er is meer tusschen hemel en aarde, dan waarvan uwe wijsbegeerte ooit gedroomd heeft." Mij treft dit niet. Ik noem wat onze kennis te boven gaat geenszins een denkbeeldig, maar een onbekend land. Ik ontken in het geheel niet, wat ik in het geheel niet ken.

In het dagelijksch leven wordt de waarde van deze onderscheiding weinig begrepen. Dit is zoo, bevestigt de een; dit is niet zoo, bevestigt de ander met gelijke kracht; en de omstanders meenen, dat men slechts de keus heeft tusschen de eene en de andere bevestiging. Maar de eerste vraag moest toch wezen, of er voldoende gegevens zijn om het punt in kwestie te beoordeelen. Tegenover geloof en ongeloof, beide vaak even dogmatisch, staat onthouding; tegenover een overtuiging niet altijd een andere, maar dikwerf ook afwezigheid van elke overtuiging. Er zijn ongeloovigen (in de gewone beteekenis van dezen naam); er zijn sceptici; maar er zijn ook, wil men één woord: abstentionisten, lieden die zich zorgvuldig onthouden van elk oordeel omtrent hetgeen geheel of al te zeer aan hun kennis ontsnapt.

Na herhaalde maar vergeefsche pogingen om langs

den weg hetzij van het oude supranaturalisme, hetzij van Schleiermacher, hetzij van de bespiegelende wijsbegeerte tot eenige Theologie of Godskennis te geraken, houd ik mij verzekerd, dat de menschelijke geest van alle soortgelijke pogingen af moet zien; evenmin moet trachten te bewijzen, dat God bestaat als dat God niet bestaat, daar het eerste even zoo verstandig is als het laatste, en de Godloochenaars nooit afdoende bewijzen voor hunne stelling zullen kunnen bijbrengen. De reden van dit hun onvermogen ligt in velerlei, maar ook in de omstandigheid, dat er geen vast begrip met het woord God te verbinden is, zoodat men niet met de vereischte nauwkeurigheid aan zou kunnen geven, op de ontkenning waarvan het betoog eigenlijk gericht moet zijn. Ook kunnen de geloovigen altijd van gevoelen blijven, dat men hun wel hun Godsbegrip, maar niet hun God ontnomen heeft; terwijl dit hen niet verontrust, daar zij reeds van te voren bereid waren het onvolledige of ook het onbestaanbare van dat begrip toe te geven.

Over de bewijzen vóor het bestaan van God behoeven wij geen woord te verliezen. Zij zijn onherroepelijk gevonnisd; en indien er van staatswege nog onderricht wordt verschaft in de *Theologia Naturalis*, welke deze bewijzen voor goede munt uitgeeft, is dit wanbesteding van 's lands penningen. Maar velen van hen, die deze bewijzen afkeuren en evenwel hetgeen te bewijzen was vasthouden, hebben het sedert op een anderen boeg gewend.

Men kan niet bewijzen, dat God bestaat: zij geven

het volmondig toe, maar, voegen zij er terstond bij, men kan wel bewijzen, dat de mensch aan een God gelooven moet. Zij gaan daarbij uit van de waarachtigheid van het godsdienstig gevoel, dat zij telkens met de verschillende toestanden van hun bewustzijn omtrent de wereld in verband brengen. Nu beweren zij verder, dat de waarachtigheid van dat gevoel niet anders verklaard, dat op geen andere wijze daarvan rekenschap kan gegeven worden dan door aan te nemen, dat er een God bestaat. Hun betoog strekt dus om aan te toonen de noodzakelijkheid, niet dadelijk van Gods bestaan, maar van ons gelooven aan Gods bestaan.

Deze wending heeft iets zeer verleidelijks. Zij schijnt ons aan het bovenzinnelijke te helpen op eene wijze, die aan de onderzoekingen der exakte wetenschap ontleend is. Men gaat uit van het bekende, van het waargenomene, namelijk van het godsdienstig gevoel, en men klimt tot de onbekende oorzaak op. Het kan niet beter. Maar bezwaren verheffen zich, die de geheele wending ontraden. Vooreerst, gaat men werkelijk van het waargenomene uit? Of liever: heeft men nauwkeurig genoeg waargenomen? Moet er voor het godsdienstig gevoel eene verklaring worden gezocht, dan moet eerst vaststaan, dat het inderdaad een nieuw verschijnsel is en niet eenvoudig eén naam, die een groep van reeds bekende verschijnselen aanduidt. Onderstel den duitschen, hollandschen, engelschen geest enz. in hetgeen daaraan gemeenschappelijk eigen is, bekend,

zou het dan nog zin hebben naar de kennis van den germaanschen geest te zoeken? Laat het godsdienstig gevoel, bijvoorbeeld, uit vrees, bewondering, liefde tot het geheimzinnige bestaan, dan zal dat gevoel toch niet verklaard behoeven te worden, wanneer de genoemde gewaarwordingen niets raadselachtigs meer hebben, tenzij het specifiek nieuwe van het godsdienstig gevoel in de wijze ligge waarop het die gewaarwordingen met elkander verbindt. Beweert men dit? Heeft men het eigenaardige van die verbinding aangewezen?

Al ware dit zoo; al ware dus het godsdienstig gevoel in den wetenschappelijken zin des woords een gegeven, dat verklaring eischt, dan is het toch iets ongehoords, dat gevoel te willen verklaren door fluks eene stelling uit te denken, die, wanneer zij waarheid behelst, dat gevoel rechtvaardigt. Dat een gevoel een zekere stelling insluit, wat bewijst het? Die stelling is slechts eene overzetting in eene andere taal; nog minder: een onder woorden brengen van hetgeen het nadenkend verstand als den inhoud van dat gevoel heeft vastgesteld. De waarheid van die stelling kan het gevoel wettigen, maar de levendigheid of waarachtigheid van het gevoel kan de stelling niet tot waarheid verheffen, en dat zou toch moeten geschied zijn, wilde men de noodzakelijkheid erkennen van haar te gelooven. Is dit niet geschied, dan brengt men het niet verder dan tot het volgende: zoolang ik belijd godsdienstig gevoel te hebben, moet ik ook geacht worden aan te

nemen, dat er een God bestaat. Elk zal toegeven dat met deze uitspraak niet veel gewonnen is.

Men schijnt zich ook een verkeerd denkbeeld te vormen van wat heeten mag: een gevoel verklaren. Een gevoel is niet verklaard, wanneer men zijn inhoud onder woorden heeft gebracht, maar wanneer men aangewezen heeft wat onvoorwaardelijk aan het ontstaan van dat gevoel voorafgaat. Met andere woorden: elk gevoel, dus ook het godsdienstige, behoort tot de wereld der eindige dingen. Zal het verklaard worden, dan behoort de verklaring ook binnen die wereld te liggen. Nu zal het godsdienstig gevoel toch wel het best omschreven worden als dat gevoel, dat opgewekt wordt of zijn uitdrukking vindt in de stelling: er is een God. Nemen wij aan, dat het er door opgewekt wordt. Dan moet dus aan het godsdienstig gevoel voorafgaan het geloof aan die stelling. Maar aan dat geloof zelf, zal het redelijk zijn, moet voorafgaan het besef van de overtuigende kracht der bewijzen, waarop die stelling rust. Zoo brengt de verklaring van het gevoel ons weer voor de bewijzen van het bestaan van God. Heeft men hunne nietigheid reeds erkend, dan heeft men zich ook van te voren de mogelijkheid van die verklaring afgesneden. Of uw gevoel hangt in de lucht, òf die bewijzen moeten proefhoudend zijn.

Onder degenen, welke het ontoereikende hebben ingezien zoowel van de gewone bewijzen als van den betoogtrant, dien wij nu het laatst besproken hebben, zijn er sommigen, naar wier meening het gods-

dienstig gevoel zelf een middel zou zijn om ons tot de kennis van eene hoogere waarheid te verheffen dan die, welke op het geheel der eindige dingen betrekking heeft. Maar daartegen pleit in mijn oog, dat het even goed verkeerde mystiek is, of men een waarheid bouwt op éene bepaalde uitspraak van het godsdienstig gevoel dàn wel op het getuigenis, dat het godsdienstig gevoel in zijn geheel schijnt af te leggen, zoodra namelijk die waarheid iets anders behelst dan de bevestiging dat het bestaat. Het is verkeerde mystiek, omdat, zal het godsdienstig gevoel in zijn tegenwoordige ontwikkeling iets leeren, naar 't welk het de moeite waard is te luisteren, het niets verkondigen kan omtrent God, dat niet tevens een oordeel zou insluiten omtrent de wereld der eindige dingen, over welke wereld toch alleen aan die wetenschap een oordeel toekomt, welke al onze ervaring omvat. De God van het nieuwere theïsme is zoowel oorzaak der wereld als volkomene Liefde en Almacht. Uit het aannemen van zulk een God vloeit dus het aannemen van een wereld voort, die niets te wenschen overig laat. Een volmaakten God te prediken, staat dus geheel gelijk met te prediken een volmaakte wereld. Men deinst voor deze gevolgtrekking dan ook geenszins terug. Maar nu kan ik toch niet anders zien, of zulk een prediking behelst een oordeel over de wereld, dat van elk ander oordeel over de wereld soortelijk niet verschilt, en dus, gelijk elk ander, overeenkomstig erkende denkwetten bewezen moet wor-

den. Laat men dit bepaalde oordeel uit de algemeene waarheid van Gods bestaan en natuur hebben afgegeleid, nu het eens gevormd is, kan men toch niet weigeren het aan de gewone ervaring te toetsen. Wanneer deze dat oordeel weerspreekt, kan men zich dan vrijwaren tegen de beschuldiging van verkeerde mystiek, zoo men vast blijft houden aan eene waarheid, waarvan de eerste en ontwijfelbaar juiste gevolgtrekking niet gemaakt mag worden?

Met deze kritiek worden wij niet ontrouw aan ons beginsel. Wij ontkennen geenszins, dat de wereld volmaakt is; wij ontkennen het recht van haar zoo te noemen, zoolang wij haar niet anders dan met onze waarneming en onze ervaring kunnen leeren kennen en beoordeelen. Het is zeer wel mogelijk, dat de volmaaktheid der wereld aan andere wezens dan wij in het oog springt. Maar voor ons blijft geene andere keus dan deze: òf onze waarneming en onze ervaring voor onze eenige kenbronnen te houden, en dan ook de wereld zeer onvolmaakt te noemen; òf hare volmaaktheid te prijzen, maar dan ook toe te geven dat de genoemde kenbronnen, die immers tot zulk een geheel verschillend oordeel leiden, ten eenemale onbetrouwbaar zijn. Aan wat zal ik den moed ontleenen om mij nog een oogenblik te verlaten op mijne vijf zinnen, op mijn menschelijk nadenken en mijn menschelijk gevoel, wanneer deze hulpmiddelen, eerlijk aangewend, mij den bal zoozeer mis deden slaan?

Deze laatste overweging maakt den strijd tegen

Theologie of Godskennis nog altijd de moeite waard, vooral wanneer men haar neemt zooals zij in onzen tijd onder beschaafde volkeren optreedt, dat is in den vorm van theïsme of van pantheïsme. Zij brengt dan in het geheel van ons weten een gevaarlijk bestanddeel, dat van het volstrekte, waarvan wij toch meestal beter deden met zelfs den naam te vergeten, om op den duur met opgewektheid in en met al dat betrekkelijke te blijven werken, dat nu eens uitsluitend ons gebied is. Wij weten wel, dat waarneming en ervaring ons niet bijster ver brengen; maar wij moeten het met deze eenvoudige werktuigen nu eens doen; en wanneer gij ons nu, terwijl onze verwachtingen al niet zeer hoog gestemd zijn, komt meedeelen, dat ons menschelijk appreciatie-vermogen zich deerlijk vergist; dat hetgeen wij wanorde en wanklank noemen eigenlijk orde en harmonie; dat hetgeen wij als kwaad verfoeien eigenlijk volkomen op zijn plaats is; dat hetgeen wij als lijden bejammeren slechts een zinsbedrog is van onze onkunde, ziet, dan werpen wij dat geheele appreciatie-vermogen en dus onze geheele ervaring mistroostig en verachtelijk weg, want gij hebt den lust tot onderzoek in ons gedood. Immers, heeft dat vermogen ten aanzien van het geheel der wereld ons leugen, louter leugen doen vinden, hoe zullen wij dan nog hopen, dat het ons ten aanzien van een deel der wereld tot eenige waarheid leiden kan? Daarom brengt Theologie evenveel verwarring als troost. Troostrijk is het te weten, dat er een volmaakt God

is, maar niet troostrijk dat ons gewone verstand en hart dien Volmaakte vol raadselen moeten noemen; troostrijk is het te denken, dat de wereld geheel in orde is, maar niet troostrijk, dat wij daar zoo niets van merken. Niet troostrijk, neen; want, laat ons toch eerlijk zijn: is de godsdienstige beschouwing van de wereld mogelijk en dus gegrond, dan kunnen wij het geheele toestel onzer tegenwoordige wetenschap wel opruimen; en ik begrijp niets beter, dan dat zij, die van deze beschouwing levendig doordrongen zijn, met dien geheelen toestel uiterst weinig ophebben: krukken naast de vleugelen, die ik kan aanschieten. Maar indien wij met dien toestel nu toch dagelijks moeten werken, en aan zijn verstandig gebruik het te danken hebben, dat deze aarde eenigszins bewoonbaar, en het leven eenigszins dragelijk is geworden, doen wij dan niet beter met eene beschouwing verre te houden, die, weinig stevig reeds in haar grondslag, ons in velerlei tegenstrijdigheden dompelt, en, om de aangevoerde redenen, alleszins in staat is, ons den rechten lust in ons ambacht, van denkende wezens te ontnemen; een ambacht waarvan het van schrede tot schrede voorwaarts gaan de eerste wet, en geduld de eerste voorwaarde is?

Een soortgelijk bezwaar als het hier ontvouwde noopt mij evenzeer, de leer der onsterfelijkheid aan te merken als buiten de grenzen van ons weten, en dus ook van ons onderzoek, gelegen. Dat zij zich evenmin als de leer omtrent een volmaakten God en een volmaakte wereld op overtuigende bewijzen

beroepen kan, behoeft niet meer gezegd te worden. Maar wij gevoelen ons ook niet geroepen naar zulke bewijzen te blijven zoeken, aangezien ook deze leer niet zou kunnen vaststaan, zonder de bronnen, waaruit wij toch al onze kennis moeten putten, onder een verdacht licht te brengen. De leer der onsterfelijkheid kan slechts in twee vormen worden voorgedragen: òf de mensch herleeft, òf zijn geest leeft voort. In het eerste geval heeft er iets plaats wat met alle ervaring in strijd is; in het tweede geval moet ik met dien vasten regel onzer wetenschap breken, volgens welken aan abstraktiën geen zelfstandig bestaan mag worden toegekend. De leer der onsterfelijkheid is dus evenmin als Theologie onschuldig. Wordt zij als waarheid gepredikt, dan blijft de betrouwbaarheid van onze gewone kenbronnen niet onaangetast. De onsterfelijkheid te loochenen, gaat natuurlijk evenmin; daartoe ontbreken ons de noodige gegevens. Onze kennis reikt niet verder dan zoover waarneming en ervaring strekken. Laat ons dus deze en soortgelijke vragen bij het opmaken van onze levensbeschouwing buiten alle overweging laten. Zij zijn onbelangrijk, omdat zij onoplosbaar zijn. En wat den troost betreft, dien het voor waarschijnlijk houden van hetgeen wij niet in staat zijn te bewijzen, ons zou kunnen verleenen: ik meen aangetoond te hebben, dat de aangenaamheid van het Gods- of onsterfelijkheidsgeloof voor het minst opgewogen wordt door de onaangenaamheid van in dat geloof voortdurend een bron te bezitten van leelijke vermoe-

dens omtrent de betrouwbaarheid onzer gewone kenbronnen.

Met de grenzen van onze kennis wenschen wij dus volkomen ernst te maken, en al wat daarbuiten ligt als geheel onbekend land te kenschetsen. Is het geheel onbekend land, dan kunnen wij zelfs niet beoordeelen of het wenschelijk zou zijn het te kennen. Geene overtuiging of verwachting omtrent dat land, waaraan wij ooit pogen zullen eenige kracht of drangreden of wat ook te ontleenen. Uit de godsdienstige en met godsdienst onafscheidelijk samenhangende meeningen doen wij geene keus, daar wij theoretisch niet van de mogelijkheid, praktisch niet van het nut van zulk eene keus overtuigd zijn. Wat niet slechts aan onze kennis, maar zelfs aan alle berekening van waarschijnlijkheid zich blijkbaar onttrekt, dat willen wij nu ook aan zijn lot overlaten, en eerlijk beproeven hoe wij het zonder dat alles stellen. Het is tijdverspilling een begrooting te ontwerpen met problematieke waarden. Ook bij de begrooting van de hulpmiddelen voor ons leven, willen wij geene dubieuse posten opnemen.

II.

Wij gaan thans na wat onder meer uit de drie grondstellingen voor onze levensbeschouwing onmiddellijk voortvloeit.

Naar onze eerste grondstelling zijn waarneming en ervaring de eenige bronnen onzer kennis. Wij

hebben gezien, hoe groot daarbij het aandeel is der ervaring. Daar ervaring appreciatie-vermogen is in den ruimsten zin, dat vermogen natuurlijk door ons wordt uitgeoefend, en de wijze waarop het wordt uitgeoefend in het nauwst verband moet staan met onze geheele persoonlijkheid, zoo is de stelling: ervaring bron van kennis, gelijkluidend met deze stelling: kennis afhankelijk van onze persoonlijkheid; terwijl wij er ten overvloede aan herinneren, dat wij hier alleen over die kennis zullen spreken, die wij voor ons innerlijk leven en de betrekkingen tot onze medemenschen gebruiken kunnen.

Wat wij in ons opnemen en hoe wij het in ons opnemen; welke strekking wij er aan toekennen; welken invloed wij er aan gunnen, hangt, ik zeg niet van onze willekeur of zoogenaamden vrijen wil, maar in zeer groote mate van onze persoonlijkheid af. Door deze opmerking is reeds het ontwerpen van eene levensbeschouwing gerechtvaardigd. Onze blik op het leven: daarop komt zoo onbegrijpelijk veel aan, terwijl men toch dikwerf nog van de meening schijnt uit te gaan, dat leven en wereld dingen buiten ons zijn, waaraan een blijvend karakter toekomt, dat onafhankelijk is van de wijze waarop wij ze opvatten, en ons dwingt ze op een bepaalde wijze op te vatten. Daaruit wordt meestal een meer of minder groote ontevredenheid met leven en wereld geboren; eene ontevredenheid, die men sedert eenige jaren bij vernieuwing in het pessimisme tot een stelsel tracht te verheffen. De waarneming moet dan

aantoonen hoe treurig, hoe mislukt alles is; de bespiegeling eene oorzaak buiten dat alles vinden, en dan kan het pessimisme de slotsom zijn. Valscher voorstelling en grover miskenning van den oorsprong onzer kennis is nauwlijks denkbaar. Hoe zal men ooit kunnen waarnemen, dat iets treurig of mislukt is? Ik kan de eene of andere gebeurtenis waarnemen, en haar dan beoordeelen of waardeeren. Haar treurig of mislukt te noemen, kan alleen de vrucht van zulk een beoordeeling of waardeering zijn; waarbij ik toch onmogelijk kan vergeten, dat, wanneer mijne appreciatie van uit een ander oogpunt plaatsgevonden had, mijn oordeel ook geheel anders uitgevallen ware. Het is zoo eenvoudig, dat het bijna onnoozel wordt het te zeggen.

De zaak wordt nog eenvoudiger, wanneer men bedenkt, dat het pessimisme vooral met eene appreciatie der wereld uit het oogpunt der zedelijkheid en redelijkheid in verband staat. Al nam men in het algemeen aan, dat onze waardeering van de dingen ook van de natuur der dingen zelve afhangt, zou men toch moeten toegeven, dat onze persoonlijkheid zeer sterk mede in het spel komt, zoodra wij de dingen uit de beide genoemde gezichtspunten beoordeelen. Immers, dat wij die gezichtspunten gekozen hebben, is reeds louter ons werk, onze daad, waartoe wij alleen in onszelven het recht konden vinden. Staan wij hierbij een oogenblik stil, dan zal het blijken hoe het pessimisme aan eene innerlijke tegenstrijdigheid lijdt.

Het pessimisme behelst een oordeel over de wereld in haar geheel. Een oordeel onderstelt een maatstaf. Waaraan kan nu hier de maatstaf ontleend zijn?

Men wijst mij een blad papier, met allerlei letters beschreven, die voor mij geen zin opleveren. Zal ik nu zeggen: dat is onzin? Natuurlijk niet; het kunnen de schrijfoefeningen van een kind zijn. Wanneer zal ik het onzin noemen? Wanneer ik weet dat ik, waarom dan ook, het recht heb, zin te verwachten, en die verwachting slechts gedeeltelijk verwezenlijkt wordt. *Zien*, *Boek*, *Paard*, *Ik*, *Tafel*, *Op*, zal niemand onzin noemen. Maar *Ik zie op Paard boek in tafel* is onzin. De omstandigheid, dat de vier eerste dezer woorden ook zoo op elkander konden volgen, wanneer men bedoeld had mij iets te zeggen, waar zin in lag, doet eene verwachting ontstaan, welke door de drie laatste woorden niet bevredigd wordt. Het is dus de associatie van denkbeelden, welke met een zekere volgorde in woorden terstond de voorstelling verbindt van een redelijken geest, die deze bepaalde volgorde in acht pleegt te nemen, niet alleen voor de helft, maar voor het geheele aantal der woorden die hij denkt te bezigen; het is deze associatie van denkbeelden, die ons, wordt het verbroken zijn der volgorde niet van elders verklaard, het aangehaalde voor onzin doet verklaren.

Onder dat blad papier van daareven verstaan wij nu de wereld. Daarin vind ik allerlei, waarin ik geen redelijken zin kan ontdekken. Het brengt mij in een verkeerde stemming, ik begin er tegen te

pruttelen, word pessimist en spreek van onzin. Eilieve, met welk recht? Wat heeft de verwachting doen ontstaan, dat hier iets te begrijpen zou vallen? Nu mag ik toch niet antwoorden, dat er in de wereld een begin van begrijpelijkheid is, waaruit de verwachting wordt geboren, dat alles begrijpelijk zal zijn. Want, dat ik iets tot aan een zeker punt begrijp, bewijst toch op zich zelf niet, dat het geheel er oorspronkelijk op aangelegd was om begrepen te worden. Men denke slechts weder aan het schrijfvoorbeeld, waarin ik soms ook tot op zekere hoogte zin zal kunnen vinden. Maar zoodra ik weet, dat het een schrijfvoorbeeld is, doet mij dit gedeeltelijk begrijpen niets hoegenaamd voor de rest verwachten of verlangen.

Ziehier dus de tegenstrijdigheid waaraan het pessimisme lijdt: het noemt in de wereld alles onredelijk, en bewijst met deze verklaring, dat er iets en zelfs zoo veel redelijks in moet zijn, als ons wettigt om haar naar den maatstaf der redelijkheid te beoordeelen. Waar kan nu dat redelijke, waar kan die maatstaf nu anders te vinden zijn dan in het binnenste van den pessimist zelven? In zijn binnenste moet hij zich een zeker ideaal gevormd hebben, waaraan hij meent dat de wereld niet beantwoordt. Het kan wel zijn; maar hij vergeet, dat hij met zijn binnenste en dus met zijn ideaal ook in die wereld is. Daar ter plaatse, waar dit ideaal aanwezig is, daar althans moet alles in orde zijn; want, zoo dit ideaal niet deugt, heeft de pessimist geen maatstaf, en vervalt dus zijne geheele redeneering.

Maar is het in orde, dan is ook de wereld niet zoo donker als het pessimisme haar maakt. Er zouden immers geen schaduwen zijn, indien er geen licht ware.

Voorts bedenke men, dat ook dit ideaal zijn oorzaak heeft; dat het in de wereld en door de wereld, gelijk zij zich in een menschelijk gemoed spiegelt, is ontstaan. Reeds daarom kan die wereld niet zoo volstrekt te haten zijn. En eindelijk vergete men niet, dat het pessimisme thans niet voor het eerst optreedt. Het is zelfs vroeger nog krachtiger dan thans opgetreden. Men kan dus de verwijten, die het in den loop der tijden tot de wereld heeft gericht, met elkander vergelijken. Een ander is het pessimisme van den Prediker, en een ander dat van het nieuw-testamentische: "de geheele wereld ligt in het booze"; een ander is het pessimisme van een Innocentius III, en een ander dat van onzen tijd: een bewijs, dat de maatstaf van de beoordeeling niet dezelfde is gebleven. En die maatstaf is niet dezelfde omdat, de wereld? — neen, omdat het ideaal veranderd is. Het is meer verfijnd, en tevens is het vollediger geworden. Dezen vooruitgang beschouw ik voor mij als de afdoende wederlegging van het pessimisme, namelijk in zoover ik het wederlegd wil zien.

Men geeft dit zoo weinig toe, dat men dezen vooruitgang juist als een verhoogde vatbaarheid voor lijden aanmerkt. Toenemende beschaving wekt dieper en talrijker eischen, die, onbevredigd, teleurstelling pijnlijker maken.

Zonder twijfel. Daarom behoeft het pessimisme ook slechts ten deele wederlegd te worden; voor een ander deel heeft men zijne waarheid eenvoudig te erkennen. De twee zijden kan men zoo aangeven: de wereld is zoo goed ingericht, dat er in den menschelijken boezem een ideaal ontstaat, dat steeds volkomener wordt; maar ook: de wereld is zoo slecht ingericht, dat in onzen boezem aan den wasdom van het ideaal dieper lijden beantwoordt. Wat wil men om het eerste het laatste, of om het laatste het eerste miskennen?

Hier blijkt de praktische beteekenis onzer eerste grondstelling. Is al onze kennis aan waarneming en ervaring ontleend, is ervaring daarbij ons werk, dan moet ook elk ideaal, dat wij bezitten, ons werk zijn, en daar de waarneming de bouwstof levert aan de ervaring, moet dus de wereld de bouwstof voor onze idealen geleverd hebben. Daarmede zijn wij in de eerste plaats verlost van dat metafysisch wezen, dat, volgens sommigen, met ons den spot drijft, want ook van die Godheid weten wij niets; en bovendien zijn wij zoo ver met onszelven en de wereld verzoend, als wij dit redelijker wijs verwachten kunnen. De mensch heeft idealen, en de wereld is zoo, dat zij hem dit niet slechts toestaat, maar er hem toe dringt; ziedaar ons antwoord aan het pessimisme en ons wachtwoord in den strijd van het leven.

Een ideaal noem ik elken vorm, dien onze verbeelding schept, en waarin onze behoefte aan iets,

dat ons beter dan de werkelijkheid bevredigt, eene vervulling vindt.

Het vermogen, waardoor wij zulk een vorm te voorschijn roepen, in engeren zin als onze verbeeldingskracht te bepalen, is in het algemeen het kunstenaarsvermogen in ons.

De werkzaamheid van dit vermogen wordt opgewekt door onze gemoedservaring, waarvan wij reeds gezegd hebben, dat zij de dingen beoordeelt uit het oogpunt hunner aangenaamheid.

Ware ons alles in elk opzicht even aangenaam, er zou geen kunst, er zou dus geene ideaalvorming zijn, evenmin als wanneer alles ons volkomen onverschillig liet. Een volmaakte wereld met, en eene onvolmaakte wereld zonder gemoedservaring zou dus op hetzelfde nederkomen, en beide zou de dood voor de kunst zijn.

Laat ons nu eens onderstellen, dat ons de keus gelaten werd: òf een volmaakte wereld, òf onverschilligheid, òf kunst, dat is: ideaalvorming. Maar eer wij kiezen, nog een woord van toelichting. De onderstelling van daareven: een volmaakte wereld met gemoedservaring, moet teruggenomen worden. In zulk een wereld kan men niets aangenaam vinden. Bewustheid ontstaat eerst door verandering van toestand of aandoening. Hoe zou eene volmaakte wereld ooit tot zulk eene verandering aanleiding kunnen geven? Van genot zou dus geen spraak zijn; met de kennis van het onaangename zouden wij ook die van het aangename missen. Een vol-

maakte wereld staat dus voor ons gelijk met eene onvolmaakte wereld, waaruit wij onze gemoedservaring verbannen, waarin wij ons de menschelijke natuur met algeheele overschilligheid toegerust denken. In stede van de keus tusschen drie dingen, hebben wij diensvolgens de keus slechts tusschen twee: òf onverschilligheid òf kunst. Voor den europeeschen geest kan zoo de keus niet twijfelachtig zijn.

Wil men nu hiertegen inbrengen, dat men de noodzakelijkheid zelve van een keus te doen betreurt, en eene volmaakte wereld zou verlangen, die de mogelijkheid van genieten openliet, dan erkennen wij ons niet in staat om aan zulke fantasieën te gemoet te komen. Wij schrijven niet voor denkbeeldige wezens, maar voor menschen, in wie nu eenmaal bij voortdurende gelijkvormigheid van toestand geen bewustheid ontwaakt.

Zoo moet, wanneer wij ons slechts recht helder voorstellen, dat geen bovennatuurlijk wezen, geen onbewust metafysisch instinkt onze kennis van de wereld bepaalt, maar dat wij haar alleen en uitsluitend aan onze waarneming en ervaring van de wereld danken, het raadsel dier wereld, het lijden, ons als een bron voorkomen, waaruit ook levenslust vloeit, namelijk in zoover als wij in de gemoedservaring, die ons het lijden doet kennen, de drijfveer tot alle ideaalvorming hebben ontdekt. In die ideaalvorming toch ligt voor ons, die op een zeker standpunt van ontwikkeling zijn aangekomen, een der rijkste en edelste genietingen, al onderstelt zij ook

noodzakelijk lijdensvatbaarheid. Hoe talrijker de opzichten, waarin wij lijden, des te talrijker de idealen die wij ons vormen, of de door anderen gevormde idealen, waarmee wij sympathiseeren.

De aangenaamheid, de eenige kategorie van oordeelen welke onze gemoedservaring uitbrengen kan, is eene gewaarwording, die ons zeer verschillende namen doet geven aan de voorwerpen, waaraan wij het opwekken van die gewaarwording toeschrijven. Soms betitelen wij die voorwerpen als eenvoudig aangenaam, soms als schoon, soms als zedelijk, soms nog anders. Ook brengen wij natuurlijk oordeelen uit, die de afwezigheid van deze eigenschappen moeten aanduiden: niet aangenaam, niet schoon, niet zedelijk, en zoo voort. Het is goed, dat wij hier verschillende namen tot onze beschikking hebben. Als kinderen van deze eeuw, die zelve een kind is van vorige eeuwen, is onze prikkelbaarheid, of wil men liever onze vatbaarheid om aangenaam of onaangenaam getroffen, aangedaan, te worden zoo groot, zoo veelzijdig, zoo verfijnd, ik zeide bijna zoo ingewikkeld, dat het enkele woord aangenaam niet meer aan al de wijzigingen van onze gemoedservaring voldoet. Bij een vrucht heet aangenaam zooveel als smakelijk; bij het lied van een vogel, welluidend; bij een beeld, schoon; bij een handeling, soms schoon, soms zedelijk; bij een persoon, welopgevoed, vriendelijk, bevallig, enz., enz. Die groote verscheidenheid van uitdrukkingen, die wij op den hoogsten prijs moeten stellen, heeft slechts éen schaduwzijde:

zij bevordert onze toch reeds vrij sterke neiging om achter verschillende woorden verschillende zaken te zoeken. Hoeden wij ons hier daarvoor; en zien wij altijd in al die woorden slechts evenzoovele namen waarmee wij onveranderlijk hetzelfde te kennen geven, dat, namelijk, het een of ander ons, om welke reden dan ook, behaagt of niet behaagt.

Om evenwel verder te kunnen gaan, moeten wij hier aan onze tweede grondstelling herinneren omtrent den aard van onze kennis, en deze van nu aan in verband met de eerste behandelen ten opzichte van hetgeen uit beide voor onze levensbeschouwing onmiddellijk voortvloeit. Den aard van onze kennis noemden wij ten slotte en in het hoogste ressort bloot empirisch, dat is: nooit van dien aard, dat wij in staat zouden zijn haren inhoud als in metafysischen zin noodzakelijk te erkennen. Men kan nu zelf beoordeelen, wat deze laatste grondstelling ons neemt en ons laat. De waarachtigheid van onze gemoedservaring tast zij in het allerminst niet aan; zij kan alleen betrekking hebben op de theorieën, waarin wij ons den inhoud dier ervaring voor ons verstand duidelijk trachten te maken. Ik beoordeel namelijk elke theorie, die in onze levensbeschouwing opgenomen wordt, eenvoudig als een formule, waarin wij, naar ons beste weten, onze gemoedservaring wedergeven. Zij is dus eene beschrijving, niet van iets buiten ons, maar van iets in ons. Zij is een leerstuk, dat gewaarwordingen niet wekt, maar uitdrukt. Zij leert ons niets nieuws; onderricht

ons ook omtrent niets behalve omtrent den inhoud van ons gevoel. Van de stellingen, die zij uitspreekt, geldt ons tweede hoofdbeginsel onvoorwaardelijk.

In dien zin hebben wij ons reeds in den aanvang verklaard, toen wij beweerden, dat alle levensbeschouwing op levenservaring rustte. Maar wat toen nog dubbelzinnig kon schijnen, is nu opgehelderd. Toen kon men onder levensbeschouwing een leer verstaan, die, waar op zichzelve, van de levenservaring hare bevestiging moest erlangen; thans weet men, dat hieraan niet mag worden gedacht, en de levensbeschouwing slechts een leer is, die de levens- of gemoedservaring samenvat, terwijl die ervaring zelve slechts de som is van onze aangename of onaangename gewaarwordingen, het woord aangenaam opgevat in den ruimen hierboven omschreven zin.

Met de stellingen, die in onze levensbeschouwing eene plaats vinden, is het dus gelegen juist zooals het gelegen is met de regelen, die een plaats vinden in onze grammatika. Het spreken is eerst, daarna de spraakleer; evenzoo: het leven is eerst, daarna de levensleer. Gelijk de spraakleer de theorie is van het spreken, niet zooals zich dit bij het een of ander individu aan de gewone opmerkzaamheid, maar zoo als het zich bij een groot aantal individuën aan de wetenschappelijke ervaring voordoet, aan die ervaring, wier taak het is, het toevallige en louter individuëele van het wezenlijke en algemeene te onderkennen en uit te zonderen, evenzoo behoort

ook onze levensbeschouwing (of levensleer) de vrucht te zijn van de wetenschappelijke ervaring van veler inwendig leven of gemoedsbestaan. Gelijk de spraakleer, ofschoon zonder een voorafgaand spreken van individuën ondenkbaar, nadat zij eens werd vastgesteld, aan het spreken van het individu regels voorschrijft en zijn willekeur breidelt, evenzoo moet ook de ware levensbeschouwing, ofschoon evenmin denkbaar zonder voorafgaande gemoedservaring van menschen, voor den enkelen mensch regel worden en hem plichten opleggen in denzelfden zin, waarin de grammatika dit doet aan het spreken. Gelijk taalregels, langs wetenschappelijken weg afgeleid uit de taal, zooals zij gesproken wordt, noodzakelijk en dus taalwetten zijn, maar die gesproken taal zelve in laatster instantie altijd slechts empirisch gekend wordt, evenzoo zijn de levensregels, langs wetenschappelijken weg afgeleid uit de menschelijke gemoedservaring, noodzakelijk en dus in gelijken zin wetten. Eindelijk, zooals geen spraakleer versteenen mag, maar telkens weder aan de levende taal moet worden getoetst, die hare soevereiniteitsrechten nooit kan opgeven, evenzoo moet, in gelijken zin, onze levensbeschouwing altijd bereid zijn zich aan herziening te onderwerpen. De parallel, hier begonnen, zou nog een eind kunnen worden voortgezet: de spraakleer, die willekeur buitensluit, maar oorspronkelijkheid van zegswijze en stijl niet verstikt, is ook daarin het beeld van de ware levensbeschouwing, die de wet stelt, maar de rijke verscheidenheid

der persoonlijkheden niet verhindert tot haar recht te komen.

Wanneer wij dus in overeenstemming met het voorgaande beweren: de theorie van zekere aangename gewaarwordingen is de schoonheidsleer; of wel: de theorie van andere aangename gewaarwordingen is de zedeleer, dan zijn wij nu waarschijnlijk tegen misverstand gedekt, en met name tegen de verdenking alsof wij in den gewonen zin des woords alles subjektief en daardoor wankelend wilden maken. Onze schoonheidsleer, onze zedeleer, dit is volkomen waar, hebben een zuiver menschelijken oorsprong; aan hare stellingen volstrekte noodzakelijkheid en derhalve onveranderlijkheid, wat men eeuwige waarheid pleegt te noemen, op goede gronden toe te kennen, daartoe, wij belijden het volmondig, achten wij noch onszelven noch iemand ter wereld in staat, en wie aan de inbeelding van het tegendeel behoefte heeft, late zich door priesters daaraan helpen. Maar daarentegen houden wij met al de kracht, die in ons is, staande, dat onze schoonheids-, gelijk onze zedeleer vatbaar zijn voor het bereiken van denzelfden graad en dezelfde soort van zekerheid, die aan eene taalwet of aan eene natuurwet toekomt.

Er moeten talen zijn, zullen wij een taalwet; er moet een natuur zijn, zullen wij een natuurwet hebben. Maar dan, het kan nauwlijks genoeg herhaald worden, moet er ook gemoeds- of levenservaring zijn, zullen wij eene levensbeschouwing of leer bezitten. Ik bedoel natuurlijk niet deze of die ge-

moedservaring, maar wel bedoel ik dat er gewaarwordingen van aangenaamheid of onaangenaamheid moeten zijn op de ruimst mogelijke schaal. Wat u al of niet behaagt, kunnen wij vooralsnog in het midden laten, maar dat er niets zij, waarvan gij niet weten zoudt te zeggen of het u behaagt of niet, en niets van eenige beteekenis, waarvoor gij niet sterke sympathie of sterken afkeer zoudt gevoelen. Onverschilligheid, lauwheid, is het tegenovergestelde van gemoedservaring; hare springader een toestand, waarin wij snel en levendig reageeren op het grootst mogelijk aantal werkingen, die van buiten tot ons komen. De waarde en dus het begeerlijke van dien toestand moet in onze schatting rijzen, wanneer men bedenkt, dat van den graad, waarin hij aanwezig is, afhangt in welke mate wij een persoonlijkheid zijn, en dat een persoonlijkheid te wezen het hoogste goed is. Want is er grootscher schouwspel dan een mensch, gewrocht der natuur en straks opgelost in de zee harer atomen, te zien opstaan om alles te beoordeelen, te rangschikken, te prijzen of te vonnissen? "Ik vind dit schoon, dat leelijk; ik vind dit goed, dat slecht; dit heilig, dat onheilig." Wie is het die zoo spreekt? Wie is dat Ik? Wie heeft hem tot een rechter aangesteld over de levenden en de dooden; over Verleden, Heden en Toekomst? Niets kan er gebeuren in dit wijd heelal, voor zoover het tot zijne kennis komt, of de mensch zet er zijn keur op. Op de stem van de kinderen van het stof is de macht van al wat schoon en goed is gevestigd.

De mensch is "een weinig minder gemaakt dan een God." Hij is de keurmeester aller dingen. Dit is groot en geheimzinnig, en hierin zien wij iets zoo kenmerkends voor onze persoonlijkheid, dat wij haar aanwezig mogen achten naar de mate, waarin zij op deze wijze zichzelve bevestigt en daardoor betoont aanwezig te zijn.

Men doode haar toch niet in naam van het gevaar, dat van subjektieve willekeur dreigt. Inderdaad is deze ten hoogste gevaarlijk; maar zal men ooit op dit gebied de objektiviteit bereiken, waarvoor onze kennis vatbaar is, dan moet al het subjektieve eerst krachtig aan den dag kunnen treden, en niet terstond overbluft worden door hetgeen ik weet niet wie voor objektief en algemeen gelieft uit te geven. Laat ieder mensch, ik zeg niet eindigen -- natuurlijk niet — maar beginnen met te zeggen wat hij van de dingen der wereld vindt; onthoud hem niet het recht, dat een vaderlandsch spreekwoord aan elken vogel toekent. Beschaving, onderwijs, opvoeding, bescheidenheid, menschenvrees, al dit onvermijdelijke is er van zelf reeds op uit om mij nooit te weten te doen komen, wat eigenlijk de indruk is, dien de dingen op mij persoonlijk maken. Versterk dien, ik geef het toe, onvermijdelijken, maar in sommige opzichten toch altijd bedenkelijken invloed niet door mij van kindsbeen aan wijs te maken, dat dit te weten te komen ook onverschillig is, omdat men sedert lang heeft uitgemaakt welke indrukken een mensch behoort te hebben.

Dit een en ander kon hier uit de Inleiding met te meer klem herhaald worden, nu het verband, waarin het staat tot onze grondstellingen, er een nieuwe beteekenis aan verleent.

Thans moet ons derde hoofdbeginsel, dat omtrent de grenzen onzer kennis, opgenomen worden.

Wij hebben gezien hoeveel er als onbekend land buiten die grenzen viel, en wij zijn niet voornemens hetgeen wij ter zijde hebben gesteld, weder binnen te sluiken. Onze kennis, zoo beperkt als zij is, hebben wij dus te ondervragen of zij ons niettemin bouwstoffen verleent voor een levensbeschouwing. Laat ons de grenzen nog eens overzien.

Van onzen oorsprong weten wij niets, dan hetgeen de natuurwetenschap langzamerhand dienaangaande aan het licht zal brengen, terwijl zij naar alle waarschijnlijkheid in het gunstigste geval slechts de toedracht der zaak, de feiten, zal ontvouwen, zonder ons van het hoe rekenschap te kunnen geven. Men heeft vaak gemeend uit ons onmiddellijk gevoel de kennis van onzen oorsprong te kunnen afleiden; ik heb zelf wel eens in die dwaling verkeerd. Zij behoort evenwel met de geheele mystiek veroordeeld te worden.

Onbekend met onzen oorsprong, zijn wij het juist dientengevolge evenzeer met de wijze, waarop wijzelve samengesteld zijn. Is die samenstelling van dien aard, dat zij een ondeelbaar geheel oplevert, of ligt er eenige waarheid in de populaire onderscheiding tusschen lichaam en geest? Op soortgelijke vragen

moet elk, die zichzelf geen rad voor de oogen wil draaien, het antwoord schuldig blijven, daar hij niet al de gegevens heeft om ze te beslissen. Het materialisme verklaart niet alles wat het belooft te verklaren; het dualisme van geest en stof houdt geen rekening met hetgeen werkelijk door het materialisme verklaard wordt.

Bij de mogelijkheid, die wij dus altijd behooren open te laten, dat de mensch in zijn geheel louter een natuurvoortbrengsel en mitsdien uit de werking van zuiver mechanische wetten te verklaren zij, moet ook de vraag omtrent de vrijheid van den wil als buiten de grenzen onzer kennis gelegen, aangemerkt worden. Zij zou dan eerst in staat van wijzen zijn gebracht, wanneer wij de volledige zekerheid bezaten, dat het wezen der menschelijke persoonlijkheid, van welks samenstel wij thans zoo weinig weten, niet verschilt van het wezen der zinnelijk-waarneembare dingen. Wisten wij dat het er wel van verschilt, dan zouden wij ook nog niet veel verder zijn, daar in dat geval weer de vraag zou ontstaan of dat verschil ook de vatbaarheid raakt om de werking van mechanische wetten te ondervinden.

Zoolang achter dit een en ander een vraagteeken moet blijven staan, kunnen wij evenmin zeggen of de enkele mensch eene bestemming heeft. Is hij in zijn geheel aan dezelfde noodzakelijkheid onderworpen, waaraan bijvoorbeeld iedere zaadkorrel gehoorzaamt, dan kan er natuurlijk van geene bestemming

in den eigenlijken zin des woords spraak zijn. Dan wordt er van elken mensch in het bijzonder, wat de gezamenlijke, geheel onberekenbare, werking van vaste wetten ten slotte van hem zal maken. Dan valt hetgeen hij is en hetgeen hij bestemd is te zijn op elk gegeven oogenblik volkomen samen. Dit zal men daarentegen niet durven beweren, zoolang men omtrent het wezen der menschelijke persoonlijkheid nog weinig met zekerheid heeft kunnen vaststellen, en dus vooreerst nog in het midden moet laten of zij in elk opzicht door de mechanische wetten beheerscht wordt.

Ons onvermogen om te bepalen of de enkele mensch eene bestemming heeft, sluit natuurlijk ons onvermogen in om zulk eene zedeleer vast te stellen, als welke in staat zou zijn met een zoogenaamden kategorischen imperatief, en dus met een volstrekt verbindend karakter, op te treden. Of wij de stem van zulk een onvoorwaardelijk gebod in ons vernemen, of wij het geloof aan het volstrekt verbindend karakter eener zedeleer in ons vinden, is een geheel andere vraag. Wat wij in het midden laten, is de theoretische grondslag van dat geloof; wat wij bestrijden, de gewoonte, om, op grond van eene innerlijke gewaarwording, tot het bestaan van eene objektieve zedeleer te besluiten; een gewoonte, die wij niet met bewustheid kunnen volgen zonder het beginsel van alle mystiek te huldigen. Een leer, zoogenaamd op een gevoel gebouwd, is, wij zeiden het reeds, nooit iets anders dan een opgaaf van den inhoud van dat gevoel in

theoretischen vorm. Wie zich door dien vorm laat begoochelen, en meent, dat hij nu iets anders voor zich heeft, dan toen hij alleen het gevoel konstateerde, misleidt zichzelf en kan er licht toe komen het anderen te doen.

Zoo weinig wij het nu van ons kunnen verkrijgen, bij de beperktheid van ons weten, in ons gevoel een kenbron van objektieve waarheid te zien, en dus te verwachten, dat er ook inderdaad kennis uit zal vloeien, zoozeer zijn wij in staat, juist nu wij in ruwe omtrekken de grenzen van ons weten voor ons hebben, de beteekenis van het gevoel op den waren prijs te schatten. Wij beschouwen namelijk het gevoel, dat is: de gewaarwording van het aangename en het onaangename, niet als iets louter passiefs, iets dat slechts indrukken ondervindt. Zoodra het een zekeren graad van levendigheid heeft bereikt, gaat het over in kunstenaars-aandrift, en betoont het zich daardoor in hooge mate werkzaam, hetzij die werkzaamheid alleen in het scheppen van voorstellingen of ook in het voortbrengen van kunststukken aan het licht treedt. Met andere woorden: wanneer wij iets onaangenaam vinden, berusten wij niet daarin, maar worden ongeduldig, hetgeen onze verbeeldingskracht prikkelt om iets te doen ontstaan, dat, zinnelijk waarneembaar of niet, ons aangenaam aandoet. Het is dit wat ik hierboven reeds ideaalvorming heb genoemd, en ik herhaal nog eens, dat zij volkomen hetzelfde karakter blijft behouden, onverschillig of zij enkel tot het scheppen van eene wereld van ideale kon-

ceptiën of tot het vervaardigen van kunstwerken leidt. In beide gevallen is, indien ook al niet in dezelfde mate, de kunstenaars-aandrift werkzaam geweest, want de ideale konceptie moet toch altijd aan het kunstwerk voorafgaan, al behoeft zij er niet altijd door gevolgd te worden. De voorstelling van Jupiters majesteit is dus even goed de vrucht van het artistieke in ons als dat beeld van Jupiter het is, waarvan de oudheid getuigde, dat iemand bevredigd sterven kon na het gezien te hebben.

Men begrijpt nu, dat ik voor mij aan die ideaalvorming, waartoe het vermogen in den mensch om zoo te spreken onuitputtelijk schijnt te zijn, zeer hooge beteekenis hecht. Als op een eiland geplaatst, dat wij het leven noemen en spoedig in alle richtingen doorkruist hebben; door het geheimzinnige van alle zijden als door een oceaan omgeven; zonder antwoord op die twee groote vragen: van waar? waarheen? en telkens getuigen van het verdwijnen der dierbaarsten in die geheimzinnige wateren, die Kracht, Jeugd, Schoonheid het begeerigst als hare offers eischen, kunnen wij niettemin den levenslust wakker houden, wanneer wij op dien trek, die aandrift in ons acht geven, welke ons noopt iets beters uit te denken dan hetgeen wij bezitten en pogingen aan te wenden om dit betere te bereiken. Men kan het bereiken door verschillende middelen; als voorbeelden noem ik de industrie (met de wetenschap die zij onderstelt); huiselijke, maatschappelijke, politieke inrichtingen (met de wetenschap en de

gezindheden die zij vorderen); voorstellingen van zedelijken, godsdienstigen of anderen aard (met de poësie en wijsbegeerte, zonder welke zij niet tot stand komen); eindelijk, werken van zuivere kunst. Dit alles, hoe bont zijne verscheidenheid er op den eersten aanblik ook uitzie, hebben wij aan die aandrift te danken, die behoefte aan het betere heet, terwijl het betere bij mij eenvoudig beteekent hetgeen ons meer bevredigt, hetgeen ons aangenamer is dan hetgeen wij op een gegeven oogenblik bezitten.

De parallel, die uit de gekozen voorbeelden van zelf volgt, aanvaard ik zonder eenig voorbehoud: ik maak een stoel, ik maak eene familie, ik maak een God, ik maak een schilderij, met meerdere of mindere mate van voorafgaand overleg, van zelfbewustheid, van voorbereiding, soms geheel onwillekeurig, maar toch, ik ben het die dat alles maak; en ik maak het, indien opzettelijk, omdat hetgeen er (betrekkelijk) zonder mijn toedoen reeds is mij niet behaagt, òf in het geheel niet, òf niet in alle opzichten; ik maak het dus gedreven door de gewaarwording van het aangename of onaangename. Denk u die gewaarwording weg, en wetenschap noch industrie, zedelijkheid noch kunst vertoonen zich ooit in deze wereld.

Dat Ik, dat de dingen maakt, voorstellingen zoowel als voorwerpen, vervult derhalve in menig opzicht dezelfde taak, die een zekere theologie aan den logos toeschreef, de taak van wereldformeerder, vooral wanneer wij het ook reeds in de dierenwereld laten optreden, en Darwin mogen volgen, die ook

hier verreweg het meeste van hetgeen er thans is uit de behoefte afleidt om in een gunstiger toestand te komen.

Meer nog dan door de vroeger gegevene afgetrokkene bepaling zal door hetgeen wij nu in het midden hebben gebracht, ons woord ideaalvorming gevrijwaard zijn tegen het misverstand, alsof het voeden van ijdele droomerijen daaronder begrepen moest worden. Maar de laatste mogelijkheid van misvatting zal het volgende doen verdwijnen.

Het ideaalvormend vermogen in ons is, praktisch beschouwd, onbeperkt; namelijk, wat de doeleinden betreft, naar welke het streven kan; maar in de middelen, die het daartoe kan gebruiken, afhankelijk van hetgeen de natuur oplevert en van de kennis die van hare wetten verkregen werd. Ook moet het woord natuur hier niet altijd in zijn algemeenste beteekenis genomen worden, maar soms in een geheel plaatselijken zin. Er zijn plaatselijke behoeften, door een bepaalde grond- en luchtgesteldheid opgewekt, en dus zijn er ook plaatselijke idealen. Een volmaakt huis in Indië ware in Nederland onbruikbaar; een hoogst beschaafde nederlandsche vrouw, een plaag voor den Sultan van Turkije. Maar onder elke hemelstreek kunnen vruchtbare en onvruchtbare idealen gevormd worden. Vruchtbaar zijn alleen die, waarvan de verwezenlijking bestaanbaar is met de wetten van de natuur. Onvruchtbare idealen alleen die, waarvan wij met zekerheid weten, dat zij niet tot werkelijkheid zouden kunnen worden, zonder dat,

ik zeg niet op empirische, maar op natuurwetten inbreuk werd gemaakt; dat is: zonder dat het geheel van onze verstandelijke ervaring in zijn wezen veranderde. Men behoort daarom uiterst voorzichtig te zijn, eer men een ideaal als onvruchtbaar veroordeelt en vooral verwerpt. Ook stellig onvruchtbare idealen kunnen waarde hebben. Soms toch wordt het mogelijke lichter gevonden door het zoeken naar het onmogelijke. Soms heeft het zoeken van het onmogelijke hooge beteekenis als krachtig protest tegen een wereld, waarin dat, wat wij zoeken, inderdaad onmogelijk schijnt. Want is de reden voor elke ideaalvorming het willen ondervinden van een aangenamer gewaarwording, zoo kan die behoefte zoowel bevredigd worden door het verbeteren als door het hooghartig veroordeelen van de werkelijkheid, die ik voor de vierschaar van mijne meestal zwakke, ja vaak diep onmachtige, maar daarom niet minder souvereine persoonlijkheid heb gedaagd. Edele geesten hebben zelfs voor zulke onvruchtbare idealen een soort van voorliefde; men zou die ook kritische idealen kunnen noëmen, in zoover zij eene kritiek van de werkelijkheid insluiten. Misschien spreekt die voorliefde het krachtigst in den echt mathematischen zin, in het eigenlijke mathematische genie. Doch de uitwerking van dit vermoeden zou ons te ver leiden, en ware hier overbodig.

De onderscheiding tusschen vruchtbare en onvruchtbare idealen, hoe wetttig ook, is dus onvoldoende. Wij stellen daarvoor liever eene andere rangschik-

king in de plaats en spreken van idealen, die de wetenschap rechtvaardigt; van idealen, die de wetenschap nog niet rechtvaardigt; en, eindelijk, van idealen, die de wetenschap nooit rechtvaardigen zal, terwijl wij met wetenschap de som van onze verstandelijke ervaring bedoelen. De wetenschap rechtvaardigt elk ideaal, waarvan de verwezenlijking geen inbreuk maakt op de ons bekende natuurwetten; een ideaal, dat de wetenschap nog niet rechtvaardigt, is zulk een, waaromtrent het voorshands onmogelijk is met zekerheid te zeggen, dat zijn verwezenlijking een inbreuk op natuurwetten zou eischen, maar waarvan men inmiddels toch reeds het nut heeft, dat het bestaande er door geoordeeld wordt; de derde soort van idealen heeft geen nadere bepaling noodig; zij is juist het tegenovergestelde van de eerste soort. Na deze toelichting mogen wij onze drie klassen zoo betitelen: praktische, kritische en onpraktische idealen. Met de laatsten behoeven wij ons niet bezig te houden, en wij hebben dus inderdaad 1° idealen, die de werkelijkheid èn veroordeelen èn verbeteren; 2° idealen, die vooralsnog alleen de werkelijkheid veroordeelen, maar juist daardoor een weg kunnen doen vinden, die tot verbetering van het bestaande leidt.

Wij hebben een gelijk recht tot het vormen van deze beide soorten, omdat zij uit een gemeenschappelijke bron ontspringen, en niemand zeggen kan, hoevele idealen, die wij nooit anders dan als praktisch hebben gekend, in den aanvang louter kritisch

zijn geweest. Misschien is louter kritisch zijn het eerste ontwikkelingsstadium van elk praktisch ideaal. Het veroordeelen van het bestaande moet aan elke poging om het bestaande te verbeteren voorafgaan. Heb ik tot dat veroordeelen geen recht; is dat veroordeelen ijdele aanmatiging; moet de wijze er een stelsel op nahouden, dat hem het bestaande goed doet noemen; ja, zal de bloem van onze ontwikkeling daarin bestaan, dat wij hetzij tot het pantheïstisch gedachte heelal, hetzij tot een persoonlijken God zeggen: "het is wijs en goed al wat gij werkt," dan begint algemeene stilstand, dan is de springveder onzer beschaving verlamd, dan moet ik in mijne persoonlijke gewaarwording van aangenaamheid of onaangenaamheid iets zoo onbeteekenends zien, dat ik evenmin mijn stoel en mijn huis als mijn levensbeschouwing tracht te verbeteren. Eenswillendheid met God of met het eigenlijk als persoon gedacht Heelal is dan al mijn wijsheid en al mijn kracht.

Gelukkig zijn dit gevolgen, die in de werkelijkheid zelden uit het genoemde wijsgeerig- godsdienstig beginsel worden getrokken. Maar dan moet ook toegegeven worden, dat wanneer godsdienst of wijsbegeerte in eenswillendheid en berusting bestaat, de menschheid tot haar geluk nooit godsdienstig of wijsgeerig is geweest. En waar zij het geweest is, heeft zij er de nadeelige vruchten van geplukt.

Evenzeer hebben wij ons te wenden tegen dat materialisme, dat op grond van de mechanische inrich-

ting der natuur tegenover elke bevestiging van onze persoonlijke gewaarwordingen de schouders ophaalt en met zijn dommen uitroep: subjektief gevoel of iets soortgelijks, elke bevestiging van dien aard tot den rang wil doemen van "het dwingen om het lieve maantje." Subjektief gevoel? Indien het er nooit geweest was; indien het zich nooit op het krachtigst had geopenbaard, gij zoudt met uwe tegenwoordige wetenschap en beschaving ver te zoeken zijn. Het is omdat uwe voorouders dit en dat, en honderd en duizend en ontelbare dingen onaangenaam, hoogst onaangenaam hebben gevonden, dat zij zonder ophouden aan de beschaving gearbeid en daardoor de wetenschap ontwikkeld hebben. Hadden zij uwe wijsheid reeds bezeten, gij zoudt nog huizen op de takken der boomen, indien uw geslacht niet sedert lang door een verstandiger diersoort opgegeten ware.

Derhalve: omdat in ontevredenheid met, in veroordeelen van het bestaande de groote springveer van alle beschaving ligt; deze ontevredenheid ten slotte altijd wortelt in hetgeen men zoo minachtend een subjektief gevoel noemt; aan dit subjektief gevoel op den duur niet veel gehecht zal worden, tenzij de beteekenis en wel het souvereine recht der menschelijke persoonlijkheid om alle dingen te beoordeelen, niet slechts toegegeven, maar luide verkondigd worde, acht ik de gemoedservaring en daaruit voortvloeiende ideaalvorming het gewenschte uitgangspunt van elke, het volstrekt onmisbare uit-

gangspunt van die levensbeschouwing, die, gelijk het hier beproefd werd, alle illusiën omtrent de grenzen van ons weten eerlijk vermijden wil. Nu uit het onbekende land niets wordt geïmporteerd, hebben wij dubbel nauwkeurig te onderzoeken wat op eigen bodem kan worden geteeld. Met wijziging van het bekende fransche spreekwoord zeggen wij: aide toi, car le ciel ne t'aidera plus! Wat den voorgeslachten als manna toeregende, hebben wij-zelve te zaaien, aan te kweeken, toe te bereiden, daarbij dankbaar voor de mate, waarin onze wetenschap de natuur aan vele onzer doeleinden ondergeschikt maakt.

Blind zijn wij in geenen deele voor hetgeen inzonderheid tot de wijsgeerige minachting der menschelijke persoonlijkheid geleid heeft en nog dagelijks daartoe verleidt. De eenige wetenschappelijke methode, waarvan wij met grond iets en zelfs zeer veel kunnen verwachten, gelijk wij reeds zeer veel aan hare toepassing te danken hebben, is van dien aard, dat zij er ons dagelijks meer aan gewent, in eene mechanische verklaring, en dus ten slotte in eene mechanische opvatting van de dingen, en daarin alleen, onze wijsgeerige behoefte bevredigd te vinden. Als wijsgeeren van dezen tijd kunnen wij ons de kennis van de schijnbaar zoo bonte verscheidenheid der dingen niet anders meer denken dan uitgedrukt in formulen, liefst in eene enkele formule, naar welke al wat is, geweest is en zijn zal met dezelfde onfeilbaarheid gekonstruëerd zal kunnen worden, waar-

mede thans reeds de ingenieur een brug slaat over een rivier. Waar in dien onverbrekelijken samenhang eene plaats te vinden voor de persoonlijkheid, dat is voor de bewustheid? En toch, zij moge bepaalde organen tot voorwaarde hebben; de voorstellingen, die een gedeelte van haren inhoud uitmaken, mogen zelfs door de hersenen worden afgescheiden volkomen in denzelfden zin waarin er zoo velerlei sekretie in het lichaam geschiedt, het brengt ons geene schrede verder. Wij houden altijd die raadselachtige bewustheid over, die, waar men hare beteekenis niet opzettelijk miskent, altijd in hare oorspronkelijkheid (de scholastiek zou gezegd hebben in hare *aseïtas*) geëerbiedigd zal moeten worden. Op die oorspronkelijkheid moge veel, dat slechts in schijn nieuw is, worden afgedongen, er blijft altijd iets over, en waaraan zij juist haar stempel ontleent. Goethe zelf moge, wat hij had aan ouders en grootouders dankwetend, ten slotte vragen: "was ist denn an dem ganzen Wicht original zu nennen"? wij antwoorden: althans, zoo niet meer, de kombinatie van hetgeen bij ouders en grootouders gescheiden voorkwam. Van deze kombinatie maken wij ons niet de minste voorstelling, even weinig als van de kracht die haar deed ontstaan. Is die kombinatie een mengsel? een scheikundige verbinding? Gehoorzaamt zij, om zich te vormen, aan bepaalde wetten? Is Goethe met dezelfde noodzakelijkheid Goethe geworden, als waarmede dit of dat fœtus ten slotte een idioot werd? Heeft hetgeen hij ons van zijn innerlijk leven

liet zien slechts eene anthropologische beteekenis, en is het niet anders belangrijk dan gelijk de hallucinatiën van een krankzinnige belangrijk zijn? Men kan hier gissen en vermoeden; zeggen: het zal wel zoo zijn, ja, het moet zoo zijn; naar eenige oppervlakkige analogieën een haastig oordeel vellen; maar wie aan onderzoeken naar eene exakte methode gewoon is, zal zich liever van elke beslissing onthouden, en de bewustheid als het onverklaarde laten staan, al noemt hij het niet het onverklaarbare; hij zal in de bewustheid vooralsnog iets nieuws, een scheppend vermogen zien en haar uit dien hoofde al de aandacht schenken die zij verdient. De zin van het woord scheppen wordt straks opgehelderd.

Men kan te eerder besluiten, deze bijzondere plaats aan de bewustheid toe te kennen, haar voorloopig niet op te nemen in dat groot geheel waarin alles met noodwendigheid en naar een vast verband van oorzaak en gevolg samenhangt, wanneer men van te voren de mogelijkheid toegeeft, dat eindelijk alles zonder de bewustheid verklaard zal kunnen worden, dat haar rol alleen die van toeschouwer is, of, wil men, de rol van het koor in het grieksche treurspel. In dat geval zou het geheel der verschijnselen, onze voorstellingen en handelingen daaronder begrepen, een zuiver mechanisch verloop kunnen hebben, de weerkaatsing daarvan in onze bewustheid als in een spiegel ook nog naar vaste wetten kunnen geschieden, en alleen de spiegel zelf, de bewustheid, die in de gewaarwording van het aan-

gename en onaangename haar hoogste ontwikkeling bereikt, onverklaard blijven. Het geheimzinnige in de menschelijke persoonlijkheid ware daarmede tot zijn eenvoudigste uitdrukking herleid, maar — niet weggenomen.

Wij mogen niet langer stilstaan bij dit punt, dat alleen vermeld werd om aan de verdenking te ontkomen, dat de hooge beteekenis, door ons aan de persoonlijkheid toegekend, met eenige geringschatting van het hier aangeroerde vraagstuk in verband zou staan. Maar hoe breed ook de zwarigheden worden uitgemeten, zij mogen ons niet verhinderen met de bewustheid, de gewaarwording, als onomstootelijk verschijnsel rekening te houden en in haar den grondslag te zoeken, waarop een levensbeschouwing kan worden opgetrokken.

Men kan toch naar waarheid zeggen, dat de gemoedservaring, welke natuurlijk alleen door de bewustheid mogelijk is geworden, ons een nieuwe wereld ontsluit. Zij doet dit niet op zichzelve, maar door middel van een vermogen, dat wij reeds genoemd hebben.

Dat vermogen is de verbeeldingskracht. De gewaarwording van het aangename of onaangename, ofschoon het uitgangspunt van alles wat in onze levensbeschouwing een plaats kan vinden, is voor ideaalvorming ontoereikend. Die gewaarwording zelve leert ons eenvoudig, dat wij met het bestaande niet tevreden zijn. Dat er iets beters zou kunnen wezen, en waarin dat betere moet worden gezocht, kan de gewaar-

wording ons nooit zeggen. Het is de eigenaardige taak van de verbeeldingskracht, welke ik voor mij nader zou willen omschrijven als het scheidend en verbindend verstand in dienst van het gemoed.

Scheppen, in den zin van iets volstrekt nieuws voortbrengen, is voor geen menschelijke verbeelding weggelegd, hoe vruchtbaar zij ook wezen moge. Zij kan slechts de deelen der werkelijkheid anders rangschikken, vereenigen wat uit elkander lag, afzonderen wat verbonden was. Maar dit kan zij dan ook; het is, gelijk men weet, in het algemeen de groote werkzaamheid van het verstand, dat, zoolang het zijn naam van verstand blijft voeren, daarbij geen maatstaf aanwendt of erkent, die aan onze gemoedsaandoeningen is ontleend. Zoodra nu het verstand een anderen maatstaf kiest, en wel een maatstaf, die ontleend wordt aan hetgeen wij al of niet aangenaam vinden, draagt het verstand een anderen naam en heet het verbeeldingskracht. Hare kombinatiën zijn willekeurig, slechts in zoover als het gemoed, dat den maatstaf verstrekt, oorspronkelijk, van nature, aan geen kontrôle onderworpen is; zij zijn niet willekeurig, in zoover als het altijd kombinatiën van bestaande dingen moeten zijn, en zij zich dus altijd bewegen moeten binnen de grenzen van onze kennis. Die kennis heeft betrekking zoowel op het bestaan der dingen als op de mogelijkheid van hun gewonen samenhang te veranderen. De grenzen van onze verbeeldingskracht zijn dus de grenzen van onze empirie en van ons vermogen van

as- en dissociatie van denkbeelden of voorstellingen. Waaruit voortvloeit, dat de verbeeldingskracht, niet in intensiteit, maar wat den omvang van haar gebied betreft, rijst en daalt met onze wetenschappelijke ontwikkeling in het algemeen. Het kan ons uit dien hoofde niet verwonderen, dat zij hooger ontwikkeld is bij mannen dan bij vrouwen, wier empirie beperkt en bij wie de associatie van denkbeelden meestal onverbrekelijk is. In de idealen van een tijd, die de kinderen zijn, door het verbeeldend verstand bij de gewaarwording of de bewustheid van lijden verwekt, zal de algemeene beschaving van dien tijd daarom altijd zichtbaar zijn.

Brengt de verbeelding ons dus niet buiten de grenzen van onze kennis, binnen die grenzen doet zij ons schatten vinden, die ons zonder haar verborgen zouden blijven. Naast de weteld, die wij vinden door de dingen van elkaar te scheiden en met elkaar te verbinden uit een wetenschappelijk oogpunt, maakt zij, dat wij nog eene andere wereld vinden, ook door te scheiden en te verbinden, maar nu uit een artistiek oogpunt. Gelijk de wetenschappelijke, zoo zijn ook de artistieke kombinatiën aan vasten wetten te onderwerpen. Zedeleer en schoonheidsleer vervullen hier, in haar formeel gedeelte, de plaats van de logika.

Door in de verbeelding het verstand terug te vinden, werkende naar een bepaalden maatstaf, moeten wij haar èn een hooger plaats hebben toegekend dan sommige haar waardig keuren, èn haar in het

oog van anderen weer hebben vernederd. Zij, die geleerdheid al voor wijsheid houden, hebben de goedheid gehad allerlei uitdrukkingen te bedenken, welke de verbeelding in diskrediet moeten brengen. Zij spreken gaarne van "het ijdel spel der verbeelding", van "zich door zijne verbeelding te laten medesleepen", en zoo voort. Zij zien in haar het troetelkind van kinderen en vrouwen, of het werktuig van een bijna verachtelijk soort van menschen, romanschrijvers genoemd, die het publiek òf bederven òf in het beste geval slechts amuseeren. Ook gunnen zij haar aan het onverbeterlijk, maar, volgens hen, gelukkig uitstervend ras der dichters, welke door hetgeen zij in hunne overdrijving den menschen hebben voorgespiegeld, deze ongeschikt hebben gemaakt om de werkelijkheid te zien gelijk zij is, en de stem der "Rede" te volgen. Deze kortzichtige geleerden schijnen te vergeten, dat de wetenschap zelve sommige van hare gewichtigste vorderingen aan die verachte verbeelding dank weet. Immers: is niet de verbeelding de moeder van al die groote en vruchtbare hypothesen, die het uitgangspunt van schitterende overwinningstochten der wetenschap zijn geweest? In strijd met de geheele natuurbeschouwing van tijdgenoot en voorgeslacht heeft Kopernikus zich met de verbeelding verplaatst in hetgeen de man waarnemen zou, die zich op eene niet stilstaande aarde bevond. In strijd met het dogmatisme, welks heerschappij onbetwistbaar moest schijnen, heeft de grondlegger der kritische wijsbegeerte zich met de verbeelding de

vraag gesteld: hoe zou het zijn, indien ik eens aannam, dat onze geest zich niet naar de dingen richt, maar, omgekeerd, dat de dingen zich naar onzen geest richten. Die wetenschap, de geschiedkunde, welke verreweg het meest heeft bijgedragen tot de groote omwenteling in het menschelijk denken waarvan onze tijd getuige is, moet zij niet erkennen, de eenig vruchtbare opvatting van hare taak verschuldigd te zijn aan Walter Scott, den man, die het eerst met de verbeelding in het doodenrijk van het verleden is doorgedrongen; en zijn onze groote geschiedschrijvers niet zij, die den grootsten schat van dokumenten het dichtst weten te brengen onder den ademtocht van die verbeelding, die een Scott bezielde? Hebben Goethe en Darwin niet aan diezelfde Muze de ontsluiering gevraagd van raadselen, waarop zonder haar een zekere geleerdheid zich nog stomper had gedacht dan zij het anders reeds pleegt te zijn? Wordt het onmisbare der aanschouwelijkheid voor natuurwetenschappelijke verklaringen niet dagelijks volmondiger erkend, en is aanschouwelijkheid zonder hulp van de verbeelding te bereiken? Ja, zijn ze niet hare gewrochten, de geometrische figuren, die toch wel niemand voor kopieën van de werkelijkheid zal houden; en heeft men ooit een groot mathematisch genie aanschouwd, dat niet buitengemeen toegankelijk was voor hetgeen de verbeelding te zeggen heeft?

Men kan zich over dit een en ander niet verwonderen. Indien er geen kombineeren ware naar

geheel persoonlijke inzichten en behoeften, de taak waarmee de verbeelding zich belast, dan ware er evenmin kombineeren naar objektieve beginselen, de taak die de wetenschap vervult. Vreesde men geen misverstand, men zou de wetenschap de geörganiseerde en gedisciplineerde verbeelding willen noemen, zoo nauw schijnt ons het verband dat tusschen beide aanwezig is; waarbij niet over het hoofd màg worden gezien, dat de meest exakte wetenschappen de taal der verbeelding het minst schijnen te kunnen ontberen. Zonder "aantrekkingskracht" en "verwantschap", zonder "wetten" en "klassen" kwamen zij niet ver. In de exakte wetenschappen is veel zeer ver van exact en van het eigenlijk gebied der verbeelding nauwelijks te onderscheiden. De meest exakte van allen, de geometrie, is alleen het toonbeeld van zekerheid omdat en zoolang zij zich in een geheel denkbeeldige wereld beweegt.

Anderen zullen de verbeelding hier vernederd vinden. Zij zijn het, die haar het vermogen zouden willen toekennen om perspektieven te openen, welke verder reiken dan het grensgebied onzer kennis, ja van haar den sleutel vragen, die het onbekende, het volstrekte en eeuwige ons ontsluit. Wij wederstaan hun alleen in naam van de ervaring. Wanneer iemands verbeelding mij het eeuwige ontsluieren kan, ik zal hem dankbaar zijn; maar tot nog toe is al dat eeuwige en bovenaardsche, dat sommige dichters, van den Johannes der Apokalypse af tot op den Milton van het verloren Paradijs toe, willen aanschouwd hebben,

zeer wel te herkennen als samengesteld uit bestanddeelen, die bij nader onderzoek zelfs een buitengemeen tijdelijk en plaatselijk karakter vertoonen. Hunne eeuwige vergezichten zijn perspektieven van koeliessen, en de kritiek is achter die schermen gekomen. Het heeft haar wel eenigszins ongeloovig gemaakt tegenover nieuwe zieners. In menigen hemelval is het vaak niet moeilijk, een zeer lokalen tongval te herkennen.

Houden wij ons dus aan die waardeering van de gave der verbeelding, die wij verantwoorden kunnen. Zien wij, met betrekking tot ons tegenwoordig doel, in haar het vermogen, vooreerst, om op het denkbeeld te komen, dat er iets beters dan de werkelijkheid kan zijn, en dan, om de dingen der werkelijkheid, die ons niet behagen, op zulk een wijze te kombineeren, dat zij ons aangenaam aandoen. Erkennen wij in dezen dubbelen arbeid de onschatbare bijdrage der verbeelding tot die ideaalvorming, welke, bij de groote beperktheid van ons weten, juist ten aanzien van de meest aangelegene punten meer en meer de eigenlijke bron van deugd en blijdschap in ons worden moet.

HOOFDSTUK II.

VOORWAARDEN VAN IDEAALVORMING.

Daar, volgens de wijsgeerige beginselen die met onze levensbeschouwing samenhangen, den zedelijken mensch nergens anders dan uitsluitend in zijn eigen binnenste eenig licht ontstoken wordt, en dat licht alleen uitgaat van de idealen die hij zelf vormt, is het voor ons hoofdzaak op die ideaalvorming de aandacht te vestigen. Het schijnt ons daarom wenschelijk, in dit en het volgende hoofdstuk opzettelijk stil te staan bij de eerste voorwaarden, waarop die ideaalvorming plaats kan hebben. Zij zijn drie in getal: een scherpe blik op de werkelijkheid; groote aantrekkelijkheid van gemoed; een in de beste scholen ontwikkelde verbeeldingskracht.

I.

Met de werkelijkheid bedoelen wij de wereld, die inzonderheid door gemoedservaring tot onze kennis komt.

opzettelijk richtingen uitgevonden zijn, die deze onkunde en voldaanheid, als gold het de edelste plant, bovendien kunstmatig aankweeken. In de eerste plaats de richting van de zoogenaamde struisvogel-politiek, die, als uit beginsel, de wonden der maatschappij niet peilen wil en den hoogsten staat van gezondheid bereikt acht, wanneer de lijder niet klaagt. Zij vermijdt het van nooden en geneesmiddelen te spreken, omdat zij vreest, dat ontevredenheid, tot hiertoe sluimerend of gesust, op zal schrikken van haar leger en de kunst van den arts op al te zware proef zal stellen. Hare schranderheid bestaat daarin, dat zij aan de lijdende klassen de noodzakelijkheid van haar lijden voorpreekt en zichzelve en anderen diets maakt, dat opruiers de zwarte kleuren hebben uitgevonden, welke deze voorgeven, dat het maatschappelijk beeld vertoont. Het is zoo erg niet; het zal zoo'n vaart niet loopen; kunstmatige agitatie: van zulke spreekwijzen hebben zij den mond altijd vol, om die genoegelijke voorstelling van de werkelijkheid te kunnen behouden, waaraan zijzelve, — de hemel weet waarvoor? — misschien wel voor hun spijsvertering! — behoefte hebben.

Ernstiger is het aanzien van eene andere richting, die toch vooral niet minder noodlottig werkt. Zij komt evenmin tot het volle besef der werkelijkheid, omdat zij de wereld alleen uit een theologisch oogpunt beziet, en zich opdringt dat in hare bovennatuurlijke hulp de eenige redding voor de wereld gelegen is. Zij waagt het niet, bij voorbeeld, te onderzoeken

wat de mensch naar alle zijden van zijn aanleg en ontwikkeling verlangt, en beeldt zich zoo gaarne in, dat zijn dorst te lesschen is met hetgeen zij voor het éene noodige gelieft uit te geven. Of zijn verstand verkracht, zijn waarheidszin vervalscht, zijn goede smaak beleedigd, zijn zucht naar kennis gesmoord wordt, zij bekommert er zich niet over, zij vraagt er niet naar; de mensch moet zalig zijn naar haar programma, en is hij het niet, dan mag hij als een aardschgezind wezen boete doen en berouw. Van aardschgezindheid kan men haarzelve dan ook zoo weinig beschuldigen, dat, had het van haar afgehangen, deze aardsche woonplaats er nog veel onbehagelijker uitzien en slechts een folterbank wezen zou, goed genoeg om van daaruit het smachtend oog te richten naar een Hemel, reeds van te voren vergald door het tafreel van verveling dat men er ons van ophangt.

De richting daarentegen, die ik reeds in de Inleiding aanduidde, en die het met het leven voor deze aarde ernstig neemt, zij is beter dan eenige andere in staat, onze oogen te doen opengaan voor hetgeen aan de werkelijkheid ontbreekt, en ons met een diep besef te vervullen van al het onvolkomene en tegenstrijdige dat ons omgeeft. En met zulk een besef moet het beginnen, zal het ooit beter worden. Zonder veel filosofeeren, zegge men eenvoudig tot zichzelven: indien de mensch geboren wordt op deze aarde, zoo dient deze aarde toch wel zoo ingericht te zijn, dat de mensch er op kunne leven en zich naar be-

hooren ontwikkelen. In dezen eenvoudigen eisch hebben wij tevens een maatstaf om er de werkelijkheid naar te beoordeelen; een maatstaf, waarvan men bezwaarlijk zal kunnen zeggen, dat hij ons door willekeur aan de hand werd gedaan.

De werkelijkheid is van dien aard, dat zij ons zelfs dien bescheiden maatstaf schier belachelijk van overdrijving doet vinden. Men weet, dat de aarde plaats noch voedsel genoeg zou hebben voor hare kinderen, indien niet een groot aantal telkens, soms reeds vroeg, door den dood werd weggemaaid. Wijdt men zijn aandacht uitsluitend aan hen die de anderen overleven, dan rijst de vraag, in welke groep de beweldadigden van de natuur moeten worden gezocht. Hoe talloos velen, wier bestaan een vroegen dood begeerlijk doet achten. Gebrek en kommer is de atmosfeer waarin zij worden groot gebracht, en die hun lichaam en hun geest eerst belet tot behoorlijken wasdom te geraken, om daarna dat zwakke gewrocht door allerlei schadelijke invloeden te kwellen, te ondermijnen, tot het den slag ontvangt die in waarheid de genadeslag verdient te heeten. Het klimaat van onzen aardbol is van dien aard, dat slechts een klein gedeelte van het kleine Europa, benevens een nog kleiner gedeelte van Amerika, zich genoegzaam vermag in te spannen om te bereiken hetgeen men met eenigen goeden wil, en altijd vergelijkenderwijs gesproken, als een toestand van hoogere beschaving betitelen kan. In andere werelddeelen zijn onder de vereenigde werking van lucht

en grondgesteldheid de volken veroordeeld allerlei lagere trappen in te nemen, van den sluimer der Papoes af tot op de koortsachtige gejaagdheid der Japanezen toe. In welke betrekkelijke voorrechten die menschenmassaas zich ook mogen verheugen, jaar aan jaar, eeuw aan eeuw worden zij geboren en sterven zij weg, zonder tot den vooruitgang van ons geslacht iets te hebben bijgedragen; en het geestelijk kapitaal, waarmee wij te arbeiden hebben, zou volmaakt zijn wat het thans is, al hadden zij nooit het levenslicht aanschouwd. Sommigen hebben nog voorvaderen, wier arbeid belangrijke hoofdstukken vult in de geschiedenis der beschaving, maar niet zij, wij zijn het, die het weten, wij die er van genieten.

En hoe talrijk zijn wij, die ons die weelde mogen vergunnen? Wat is de beschaving van Europa, zoodra men haar op zichzelve beschouwt? Het oosten begint zich eerst te ontworstelen aan de barbaarschheid, het zuiden wordt nog geslingerd tusschen dom bijgeloof en niet minder dom radikalisme. Maar trekken wij den kring al nauwer, en bepalen wij ons tot de meest bevoorrechte plekken, is ook dan nog de aanblik hartverheffend of zelfs van dien aard, dat, in den grooten strijd om het leven, die nu eens de wet is van al wat leeft, de mensch door de natuur blijkt toegerust te zijn tot dien strijd, waartoe de natuur hem heeft geroepen? Wie onzer heeft bij klaar lichten dag het pauperisme niet als een nachtmerrie op de borst, en voelt niet als het ware aan

de vriendelijkste stralen der lentezon een wondende spits, moet hij bedenken, hoe meedoogenloos zij de woning van den arme in onze groote steden voorbijgaan, van dien arme, die geboren wordt en sterft in een ellende, waarvan geen beschrijving een volledig denkbeeld geeft! Werp een sluier over die tooneelen, waar zelfs de Hoop geen plaats vindt om ook maar een oogenblik den lijder op een betere toekomst te wijzen; breng die verstootelingen van de fortuin als evenzoovele misgeboorten der aarde niet mede in rekening; het zij zoo; mits gij ons dan slechts het oord wijst, waar wij ruim kunnen ademhalen. Leid mij snel uwe mijnen en de werkplaatsen uwer industrie voorbij, waar meesters schijnen te heerschen tegen wier menschelijkheid de wetten kinderen moeten beschermen, welker tengerheid zelfs door geen ouderliefde wordt ontzien. Leg mij niet uit waartoe die groote gebouwen werden gesticht, die gij kazernen, hospitalen, gevangenissen noemt. Doe mij niet stilstaan voor uwe wees- en werkhuizen. Voer mij naar het beste wat gij mij toonen kunt, en laat mij getuige zijn van een geluk, dat de aarde aan eenige van hare kinderen bereid heeft.

Zelfs dat verlangen blijft onvervuld. De jonge moeder drukt haar kind aan het hart; morgen wordt een klein graf gedolven, en een andere schoot ontvangt haar lieveling. Och of hij er in geborgen ware, op wien de trots des vaders al zijn verwachting had gebouwd, maar wiens jeugd vergiftigd werd; vroeg verwelkte roos, wier bladen vertreden worden

in het slijk der aarde. En ook al kwam geen onmeedoogende lentevorst de hoop vernietigen, wat rijpt, waartoe rijpt het? Wat is dat leven, dat met zooveel ingenomenheid wordt begonnen, met zoo groote zorgvuldigheid wordt voorbereid! Aan de opvoeding is geen zorg gespaard. Alles is voorzien, berekend, wat menschelijke wijsheid voorzien en berekenen kon. En nu het werk is voltooid, nu de vrucht geplukt zal worden? Welk een kleinigheid verhindert haar vaak gaaf te zijn! De perzik is er, maar heeft geen smaak. Hier nopen aardsche zorgen een kloek verstand het meest te zinnen op het vinden van het dagelijksch brood, en zich ten behoeve daarvan een arbeid te getroosten, die dat verstand niet ontwikkelen kan. Daar verlokt zwakte van karakter een ontwikkelden geest halverwege te blijven staan. Ginds is de wil grooter dan de kracht tot uitvoering, of een wankele gezondheid een onoverkomelijk bezwaar. Maar denk deze beletselen weg! Ontplooi uw vleugelen, rijke, krachtige geest! Een uitvinding, een nieuwe gedachte woelen u door het brein. Eindelijk zijt gij den vorm meester, waarin gij ze aan uwe omgeving kunt mededeelen. O wat liefelijk onthaal zal de bekrompenheid, zal de sleur, zal de afgunst, zullen al deze wraakgodinnen u bereiden, die u te smartelijker uwe meerderheid zullen doen boeten, naarmate die meerderheid zelve onbetwistbaarder is. 't Schranderst betoont gij u, zoo gij 't toont te verwachten, en op geen medelijden rekent zelfs niet bij de besten, die uw teleurstelling toch

slechts zouden toeschrijven aan onvoorzichtigheid of aan het falen van die menschenkennis, die waarlijk gelijk schijnt te staan met het diep besef, dat menschelijke onkunde, traagheid en bijgeloof zoo goed als geene grenzen hebben!

Evenwel, ook dit laatste worde weggedacht! De wereld bereidt u geene teleurstelling. Uw gedachte heeft ingang, uw woord weerklank gevonden. Gij zijt de man! Men prijst, men zegent u. Nog vraag ik: wat is dat leven, waaraan gij uwerzijds zooveel ten offer hebt gebracht? Hebben de wierookdampen u niet bedwelmd, dan zal, na het luidst Hosanna, weergalmend langs een weg, met kleederen en palmen bespreid, ook uw ziel haar Gethsemané moeten binnengaan, waarin al wat is zijn niet-zijn u ontsluiert. Was het der moeite waard? Werd een duurzame winst verkregen? Kan hetgeen ik omverstortte gemist, reeds gemist worden? Zulke vragen bestormen dan het gemoed met gewaarwordingen zoo aangrijpend, dat straks, daarbij vergeleken, zelfs de kus van den verrader nauwlijks meer indruk maakt.

Het is geen moedeloosheid, maar gevolg van het inzicht, dat men toch nooit dàt geheel bereikte en nooit dàt alleen bereikte, wat men bereiken wilde. Het denkbeeld, waaraan men ingang verschafte en dat zich verwezenlijkte, heeft, om hiertoe te kunnen geraken, zich als het ware moeten verstaan met de werkelijkheid en dus iets, soms veel van zijn oorspronkelijke zuiverheid moeten opgeven. Vroegere verkeerdheden zijn er door weggenomen, maar nieuwe

verkeerdheden zijn er door ontstaan; want de wereld is nu eens zoo ingericht, dat er onkruid moet opgroeien met de tarwe, en dat op den weg, die ligt tusschen het ontwerpen en het uitvoeren van een edel plan, veel van zijn adeldom verloren moet gaan.

En zooveel adeldom had het niet altijd te verliezen. Want ook het edelste plan is toch altijd het werk van menschen, die op vlekkelooze zuiverheid van bedoelingen geen aanspraak kunnen maken.

Hiermede hebben wij een tweede reden aangeduid, die de werkelijkheid zoo onvolkomen maakt. De eerste lag buiten ons; deze hebben wij in onszelven te zoeken. 's Menschen aanleg en inborst zijn niet van dien aard, dat hij daarin gunstige voorwaarden van geluk kan erkennen. Zij behelzen, zou men zeggen, juist die mate van deugdelijkheid, die geluk verhinderen kan. Ware hij iets beter of iets slechter, hij zou tevreden kunnen zijn. De kerkleer doet geen recht aan de moeilijkheid van onzen toestand, waar zij den mensch "dood noemt in zonden en misdaden". Zoo gemakkelijk heeft de mensch het niet. Hij is niet dood, maar hij voert nu eens een kwijnend, dan eens een gejaagd leven, gejaagd als dat van een lijder. Wat er omgaat in die van den aanvang verwaarloosde en verbasterde wezens, die, zegt men, een helsch genoegen smaken in het kwade dat zij mogen verrichten; of er iets bij hen omgaat, of er een schemering van zielestrijd somwijlen bij hen doorbreekt, ik weet het niet; maar, deze ongelukkigen buiten rekening gelaten, mag men dan niet

bevestigen, dat wij inwendig treurig verdeelde wezens zijn, zoo fier en zoo laaghartig, zoo vol bewondering en sympathie voor liefde en zoo zelfzuchtig; doorademd van de reinste en van de onreinste tochten; begeerende te zien en gedurig onszelven verblindende, ja misleidende op allerlei wijzen; nu in staat, het hoogste te grijpen, te waardeeren, om ons straks, vooral wanneer onze medemenschen het ook doen, met iets zoo middelmatigs tevreden te stellen, dat het den schijn heeft alsof wij nooit iets beters hadden gekend, als waren wij geen kinderen des huizes aan den disch des levens, maar een dier honden, welke het hart ophalen aan den afval? De oorzaak, een der oorzaken, is wellicht te zoeken in dat vaak bijna onmerkbare van de grenslijn, die goed en kwaad vaneen scheidt. Of liever, neen: goed en kwaad staan scherp genoeg tegenover elkander; maar dat zijn abstraktiën, waarmee een boek te doen kan hebben, niet het leven. Wij hebben te doen met gemoedsbewegingen. Ik stel ze mij telkens paarsgewijs vóór; als twee lijnen, die een uiterst kleinen hoek met elkander vormen, dus om zoo te spreken bijna een gemeenschappelijk uitgangspunt hebben, maar, hoe verder zij worden voortgetrokken, altijd verder uit elkander gaan.

Van waar die zonderlinge aanverwantschap, of liever nabuurschap van hetgeen ten slotte zoo ongelijksoortig is in zijn werking op onszelven en op anderen? De apostel Jakobus had goed vragen: "Welt ook van een fontein uit eenzelfde ader het zoet en

het bitter op? Kan ook een vijgeboom olijven voortbrengen, of een wijnstok vijgen?" Zulke dingen gebeuren, gebeuren dagelijks. Het in vlam gezette bloed wordt tot verontwaardiging, die gij prijst, en tot wellust, dien gij laakt; en door dezelfde oogen is de vlam naar binnen geslagen. Naast elke begeerte die gij te vervullen, staat eene zucht die gij te wraken hebt: naast den honger, de gulzigheid; naast toorn, drift; naast ijveren, wraaklust. Hoe te onderkennen zelfbeheersching en gemakzucht, zelfvertrouwen en inbeelding, ernst en stroefheid, goeden smaak en behaagzucht, vriendelijkheid jegens allen en oppervlakkigheid van gevoel? Kan men zeggen waar oprechtheid hardvochtigheid, menschelijkheid weekelijkheid, moed lichtzinnigheid wordt, of waar bewondering zich tot een bijgeloovigen eerbied verlaagt? Wie bezit eene deugd en mijdt hare overdrijving: wie een ondeugd en kan haar missen zonder een kracht te verliezen? Wat weet gij of gij kalmte prijst dan wel onaandoenlijkheid; of bescheidenheid uw lof wegdraagt en niet veeleer vreesachtigheid; of gij overleg en niet eigenlijk den gelukkigen waaghals kroont? Gelukkig hij, wien deze vragen niet verlegen maken, zelfs waar het de beoordeeling van anderen geldt. Maar wie met een weinig kritiek door het leven gaat, hij weet, dat niet voor niet de taal zoo onuitputtelijk is in het schakeeren van hare uitdrukkingen, en dat deze onderscheidene gezindheden op zonderlinge wijze door elkander vloeien, elkander wederkeerig opwekken, versterken, dan weer neu-

traliseeren. Hij weet, dat een ondeugd vaak slechts een deugd is met een zekere hoeveelheid tijd vermenigvuldigd: in den aanvang was het goed en geurig; door te duren verloor het van zijn zuiverheid, als wijn die verschaalt, als melk die verzuurt. Er is zooveel slechts schoon bij het allereerste ontluiken. Er is zooveel den zomerdag gelijk: verrukkelijk in den vroegen morgen, ondragelijk tegen de twaalfde ure. Jongelingsliefde verliest het waas der bedeesdheid. Ouderliefde verloopt zich in ouderlijke ijdelheid; vroomheid in fijmelarij; geestdrift in pathos. De hervormer wordt tyran; de redenaar rhetor; de kunst een kunst, de staatsman een die leeft van behendigheden.

Dit een en ander is geen uitzondering, maar, indien al geen regel, toch zoo gewoon, dat het zich vertoonen kan zonder iemand te verbazen. Men acht het natuurlijk, en dat is het ook. Maar dat het dit is, en wij dit weten; dat wij dus eene wereld in onze bewustheid hebben moeten opnemen, die als op de noodzakelijkheid gebouwd is, dat al wat bloeit verwelkt, dient mede om die werkelijkheid te kenschetsen, die wij thans onder de oogen zien en waarvan wij onderzoeken of zij voorwaarden van geluk behelst. Deze bewustheid moet veerkracht rooven, door ons de zwakheid van de menschelijke natuur voor oogen te voeren. Ook daarom waarschijnlijk wil men weinig van die zwakheid hooren, en in geen ander opzicht is de blik op de werkelijkheid dan ook zoo beneveld. Wijsgeerige en gods-

dienstige stelsels hebben om strijd gepoogd den mensch op te hemelen, die het zichzelf en zijne vrienden reeds deed, en daartoe allerlei geschikte gelegenheden heeft uitgevonden. Velen prediken luide 's menschen algemeene en diepe verdorvenheid, en achten zich daarmede ontslagen van de moeite om in bijzonderheden aan te wijzen, waarin de menschelijke natuur te kort schiet. Anderen letten zoo uitsluitend op de goede opwellingen, die zij onder de gunstigste omstandigheden in zich waarnemen, dat zij in slechte menschen hunsgelijken niet meer herkennen, en overvloeien van des farizeërs welbekende dankbaarheid. Nog anderen begoochelen zich door een konventioneele persoonlijkheid aan te nemen en die hun leven lang als te spelen, tot zij eindelijk ook niet meer weten wat maaksel wij zijn. Het hunne is dat van marionetten.

Om de zwakheid van de menschelijke natuur — die natuur, die wij niet afleggen, zoolang wij op deze zonderlinge onvolkomene wereld vertoeven, — naar haren juisten graad te leeren schatten, is het noodig een voorstelling te laten varen omtrent den besten weg tot zelfkennis, een voorstelling die, hoe algemeen verbreid, toch zeker verkeerd is. Wij plegen die natuur naar onszelven te beoordeelen en de menschen, die op het zoo gevonden type niet gelijken, als uitzonderingen te beschouwen. Zelfkennis wordt op die wijze de grondslag van menschenkennis. En tot die zelfkennis wil men dan geraken door zelfonderzoek, waarvan de noodzakelijkheid

vooral door de kerkelijke moraal ingescherpt wordt. Ik acht daarentegen zelfonderzoek als uitgangspunt een bijzonder onvruchtbare bezigheid.

In den zin van een roomsch-katholiek *examen de conscience*, waarbij men zich bepaalde vragen voorhoudt omtrent het al of niet verrichten van eenige uitwendige handelingen, vragen, die men straks in den biechtstoel te beantwoorden zal hebben, kan zelfonderzoek praktisch zijn. Als middel tot die zelfkennis, die wij hier bedoelen, is het onnut. Zelfkennis verkrijgt men niet anders dan zooals men in het algemeen kennis verkrijgt: door waarneming en ervaring. Maar hoe weinig talrijk zijn de gevallen waarin men zichzelven waarnemen kan, en hoe weinig verscheidenheid leveren die gevallen op. De schaarschte en de eentonigheid der waarneming verbiedt hier uit de ervaring eenig algemeen besluit te trekken. Nu hebben wij nog ondersteld, dat waarneming van onszelven mogelijk is. Sommigen hebben het ontkend. Hetzij men hun bijvalle of niet, men zal moeten toegeven, dat wij een gegeven toestand, waarin wij ons bevinden, nooit onmiddellijk, altijd slechts later en wel door tusschenkomst van herinnering en verbeelding kunnen waarnemen. Bedriegt die herinnering ons niet? Reproduceert die verbeelding met getrouwheid? Elk waarmerk ontbreekt. Doch houden wij ons aan de eerste onderstelling, dan moet, gelijk wij hebben aangetoond, de waarneming altijd gebrekkig zijn, omdat zij zoo uiterst beperkt is, en wij de omstandigheden, waaronder wij onszelven gade-

slaan, niet willekeurig kunnen veranderen. Voor deze verleiding zijn wij niet bezweken; maar zouden wij stand hebben gehouden, wanneer zij iets krachtiger, of de vrees voor straf iets minder groot ware geweest? Op soortgelijke vragen vindt men geen antwoord, wanneer zelfonderzoek een geheel zelfstandig onderzoek moet zijn. Zoo komt men licht òf tot een beschouwing zoo onbepaald, zoo weinig nauwkeurig op de belangrijkste punten, dat men er niets aan heeft, òf zoo gunstig, dat zij slechts kan strekken om ons een verkeerd denkbeeld te geven van onszelven, en daardoor van de menschelijke natuur.

Zelfkennis kan niet onmiddellijk door zelfonderzoek; zij moet deduktief verkregen, dat is: zij moet uit iets algemeeners afgeleid worden. Dat algemeenere is de kennis van de menschelijke natuur (ethologie). Zelfkennis is dus niet haar grondslag, maar hare vrucht. Voor het onderzoek van den mensch hebben wij een zeer uitgebreid gebied van waarneming, waarop voor onze ervaring een groote oogst is weggelegd: statistiek, geschiedenis, volkenkunde. Deze hulpwetenschappen, van welke wij natuurlijk geen vruchtbaar gebruik kunnen maken, tenzij wij, door op te merken ons eigen uitkomen tegenover anderen gelijk anderer uitkomen tegenover ons, een oog gekregen hebben voor de verschijnselen, die hier waar te nemen vallen; deze hulpwetenschappen leiden ons tot een volkomen exakte kennis van de menschelijke natuur; exakt, omdat zij zich geheel in het afgetrokkene beweegt, en betrekking heeft op

wetten, die zich altoos op deze wijze laten uitdrukken: gegeven die omstandigheden en dat karakter, volgt die gezindheid, of die gedachte, of die handeling. Deze wetten hebben slechts mathematische zekerheid, en zijn juist daarom in de praktijk nooit zonder nader overleg te gebruiken. Het vinden van zulke wetten is aan de fransche moralisten van de zeventiende eeuw reeds in hooge mate gelukt, en onderstelt denzelfden geestesaanleg en dezelfde begaafdheid die voor het vaststellen van natuurwetten in den gewonen zin des woords gevorderd worden. Die nu uit zulk een kennis van den mensch tot zichzelven besluit, en uit elke algemeene wet de sterke presumtie put, dat de volgorde der verschijnselen, door die wet uitgedrukt, ook bij hem zal plaats vinden; die in een bijzonder geval niet eerder het tegendeel aanneemt, dan nadat hij op de deugdelijkste gronden zich van zijn recht daartoe heeft overtuigd; hij, en hij alleen, heeft vruchtbare zelfkennis en is tegen het gevaar beschut van hetgeen hij toevallig in zich vindt te generaliseeren, en naar den aldus verkregen maatstaf de menschelijke natuur te beoordeelen. Hij is gewaarborgd onder anderen tegen de oppervlakkigheid, waaraan het duitsche rationalisme zich schuldig maakte, dat een enkel plaatselijk, tijdelijk en nationaal type tot het menschelijk type wilde verheffen; een fout, die Duitschland ook na de overwinning van het rationalisme niet altijd in staat blijkt te vermijden, daar het zich in letterkunde en praktijk nog veelal het vaderland van

eene konventioneele opvatting onzer natuur betoont.

Na de wijze te hebben vastgesteld, waarop wij tot de kennis dier natuur behooren te geraken en ons met dat doel deze uitweiding te hebben veroorloofd, leggen wij de laatste hand aan de schets der werkelijkheid, die wij uit een bepaald gezichtspunt poogden te geven en die nu met een korte waardeering van de menschelijke natuur uit hetzelfde gezichtspunt voltooid zal zijn.

Is die natuur, die wij thans geheel als een vast gegeven der werkelijkheid buiten ons beschouwen, en als een der voornaamste bouwstoffen waarmee wij te arbeiden hebben, zoo krachtig, dat zij op zichzelve een voorwaarde van geluk mag heeten? De vraag moet ontkennend beantwoord worden, zoolang wij nog niet letten op hetgeen onze persoonlijkheid er aan kan toevoegen. Met verstand en wilsvermogen zijn wij stiefmoederlijk bedeeld, als blijkt uit den verbazenden omvang van het gebied, ingenomen door dwaling, vooroordeel, bijgeloof, en uit de ontelbare middelen, die in het werk moeten worden gesteld om het dier in den mensch binnen zekere perken te houden en menschelijke wezens tegen elkander te beschermen.

Het menschelijk verstand is in doorsnede zwak. Gerekend naar hetgeen er in ons hoofd te bergen valt, bergt het weinig. Van het geborgene vervliegt of vervloeit veel. De inspanning, waardoor men denkt wat men wil, niet wat het toeval ons te denken geeft, is voor verreweg de meesten te zwaar; die

van denkbeelden te scheiden of te verbinden, welke langdurige gewoonte verbonden of gescheiden heeft, getroosten zich slechts enkelen. Belangstelling in oudere vragen dan die van den dag is zeldzaam; in vragen van den dag reeds niet gewoon, en verre van levendig, waar de beurs niet is gemoeid. Het juist stellen zelfs van zulke vragen wordt in den regel niet beproefd, en vergaderingen van menschen, opzettelijk samengekomen om ze te bespreken, zijn gemeenlijk poolsche rijksdagen of een tooneel waarop de kunst van divageeren de schitterendste proeven geeft van hare bedrevenheid. De mate, waarin zij dit karakter vertoonen, pleegt aan te groeien met hare talrijkheid, tenzij het een of ander stalen voorhoofd zich harer ontferme en haar zijn diktatorsmacht, door een paar sofismen bedekt, gevoelen doe. Want sofismen blijven nog altijd bij uitstek gezocht, hetgeen niet verwonderen kan, wanneer men bedenkt hoeveel samen moet werken om eene redeneering onberispelijk en vruchtbaar te maken, en hoe meestal een goede redeneering niet eens verlangd wordt, maar eenvoudig zulk een groepeering van argumenten, als waardoor hetgeen de hartstocht wil een schijn van rechtvaardiging erlangt. Want de hartstocht regeert; belet het oordeel op te komen; vervalscht het; verleidt den wil; betoovert de verbeelding, opdat deze als begeerlijk afmale wat zonder dien hartstocht bezien afzichtelijk ware. Wie is tegen zijn werking bestand? Veler deugd is gewaarborgd door de afwezigheid van allen hartstocht. Zij hebben niet

overwonnen; alle strijd bleef hun bespaard. Maar het hart, waarin de storm der passie opkomt, is verloren. Dijken worden doorgebroken, muren verbrijzeld. De storm woedt zoo lang hij woedt; voordeel en vooroordeel, gewoonte, aanzien, beginselen, alles knakkend als een riet. Hij steekt op uit iederen hoek; soms uit meer dan één tegelijk; en in een dwarrelwind medegevoerd, weten wij niet meer wat er van ons wordt. Het ontzaglijkst is de hartstocht der liefde; plotseling in zijn ontwaken; alles tegelijk in bezit nemende en niettemin zijnen onderworpelingen telkens nieuwe ketenen smedende. Eros kent medelijden noch ontzag. Hij martelt den jongeling en werpt hoon op het grijze hoofd. Geen toekomst die men nog heeft voor te bereiden, geen verleden waarvan men de eer heeft op te houden, geen karakterneiging, geen maatschappelijke positie, geen kinderlijke piëteit, niets beschermt tegen zijn greep. Hij is de ware Moira midden in de nieuwere wereld; de God, wien men offers moest brengen om zijn wreedheid af te wenden van het machtelooze schepsel!

Wie durft dit een en ander overdrijving noemen? Wie op iets meer hopen, dan dat deze of een andere hartstocht hem maar niet bezoeke, wel wetende dat hij, eens genaderd, niet weer heengaat zonder zijn prooi. Geen zedeleer kan ons bewaken, al zijn wij van hare waarheid, ja van haren goddelijken oorsprong op het diepst overtuigd. Honderdmaal mogen wij de heerschappij der Rede verkondigd, geroemd

en haar zelfs in het algemeen tot onze meesteres aangesteld hebben, het waarborgt ons niet, dat morgen een passie, en vaak minder dan dat, ons niet tot het onredelijkste dwingt. Zoo hebben de grieksche tragici, Israëls moralisten, zoo heeft Shakespere den mensch begrepen; zoo begrijpt hem elk, die zich geen rad voor de oogen draait. De macht van den hartstocht af te willen meten naar zijn werking in de atmosfeer van het hollandsche flegma, staat gelijk met in ons vaderlandsch Atheen de fierheid te willen beoordeelen van den Rijn.

Misschien komt onze zwakheid nog treuriger uit tegenover hetgeen wij bijna de kranke tweelingzuster van den hartstocht zouden willen noemen: de infatuatie, de onberedeneerde ingenomenheid met een persoon, een zaak, een denkbeeld. Toch is misschien hare macht nog algemeener, omdat zij minder forschheid van karakter onderstelt. Geheele tijden en geslachten loopen als een drift schapen zulk een mode achteraan, hun beste beetjes verliezende terwijl zij blaten. Het zit in de lucht, het moet zijn tijd hebben, het moet uitrazen: met die welbekende uitspraken troost zich dan de wijsgeer, die zichzelven noch de geschiedenis zijner wetenschap kent, wanneer hij zich tegen de infatuatie beveiligd acht. Ook hij, zelfs hij, heeft menige voorliefde waarvan hij geen rekenschap kan geven, en insgelijks weerzin, dien hij niet altijd zou kunnen verklaren; hetgeen zich inzonderheid openbaart ten aanzien van meeningen die opkomen, en van meeningen die reeds een tijd

lang geheerscht hebben. In meeningen, die tot een onmiddellijk voorafgaand tijdperk behooren, de betrekkelijke waarheid te ontdekken, haar lief te hebben en vast te houden, eischt bijzondere geestkracht en onafhankelijkheid, die ook alleen bewaren kunnen voor het dwepen met het nieuwe, uitsluitend omdat het nieuw is. Als de nieuwe stelling juist het tegenovergestelde predikt van de oude, heeft zij de meeste kans om het grootste aantal geesten te betooveren. Er is een zekere vermoeidheid, een zeker gevoel van oververzadiging tegenover een gevoelen dat eenigen tijd geheerscht heeft. Reeds eenige jaren vóor de omwenteling van '48 kreeg Guizot op zijne vraag: wat men wel tegen hem had? ten antwoord: "Vous avez trop duré." Ook kleeft den menschelijken geest ontegenzeggelijk de gewoonte aan, om het tegendeel van eene dwaling voor waarheid te houden. Wij deden het reeds opmerken. Dwalingen zijn vrouwen, die twee aan twee gaan, mededingsters, en die elkander lijnrecht tegenspreken. Met de eene verbonden, worden wij haar ontrouw. Nu wreekt zij zich eenvoudig door bij het verlaten ons in 't oor te fluisteren: die andere daar spreekt waarheid.

Dwaling, hartstocht, onberedeneerde voorliefde en weerzin: het is genoeg hieraan herinnerd te zijn, om onze zwakheid te beseffen. Van hoeveel onheil wordt deze zwakheid niet de moeder? Personen, huisgezinnen, geheele volken worden de slachtoffers van de zwakheid van een enkele, en hebben bovendien nog voor hunne eigene feilen te boeten. Het woord

levensgeluk is in de wereld vooral bekend, gekoppeld aan de woorden vergald of verwoest. Elk benijdt den ander om hetgeen hij zelf niet bezit, maar wellicht niet eerder bezitten dan beklagen zou om dengene te benijden, die bezit wat hij zelf eens heeft bezeten. Verstrooiing, afleiding is elks behoefte, even gebiėdend als die van het dagelijksch brood. Geen meer afdoend bewijs van het bijzonder gelukkig gevoel dat ons vervult. Laffe vermaken, ziellooze tijdkortingen blijven in zwang, met doellooze vergaderingen en vervelende samenkomsten. Het korte leven schijnt te lang; de klacht over tijdsgebrek zelden oprecht gemeend; veler rustelooze werkzaamheid een middel tot verdooving; veler zelfverdooving hun ernstigste werkzaamheid. Door hoe velen wordt de kostelijke schat der eenzaamheid versmaad, die, goed beheerd, zulke uitnemende renten kan afwerpen; en hij wordt versmaad, neen verworpen, omdat men niet aan zichzelf herinnerd wil worden; omdat te kunnen vergeten dat men leeft, de geheime begeerte is, en deze niet kan worden uitgesproken zonder ons als met éenen slag voor den geest te brengen al de werkelijkheid dier werkelijkheid, waarin men heeft te leven.

II.

Hare schildering had ten doel eene der voorwaarden te beschrijven, waarop ideaalvorming plaats kan vinden. De tweede voorwaarde noemden wij aantrekkelijkheid van gemoed.

Op zichzelve leidt een scherpe blik op de werkelijkheid niet tot ideaalvorming. Hetgeen wij met onverbiddelijke gestrengheid hebben waargenomen, moet gemoedservaring bij ons gaande maken. Dit kan eerst het geval zijn, wanneer wij ons het waargenomene aantrekken, wanneer wij er onder lijden. Geen ideaal wordt anders dan uit en in lijden geboren, anders dan onder de vaak hooggaande barensweeën van den innerlijken mensch. Een Mefistofeles-natuur is daartoe niet in staat.

De groote vraag is dus, hoe die aantrekkelijkheid zal worden gekweekt? Het is duidelijk, dat zij in de allereerste plaats ons begeerlijk moet voorkomen. De gedachte kan opkomen: is de partij, die Mefistofeles gekozen heeft, niet de beste? Afgeven op de werkelijkheid; een schril licht doen vallen op hare tegenstrijdigheden; hier en daar ontmaskeren wat in schijn zeer deftig, in waarheid zeer weinig ernstig is; glimlachen over elken Faust die denkt, en elk Gretchen dat liefheeft, is het niet het verstandigste, waar "de mensch heden ten dage een even wonderlijk wezen is als op den eersten dag"?

Ik kan hier nog niet antwoorden, dat deze beschouwing stuitend is wegens de zelfzucht die zij ademt; want men vraagt juist met andere woorden of een zelfzuchtige beschouwing zich voor het verstand niet beter rechtvaardigen laat. Bovendien is deze beschouwing enkel stuitend wanneer zij ondubbelzinnig wordt uitgesproken, maar, blijkens de ervaring, in het geheel niet stuitend, wanneer

men zich aan stilzwijgende toepassing houdt. Doen vele verstandigen niet blijkbaar wat Mefistofeles zeide te doen? Zijn wij inderdaad wel zoo onzelfzuchtig, dat wij ons de onvolkomenheid van het bestaande zwaar aantrekken? Men acht Mefistofeles naar waarheid geteekend, maar dan moet het origineel in de menschenwereld ook in talrijke exemplaren te vinden zijn.

Dat getal zal nog wel gedurende langen tijd even groot blijven. Maar wat wij hier schrijven is niet voor de menigte, enkel voor die betrekkelijk weinigen, die naar eene levensbeschouwing vragen. Hen zal ik er niet te vergeefs op wijzen, dat wij de onverschilligheid niet tot onze leus kunnen maken, zonder den levensader van alle hoogere beschaving af te snijden. De gewone beschaving kan wellicht blijven bestaan, krachtens de voortdurende noodzakelijkheid om in bepaalde praktische behoeften te voorzien, behoeften, die uit den aard der zaak altijd meer verfijnd zullen worden. Maar de hoogere beschaving, welke in de beoefening van zuiver theoretische wetenschap en van kunst ligt, kwijnt en sterft spoedig, wanneer het straks beschreven egoisme van een Mefistofeles de plaats inneemt van een belangstelling, die niet met een bepaald doel wordt gekoesterd en zuiver opwelt uit het aantrekkelijk gemoed. En daarbij heeft de ondervinding geleerd, dat het peil ook der gewone beschaving daalt, waar de hoogere beschaving vermindert, zoodat men met het volste recht zeggen kan, dat het praktische leeft

van het niet-praktische, en dat een maatschappij, welker rustelooze bedrijvigheid wellicht slechts een glimlach over heeft voor hen die zich wegens eene afgetrokkene kwestie warmer maken dan zelfs wegens eene geldkwestie, inderdaad, zij moge het toegeven of niet, deze dwazen naar de wereld niet missen kan.

Hoe dit zij; dat hoogere beschaving van onbaatzuchtige liefde, van onverklaarde belangstelling, en daarvan alleen, aanzijn en voedsel ontvangt, kan niet in twijfel worden getrokken. Op de vraag: wat mij tot deze of die studie noopt, is, wanneer men geen praktisch doel kan noemen, in het geheel geen antwoord te geven. Waarom stel ik in zulk een studie belang? Omdat ik er belang in stel; hetgeen toch eigenlijk zeggen wil: omdat mijn gemoed het zich aantrekt, dat ten aanzien van hetgeen door die studie kan worden uitgemaakt, de waarheid niet zou worden gevonden en de leugen post zou vatten. Zal de menschheid, zal uw volk, uw gezin, zult gijzelf er iets bij winnen? Niets hoegenaamd. Waarom trekt gij het u dan aan? Omdat ik het mij aantrek. Dit gevoel vinden wij bij alle menschen in meerdere of mindere mate terug, onder een vorm die het licht kan doen miskennen. Vaak wordt er een hooggaande twist gevoerd, niet, gelijk het heet, om het geld, maar om het recht van het spel; over een zuiver afgetrokkene vraag, waarvan de beslissing geen voordeel aanbrengt. Het gevoel, dat zulk een twist doet ontbranden, behoeft slechts met verhevener voorwer-

pen in verband te treden, om den naam van wetenschappelijke belangstelling te verdienen.

In geheel denzelfden zin is aantrekkelijkheid van gemoed de bron van kunst, inzonderheid van toon- en dichtkunst. Zij putten nagenoeg uitsluitend uit dien onuitputtelijken voorraad van aandoeningen, welke òf vreugde òf smart heeten. Laat deze aandoeningen afnemen, en wie zal nog sterke behoefte gevoelen om hetzij kunstenaar te zijn, hetzij naar kunstenaars te luisteren. Wij moeten ons door de tallooze kunstvormen niet laten verhinderen, de volstrekte eenheid, het zich altijd gelijk blijven te erkennen van hetgeen in die groote verscheidenheid van kunstvormen wordt uitgedrukt. Het is altijd, of zoo goed als altijd, nu weelde, dan weemoed, of ook de tegenstelling zelve. Er is maar éen klavier, dat telkens wordt bespeeld en vele toonladders doorloopt, van het "ten doode toe bedroefd" af tot aan het "hemelhoog juichend". Hoe dieper, in hoe meer richtingen en opzichten weelde en weemoed door den kunstenaar ondervonden worden, dus hoe aantrekkelijker zijn gemoed is, hoe meer hij ons aan zal grijpen (ondersteld, dat de techniek hem ten dienste staat). Want wat hem een weerklank verschaft in ons binnenste, is juist dezelfde vatbaarheid in ons, die, in zijn gemoed aanwezig, hem tot kunstenaar stempelt: de kunstenaar in ons kan alleen den kunstenaar buiten ons waardeeren. Naar de mate, waarin ons eigen gemoed aantrekkelijk is, en de polen van vreugde en smart voor ons verder uit elkander lig-

gen, naar die mate zullen wij èn kunst begeeriger opzoeken èn er met voller teugen van genieten.

Wat deze analyse van het eigenlijk karakter der kunstenaarsbegaafdheid ons leert, mag niet uit het oog worden verloren. Het blijkt nu toch, dat het in de hoogste mate onredelijk is, bij gevoeligheid, bij aandoenlijkheid van gemoed, de schouders op te trekken, en tevens op te hebben met kunst. Het is de vrucht willen zonder den bodem, waarin zij wordt gekweekt. Ik spreek hier natuurlijk van kunst in den hoogsten zin van het woord, waarin zij vlak en volstrekt het tegenovergestelde is van al wat naar kunstmatigheid zweemt; van kunst, gelijk Griekenland ons haar begrijpen? beseffen? neen, ondervinden deed, gelijk Beethoven en Goethe ons haar vertolken. Zulk een kunst is er niet, tenzij er snel en nadrukkelijk gevoeld worde; tenzij Hemel en Hel door het gemoed zijn gevaren; tenzij er, om zoo te spreken, geen atoom in het heelal gevonden worde, dat, met ons gemoed in aanraking gebracht, daar niet een snaar van smart of vreugde trillen doet.

Stellen wij dus op hoogere beschaving prijs, dan moeten wij het gemoed waardeeren, en het vermogen van aangename of onaangename gewaarwordingen te ondervinden voor een onzer onschatbaarste vermogens houden. Aan de ontwikkeling van dat vermogen in de ware richting moet ons alles gelegen zijn.

Zal nu de aantrekkelijkheid van gemoed een voorwaarde van ideaalvorming zijn, dan mag die aan-

trekkelijkheid niet bloot een lijdelijken toestand van onze bewustheid vertegenwoordigen. Met andere woorden: de onaangename gewaarwordingen, die wij van de werkelijkheid ontvangen, behooren niet slechts uit te werken dat wij iets ondergaan, maar het verlangen naar iets beters op te wekken. Gelukkig zijn zij van dien aard, dat dit laatste nooit geheel uit kan blijven. Een gewaarwording is juist onaangenaam wanneer wij haar niet willen bestendigen, maar doen ophouden, en gelijk wij de onaangename gewaarwording vlieden, zoo zoeken wij de aangename op. Somtijds is zij terstond te vinden, namelijk van een ander deel dierzelfde werkelijkheid te ontvangen, die ook een ongunstigen indruk op ons maakte. In dat geval heeft er natuurlijk geen ideaalvorming plaats. Deze kan eerst beginnen, wanneer de werkelijkheid, zooals zij daar ligt, ons de aangename gewaarwording, die wij begeeren, niet verschaffen kan. Dan moeten de bestanddeelen, waaruit die werkelijkheid is samengesteld, door middel van onze verbeelding anders gegroepeerd worden. Zij moeten nieuwe verbindingen aangaan. Hetgeen op die wijze, door dit opzettelijk anders groepeeren van de bestanddeelen der werkelijkheid, ontstaat, en dan de aangename gewaarwording opwekt die wij zochten, noemen wij een ideaal. Voorloopig wordt en bestaat het uitsluitend in onzen geest, maar krachtens die aandrift, welke den mensch kenmerkt, om een zinnelijk waarneembaren vorm te geven aan de conceptiën van zijn geest, trachten wij nu diezelfde

nieuwe verbinding van zekere bestanddeelen der werkelijkheid, die onze verbeelding te weeg heeft gebracht, ook in die wereld te doen ontstaan, waarvan wij gelooven, dat zij door middel van onze zintuigen in ons opgenomen wordt. Gelukt dit pogen, dan hebben wij de werkelijkheid verbeterd, dat wil zeggen: meer met onze persoonlijke wenschen in overeenstemming gebracht; gelukt dit niet, dan behoeven wij ons ideaal niet prijs te geven; wij moeten het integendeel vasthouden als een richtsnoer voor onze verdere werkzaamheid.

De aantrekkelijkheid van gemoed, in den lijdelijken zoowel als in den werkdadigen zin van het woord, wordt het best gekweekt door de beoefening van de geschiedenis der beschaving, gelijk van sommige gedeelten der natuur. Zij leert ons namelijk, hoeveel er reeds verbeterd is, en hoe wèl de mensch er dus aan gedaan heeft, niet tevreden te zijn met het bestaande. Sommige gedeelten van de natuur hebben toch hunne geschiedenis, die duidelijk toont dat ook zij geen onveranderlijk gegeven is, maar vatbaar om door den mensch aan zijne persoonlijke doeleinden onderworpen en met zijne wenschen meer in overeenstemming gebracht te worden, dan oorspronkelijk het geval was. De natuur is hierin slechts het zinbeeld van al de krachten, van welken aard ook, die ooit begonnen zijn met vijandig tegenover den mensch te staan. Over hoe velen is de menschelijke heerschappij reeds gevestigd! Ja die werkelijkheid zelve, waarvan wij zooeven eenige donkere

schaduwzijden in de herinnering teruggeroepen hebben, is, dank zij den arbeid der voorgeslachten, reeds zonnig, vergeleken met hetgeen zij in den aanvang moet geweest zijn. Bovenal getuigt de omstandigheid, dat wij haar zoo scherp beoordeelen kunnen, voor een voortgang in de beschaving, dien wij, het zal straks blijken waarom, op den hoogsten prijs moeten stellen.

Wat de menschheid reeds verkregen heeft door zich de onvolkomenheid, die zij bespeurde, aan te trekken, door in hetgeen telkens bestond niet te berusten, kan ons dus een spoorslag zijn om ons niet tot onverschilligheid te laten verlokken, en vooral geen gehoor te geven aan de stem van hen, die onzen ijver voor de verbetering van het aardsche zouden dooden met de prediking van die vrome zelfzucht, die voldaan is wanneer haar het uitzicht op de hemelsche gelukzaligheid verzekerd is. Er is ongetwijfeld nog veel goeds tot stand te brengen, meer dan wij ons durven voorstellen. Onze verbeterings- en hervormingsijver mag geen oogenblik verflauwen. Aan de kombinatiën onzer verbeelding, die zich gedurig afmaalt hoe de werkelijkheid er wel uit zou moeten zien om het grootst mogelijk aantal dat geluk te verschaffen, dat zij geven kan, behooren wij den vrijen loop te laten; zelfs zoogenaamde utopiën niet onverbiddelijk buiten te sluiten. Na al hetgeen reeds in het werk gesteld is om de wereld in stoffelijk en geestelijk opzicht bewoonbaar te maken en tot een werkplaats, waarin wij al onze krachten on-

belemmerd ontplooien kunnen, beantwoordt die wereld nog zoo weinig aan hetgeen wij er van verlangen, dat wij krachtig voort moeten gaan met onzen arbeid, met onzen strijd, ten einde de werkelijkheid meer en meer te kneden naar de idealen, die in ons binnenste zijn opgegaan. Wij mogen niet vertragen. Wanneer wij maar levendig gevoelen, en krachtig protesteeren tegen al wat ons in de werkelijkheid mishaagt, moet het ons gelukken haar eindelijk naar onze hand te zetten, zoo wij het slechts op de rechte wijs aanleggen, dat is: zoo wij de wetten van het bestaande steeds vollediger leeren kennen. Herhalen wij ons gedurig, dat het onze onkunde, in de eerste plaats onze onkunde is, wat die werkelijkheid vergunt zich tegen ons te keeren. Naarmate onze kennis van hare wetten zich uitbreidt, zullen wij haar meer temmen. Laat ons niet gelooven, dat een onbewust werkend beginsel haar opzettelijk bedorven, dat een zondeval in overoude tijden haar onherstelbaar in de war heeft gebracht. Bevestigen wij evenmin, dat een onwederstaanbare almacht al deze jammeren beschikt als straf of als middel tot loutering. Dit zijn verdichtselen der traagheid, die slechts ophouden. De werkelijkheid is als het marmerblok, waar wij als echte kunstenaars tegenover staan. Wat daar in ons hoofd en hart leeft, moet in dat marmer komen, moet daarin worden uitgedrukt. Deze verwachting, deze overtuiging maakt het wezen uit der kunstenaarsziel, die zich demiurg, die zich wereldformeerder gevoelt, en in het oogenblik van haar koncipiëeren

gelooft, dat zij alle dingen vermag. Alleen hij die met zulk een kunstenaarsziel en -aandrift tegenover de werkelijkheid staat, durft haar aan, vergeet tijdelijk de zwakheid der menschelijke natuur, de overweldigende macht der moeilijkheden, om uitsluitend rekening te houden met hetgeen hij beseft de eischen te zijn van het ideaal dat in hem leeft. Hij doet dit alles zonder de minste zelfverheffing, want hij doet het niet, maar het ideaal, het zedelijk, esthetisch, maatschappelijk of ander ideaal dat in hem leeft. Hij gevoelt, dat het hem nooit gevraagd is geworden of hij op een gegeven punt de werkelijkheid wilde veranderen; dat een macht in zijn binnenste, Behoefte is haar naam, hem daartoe even onwederstaanbaar drijft als den dorstige naar het water. Het onvolkomene laat hem geen rust; het hindert en kwelt hem als een verpestende reuk. Hij lijdt en hij wil niet lijden, want lijden is onderworpen zijn, en hij wil heerschen. Waarom? Omdat hij is die hij is, een persoonlijkheid, een rechter van alle dingen, en die, na eens het geheimzinnig vermogen van oordeelen in zich ontdekt te hebben, zijn stempel en waarmerk af wil drukken op hetgeen hij voor zijn vierschaar heeft gedaagd.

Maar indien dit nu niet gelukt! Indien dit omscheppen van de werkelijkheid nu ten slotte uitloopt op eenige kleine, gedeeltelijke verbeteringen, die misschien weer andere verkeerdheden, welke er vroeger niet waren, in het aanzijn roepen, ja die mogelijk niet eens door alle onze medemenschen als ver-

beteringen worden begroet; zal die ervaring dan de kunstenaarsaandrift niet verlammen, en een waartoe? op de lippen brengen, dat op den duur den lust tot veranderen en verbeteren uitdooft? Zal de arbeid, waartoe geen gebod dwingen kan, niet spoedig opgegeven worden? Berust bovendien deze geheele beschouwing niet op de waarachtigheid van den menschelijken vooruitgang, in dien zin, dat de toenemende beschaving ook de som van geluk in de menschenwereld verhoogt? Moet die beschouwing niet als het uiterste van naïveteit met een meelijdenden glimlach bejegend worden? Kan men er zoo zeker van zijn, dat niet het meeste van wat bedoeld werd als zegen, in vloek voor de menschheid verkeerde of althans, en voor het minst, even goed achterwege had kunnen blijven? Zoo spreekt men, en wijst ons op de geneesheeren, die onzen dood verhaasten; op de geestelijken, die onzen vredé verstoren; op onze kennis, die, wegens hare altijd aangroeiende uitbreiding, de ontwikkeling van ons oordeel belemmert; op onze industrie, die ons de slaven maakt van allerlei kunstmatige behoeften. Wanneer dit alles onmiskenbaar is; wanneer, zoo vraagt men verder, de zoogenaamde vooruitgang geen geneesmiddel heeft aangebracht, dat niet de kiem behelsde van een nieuwe krankheid, wat wordt er dan van uwe ingenomenheid met idealen, waarvan de verwezenlijking altijd zoo uiterst gebrekkig schijnt te moeten blijven? Of is dit te zwartgallig gesproken? Ziet slechts om u heen, en zegt waarin het nieuwe beter is dan het oude? Met

welk vroolijk toevoorzicht brachten de eerste boden des Kristendoms het evangelie eener nieuwe schepping! Konden zij thans uit hunne graven oprijzen; werden zij veroordeeld tot de beoefening van de geschiedenis dier Kerk, die zij hebben helpen stichten, wie durft instaan voor hunne zelfvoldoening? Welk een schrede voorwaarts scheen het, toen de eerste Godshuizen verrezen voor weezen, kranken, ouden van dagen! Zou een verstandige filanthropie in onzen tijd niet aarzelen ze op te richten indien zij niet bestonden, aan het wankelen gebracht door al de misbruiken waaraan zij het aanzijn hebben geschonken? Welk een zegepraal scheen de Hervorming! En toch, had zij destijds niet plotseling aan de godgeleerde vragen een overwegende belangrijkheid geschonken, wie zal zeggen of het Katholicisme niet in alle stilte voortgekwijnd en het aan de Renaissance overgelaten had, de niet theologisch gezinde geesten te bevredigen! Welk een juichen heeft den val van het oude *Régime* begroet, en het opdagen van de konstitutioneele vrijheden! De drukpers, het geweten, de derde stand, alles werd ontboeid. Wie heeft er voordeel van getrokken? Die richtingen, welke de menigte fanatiseeren met godsdienstige of staatkundige logentaal, en ons naar een uiterste van demokratie drijven, waarvan de zegeningen voor de beschaving zeer onzeker zijn.

Met zulke vragen en opmerkingen, waarvan ik de onbetwistbare juistheid wil aannemen, zou men nog lang kunnen voortgaan, maar dit voor geene weder-

legging van hetgeen ik stelde kunnen uitgeven, zonder daardoor onbekendheid te verraden met hetgeen tot het eigen wezen der kunstenaarsziel behoort. Want zij heeft dit tweeledig kenmerk: naast de onwederstaanbare behoefte tot verwerkelijking van hare idealen, ontevredenheid met elken uitwendigen vorm, dien zij aan hare idealen gegeven heeft. Het is den kunstenaar even onmogelijk, niet een vorm te zoeken en te vinden, als zich door dien vorm niet teleurgesteld te gevoelen. Gelijk geen teleurstelling van dien aard zijn behoefte om iets voort te brengen vernietigt, zoo kan ook geen aanvankelijke ingenomenheid met het voortgebrachte de teleurstelling op den duur verhinderen. Wat van den enkelen kunstenaar geldt, is even waar van de menschheid voor zoover zij arbeidt aan dat groote kunstwerk, de beschaving in den ruimsten zin des woords. Hetgeen haar tot dien arbeid aandrijft is niet praktische berekening; en die arbeid houdt dus niet op, wanneer zij erkennen moet, zich verrekend te hebben. Hetgeen haar aandrijft is het gemoed, dat in het opvolgen van zijn aandrift zijn bevrediging pleegt te vinden, geheel onafhankelijk van de vraag waartoe dat opvolgen leidt. Naarmate de kunstenaar hooger staat, kunnen wij hem ons zelfs te minder voorstellen als iemand die den blik van het innigst welgevallen op het werk zijner handen laat rusten. Hoe hooger hij staat, hoe onvolmaakter zijn werk hem zal toeschijnen, en de wierookdampen der menigte hinderen, maar bedwelmen hem niet. Noemt iemand 's kun-

stenaars werk in zijn tegenwoordigheid volkomen, het kan hem slechts een glimlach ontlokken. Hij moet doen hetgeen hij doet, maar heeft hij het gedaan, zoo schijnt het hem als had hij het even goed kunnen laten. Hij moet doen hetgeen hij doet, omdat het onvolkomene, dat er is, hem lijden veroorzaakt, en hij iets volkomens wil maken; maar heeft hij het gedaan, zoo erkent hij, dat het de som van het onvolkomene in de wereld vermeerderd heeft, en wordt het hem een bron van nieuw lijden, dat op zijn beurt den wil aanvuurt tot altijd beter doen.

Deze herhaalde ondervinding zou toch misschien ten slotte op de ideaalvorming ongunstig kunnen terugwerken, indien er niet juist door aan het licht kwam, dat het ideaal altijd boven de werkelijkheid blijft staan, en daardoor een afzonderlijke wereld uitmaakt waarin de kunstenaar, en daaronder versta ik nu in het algemeen den geestelijk ontwikkelden mensch, zich telkens weer terugtrekt, die hij altijd liever heeft juist naarmate zij een verborgene wereld is, en waarin hij altijd meer zijn eigenlijk vaderland leert vinden.

Is namelijk het ideaal dat wij ons vormen zoo ideaal en is zijne verwezenlijking het zoo weinig, dan worden wij van zelf gedrongen, den maatstaf van den menschelijken vooruitgang niet in de werkelijke, maar in de ideale wereld te zoeken; ter beoordeeling en waardeering van dien vooruitgang dus niet te vragen, althans niet in de eerste plaats, of onze uitwendige toestand zooveel beter, of de uit-

wendige voorwaarden van ons geluk zooveel gunstiger zijn geworden, maar of ons ideaal gestegen is; met andere woorden, of het gewonnen heeft aan omvang en verhevenheid. Het kan zijn, dat wij ons niet in voordeeliger omstandigheden bevinden dan een tijdgenoot van Plato; het niet beter op de wereld hebben dan hij; niet beter gewapend zijn tegen de rampen van het leven; het kan zijn, in elk geval, dat het onderscheid tusschen zijn toestand en den onze in geen evenredigheid staat tot de som van arbeid, die, sedert hij leefde, aan verbetering besteed werd. Maar al moesten wij tot die ontdekking komen, wij zouden den vooruitgang der menschheid niet in twijfel trekken, wanneer het bleek, dat ons tegenwoordig ideaal voor het individu, voor de familie, voor de maatschappij en voor den staat ruimer en grootscher is dan het zijne. Want om dezen vooruitgang is het ons te doen, aangezien wij daarin den waarborg vinden van het bestaan, de macht en den rijkdom der menschelijke persoonlijkheid. Niet het volkomene, dat wij waarnemen en waarvan wij toch weten dat het ons terstond onvolkomen zou dunken, wanneer wij het slechts scherper waarnamen, niet dat is het, wat een bron van innerlijke verheuging voor ons worden kan, maar wel het volkomene dat wij liefhebben, dat wij ons vlekkeloos denken en als de bloesem is aan den stam van geheel onze stoffelijke, wetenschappelijke en esthetische ontwikkeling. De innige vereering die wij dit volkomene toedragen, hetwelk te vinden de lust is,

die de moeite loont van te leven en daarom de bron van onzen levenslust mag heeten; de jaloerschheid, waarmede wij van dat onverwezenlijkte, maar daarom niet minder werkelijke, dat is: waarachtige ideaal alles verre houden wat er een smet op zou kunnen werpen; de ernst, waarmede wij dat ideaal, op welk gebied het zijn moge, heilig houden als de edelste verovering, als het allervolkomenste waarvan wij ons in staat gevoelen ons een beeld te ontwerpen, die gezindheden zijn onze blijdschap en dus onze kracht. Door velen zullen zij godsdienst genoemd of daarmede gelijk gesteld worden; dien naam er aan te geven, acht ik minder geraden wegens het misverstand, dat er door gekweekt wordt. Men kan dan namelijk zoo licht vergeten, dat het volkomene, hetwelk ons heilig is, altijd onze eigene konceptie blijft. Maar wil men met dien naam aanduiden, dat het koesteren van die gezindheden ons diepste zieleleven uitmaakt; dat wij daarin een troost vinden, immers een wijding van geheel ons bestaan; dat wij al ons doen en laten met die gezindheden in overeenstemming wenschen te brengen, en de waarde en beteekenis van al wat is afmeten naar dit wat, in den gewonen zin des woords, niet is, ja dan is slechts die naam goed genoeg, waarmee de menschen plegen aan te duiden wat hun het beste en het hoogste behoort te zijn.

Bij het aangeven van de maat die het stijgen van ons ideaal op eenigerlei gebied bepaalt, heb ik twee woorden gebruikt, die eigenlijk voor mij gelijkluidend

zijn. Ik noemde dat stijgen een toenemen in omvang en verhevenheid: een ideaal wordt verhevener juist naarmate het meer omvat, meer ongelijksoortige bestanddeelen in zich vereenigt; want zulk eene uitbreiding van het ideaäl onderstelt altoos, dat wij op een groot aantal punten, waarop vroeger de bewustheid sluimerde, gevoeliger zijn geworden; dat vele dingen, die ons vroeger koud lieten, sedert het vermogen bekomen hebben, een bepaalde, onaangename gewaarwording bij ons te weeg te brengen. In één woord: heeft zich ons ideaal verrijkt, dan bewijst dit een toenemen van onze lijdensvatbaarheid, van de aantrekkelijkheid van ons gemoed. Zoo, om slechts iets te noemen, was er een tijd, waarin het niemand hinderde, dat er slaven; later een tijd, waarin het niemand griefde, dat er lijfeigenen waren. Thans wordt slavernij noch lijfeigenschap geduld. Het is nog zoo lang niet geleden, dat maatschappelijke vragen niemand belangstelling inboezemden. Kon de oudheid slechts den klassieken, het tijdvak der middeleeuwen slechts den romaanschen en gothischen bouwtrant waardeeren, in ons bouwkunstig ideaal is plaats voor meer dan éenen stijl. Ik houd mij overtuigd, en wensch van harte, dat wij thans dingen verdragen, of liever onopgemerkt laten, die het gevoel van het nageslacht beleedigen zullen, en waarvan het zich nauwlijks zal kunnen voorstellen hoe wij er zoo onaandoenlijk bij gebleven zijn.

In het denkbeeld, dat toenemende aantrekkelijkheid van gemoed de voorwaarde is van den wasdom

van het menschelijk ideaal, — en in dit enkelvoud omvat ik de som van onze onderscheidene idealen, — in het denkbeeld, dat hoe meer een mensch lijden kan, hoe uitvoeriger (gedetailleerder) zijn konceptie van het volkomene zal zijn, ligt toch iets dat zeer geschikt is om ons het lijden op zijn waren prijs te doen schatten, en ons het pessimisme van den jongsten tijd als een bij uitstek grove en ruwe beschouwing te doen aanmerken. Wat het pessimisme waarneemt is meestal onloochenbaar; het gelijken tred houden van lijdensvatbaarheid en beschaving valt niet te miskennen, maar zijn waardeering van dat verschijnsel laat te wenschen over. Konden wij het genieten hoe dan ook en tot elken prijs het allerbegeerlijkste achten, wij zouden een bestaan moetèn vloeken, dat ons zoo zelden en nooit anders dan ten deele daartoe in de gelegenheid stelt. Ofschoon nu de zucht naar genot een machtige aandrift is in de menschelijke natuur, zoo is er toch eene eerzucht die bij velen nog machtiger werkt, de eerzucht van ons beter waard te achten dan het beste dat de werkelijkheid ons geven kan. Van genot is tevredenheid, voldaanheid onafscheidelijk. Genieten is niet mogelijk dan bij volle ingenomenheid met hetgeen ons geboden wordt. Deze voldaanheid en ingenomenheid vervult bijwijlen onze borst; en dit is goed en heilzaam, omdat er rustpunten noodig zijn in den strijd van het leven; ook omdat wij de bescheidenheid liefhebben en willen aankweeken, die niets eischt, en althans niet meer, dan het toe-

bedeelde. Maar terwijl wij die bescheidenheid aankweeken ten aanzien van alles wat onmiddellijk en uitsluitend onzen eigen persoon raakt, en dan nog wel in zijne betrekking tot de uitwendige omstandigheden, herneemt ten aanzien van al het overige die eerzucht hare rechten, die ons niets goed genoeg en in lijden een adelbrief doet vinden. De pessimist bedenkt niet, welke een eer het is voor den mensch, pessimist te kunnen zijn; welk een ontwikkeld beeld van het volkomene hij heeft moeten ontwerpen om alles zoo onvolkomen te achten. Bedenkt men dit, en daarbij, dat elke trek van dit beeld zijn ontstaan dankt aan eene pijnlijke gewaarwording, die de werkelijkheid op een gegeven punt bij ons veroorzaakt heeft, dan zal men wellicht minder over het lijden klagen dan over de omstandigheid, dat het bestaande ons op menig punt nog volstrekt niet lijden doet, daar wij het integendeel nog altijd domweg aanvaarden als wisten wij niet beter of het behoorde zoo.

Gevoelt men dan niet, hoeveel koninklijks er ligt in dat woord, tegenover eenig deel der werkelijkheid uitgesproken: neen, het behoort zoo niet! Die wetenschap, die overtuiging hebben wij toch alleen onszelven te danken. Ware er een goddelijke openbaring of een niet minder geheimzinnige kategorische imperatief, die ons gezegd had hoe de dingen behoorden te zijn, wij zouden aan die overtuiging natuurlijk niet de minste waarde kunnen hechten voor de bepaling van den adel onzer natuur. De kennis

van het volmaaktere ware dan van bovennatuurlijken aard. Thans is het anders. Wij hebben die kennis tegen den prijs van ons eigen lijden gekocht. Het is een oogst, die in tranen gezaaid werd. Dat lijden hebben wij niet slechts ondergaan, wij hebben het gewild. Terwijl wij onze genotzucht hadden kunnen versterken door haar op te volgen, hebben wij er niet aan toegegeven, maar onze kritiek gedurig verscherpt, onszelven dikwerf het genot bedorven door in het geestelijke te doen als een die de huid gevoelig houdt, en haar niet toelaat te vereelten. Het is niet te vergeefs geweest. De werkelijkheid is altijd gedaald: het uitnemende is goed, het goede middelmatig, het middelmatige slecht, het slechte onverdragelijk geworden, maar daarvoor altijd zuiverder onze voorstelling van het volkomene.

Is dit zoo, dan kunnen wij immers niet onvoorwaardelijk kwaad spreken van het lijden, ja dan kunnen wij het zegenen.

Men zal mij tegenwerpen, dat er zooveel lijden is waarbij de genoemde vrucht uitblijft, omdat de ontwikkeling ontbreekt, die ons in staat stelt er partij van te trekken.

Die tegenwerping is van den ernstigsten aard, en doet ons het hart samenkrimpen. Ja, er is veel onvruchtbaar lijden, althans lijden waarvan wij niet inzien waartoe het dienen kan, en dit vormt zeker de meest verdiende beschuldiging die men tegen de werkelijkheid richten kan, waarin wij dan ook, mede op dien grond, niet in staat zijn, de schepping van

een volmaakte liefde te zien. Krachtens de beginselen, in ons vorig hoofdstuk uitgesproken, zijn wij ontslagen van elke verplichting om naar een theodicee te zoeken. De behartiging van dit ondankbare werk verblijve aan de theologen. Maar die tegenwerping zelve, welke pijnlijke gewaarwordingen zij ook veroorzaakt, kan hetgeen wij deden opmerken niet omverstooten. Er zij onvruchtbaar lijden! Welnu: er is ook onvruchtbaar zaad; zaad, dat verstuift op den wind of tusschen de doornen valt. Het vermogen van te lijden zegenen wij, niet omdat het altijd, maar omdat het dikwerf de bron is van ideaalvorming; of, juister nog, omdat er zonder lijdensvatbaarheid geen ideaalvorming zou wezen; omdat diezelfde aantrekkelijkheid van gemoed, die zoo vaak uitstekend gemist zou kunnen worden, niet over het algemeen zou kunnen ontbreken, zonder ons het uitnemendste te doen derven: den dorst naar het volkomene en de kracht om in een denkbeeldige wereld aan dat volkomene het aanzijn te geven.

Ook mag niet over het hoofd worden gezien, dat zij, wier eigen lijden geen vrucht afwerpt, vaak hun voordeel kunnen doen met de idealen, die uit anderer lijden zijn voortgesproten. Die anderen zijn niet talrijk; zij, die hun lijden in idealen omzetten, vormen de keur der menschheid. Ons, gewonen menschen, rest gemeenlijk slechts de rol van in die idealen smaak te vinden, ze over te nemen en hunne waarde te bewijzen door er naar te leven.

III.

Het is om die reden, dat ik als derde voorwaarde van ideaalvorming een in de beste scholen ontwikkelde verbeeldingskracht noemde.

Wanneer het leven in zijne verschillende betrekkingen als een kunstwerk wordt opgevat, zoo moet voor het leven in het geheel waar zijn wat van de uitoefening van de eene of andere bepaalde kunst geldt, waartoe men niet opgeleid kan worden zonder aan het kweeken van eigene oorspronkelijkheid de bestudeering van klassieke modellen te paren. Die oorspronkelijkheid kan zelfs in zeer geringe mate aanwezig, ja nauwlijks merkbaar zijn, terwijl de kunstenaarsaandrift toch nog krachtig en duidelijk spreekt uit de waardeering van en den gedurigen omgang met hetgeen de hooger bevoorrechte geesten hebben voortgebracht. Zulk een omgang zal in den regel tot navolging aansporen, die zelve eene oefenschool der oorspronkelijkheid kan worden; of, waar dit niet geschiedt, zal die omgang in elk geval het gemoed in die stemming verplaatsen, waaruit de klassieke kunstwerken geboren werden.

Ware elk mensch, bij zijne ideaalvorming op welk gebied dan ook, uitsluitend aan zichzelven overgelaten, hij zou, tenzij zelf een scheppend genie in den hoogsten zin, zijn leven verspillen met rondtasten in den blinde. Ook is het meer dan waarschijnlijk, dat hij op niet meer punten gewaarwordingen zou

hebben dan de menschheid ze had in den vroegsten toestand harer beschaving. Wel verre dus van op onze eigene krachten ons te verlaten, hebben wij veeleer bij de voorgeslachten ter schole te gaan, gelijk, waar het kan, bij den tijdgenoot, en dat met een tweeledig doel: vooreerst om opmerkzaam gemaakt te worden op de onderscheidene opzichten waarin de mensch gevoeligheid kan bezitten; dan om er achter te komen hoe men het òf aanleggen òf niet aanleggen moet, wanneer men zijne gewaarwordingen in ideale beelden wil omzetten.

Zooals nu bij de opleiding van den kunstenaar, in den engeren zin des woords, alle eenzijdigheid te vermijden en het volle begrip van het schoone aan onderscheidene scholen te ontleenen is, zoo heeft ook de kunstenaar in ruimeren zin dat gevaar der eenzijdigheid te ontwijken. Wij zijn gelukkig niet de eersten, die zich met ideaalvorming bezighouden; en niets kan dus gewenschter zijn dan kennis te nemen van hetgeen anderen op dit gebied reeds geleverd hebben. Het zou in hooge mate onverstandig zijn, dit niet toe te geven, en ons integendeel aan te stellen alsof de arbeid van het voorgeslacht voor ons vruchteloos ware geweest. Om aan dit vooroordeel te ontkomen, hebben wij scherp te onderscheiden tusschen de vormen waarin men zich vroeger het volkomene heeft gedacht, de eigenlijk gezegde idealen, en de gewaarwordingen die tot het ontstaan van die vormen aanleiding hebben gegeven. Die vormen kunnen geheel verouderd zijn, zonder dat

die gewaarwordingen daarmee opgehouden hebben ook voor ons begeerlijk te wezen. Wanneer wij die vormen verwaarloozen, ze al te zeer beneden de hoogte onzer eigene beschaving achten om er ernstig opmerkzaamheid aan te verleenen, loopen wij groot gevaar, dat wij ook vele der gewaarwordingen zullen missen, die zich vroeger in die vormen hebben uitgedrukt. In stede van aan het inwendig leven der voorgeslachten vreemd te blijven uit hoofde van het bijgeloof, dat bijna altijd verbonden is met de wijze waarop dat inwendig leven door de voorgeslachten zelve vertolkt werd, hebben wij het veeleer in zijn volle diepte in ons op te nemen en in nieuwe vormen ons toe te eigenen, opdat inderdaad niets menschelijks ons vreemd blijve.

Ik heb hier natuurlijk inzonderheid het oog op het gebied, waarop de verbeelding der menschheid zich het veelvuldigst en aanhoudendst beijverd heeft, de behoefte van het gemoed aan het volkomene te bevredigen. Het is het godsdienstig gebied. De historische overtuiging, dat godsdienstige leeringen, allen zonder onderscheid, kinderen zijn van de verbeelding en van de bespiegeling, of althans onder dat licht moeten worden bezien zoolang elke toegang tot de kennis van een bovennatuurlijke wereld voor ons gesloten blijft; de overtuiging, derhalve, dat alle godsdienstige voorstellingen, te beginnen met die van het bestaan van een God, meer of minder esthetische kunstgewrochten zijn, mag ons niet weerhouden van een open oog en hart te hebben en

te toonen voor de idealen, welke deze gewrochten der verbeeldingskracht vertegenwoordigen. De godsdiensten vormen het onschatbare boek, waarin de rijkste gemoedservaring opgeteekend staat; een gemoedservaring, die wij, geheel afgescheiden van de beelden die zij te voorschijn tooverde, in haar eigenlijk wezen tot de onze kunnen maken, wanneer althans ons gemoed even ontwikkeld is als dat van hen, die de godsdienstige voorstellingen hebben uitgedacht. Hetgeen ons van de waarlijk godsdienstige menschen onderscheidt ligt niet, behoeft niet te liggen, in hetgeen zij en wij ondervinden, maar alleen in de taal waarin zij en wij die ondervinding uitspreken, terwijl wij toegeven, dat dit verschil ook van invloed is op sommige handelingen. De vrome spreekt over zijn ideaal als over een wezen, dat in denzelfden zin bestaat waarin hijzelf bestaat; en voor dat wezen knielt hij neder om het te aanbidden, om zijne hulp in te roepen, om er gehoorzaamheid aan te beloven. Zulk verpersoonlijken is ons niet meer mogelijk, maar dit sluit volstrekt niet in, dat het ideaal, waarover hij in zijne taal spreekt, in geenen deele meer het onze zou zijn, al trachten wij het van onzuivere bestanddeelen te reinigen. Integendeel: wij zegenen niets zoozeer als diezelfde godsdienstige ontwikkeling der menschheid, die ten slotte tot idealen geleid heeft, waaraan wij verder kunnen arbeiden om ze steeds volkomener te maken, want wij beseffen levendig, èn dat zonder die langdurige ontwikkeling ons geen ideaal van gelijke waarde bekend zou zijn, èn dat

wij in de school der godsdienstige verbeelding moesten gevormd worden, juist om dien arbeid der volmaking met goed gevolg te kunnen voortzetten. Wanneer toch de menschheid reeds bij den aanvang harer beschaving op haar kenvermogen de kritiek had uitgeoefend waartoe wij ons thans verplicht gevoelen, had zij zich waarschijnlijk niet zoo onverdeeld aan ideaalvorming kunnen overgeven, en zouden de idealen, die zij telkens gevormd had, nooit zoozeer hebben post gevat ook in den minst ontwikkelden geest, als dit thans het geval is geweest, nu men ze door het voertuig van dogmatisch onderwijs, — het allergeschiktste voertuig voor de groote meerderheid, — aan de geesten heeft kunnen meedeelen. Hadden zij, die de menschheid godsdienst hebben onderwezen, den oorsprong en daardoor het karakter van hunne godsdienstige voorstellingen gekend en verraden, zij hadden waarschijnlijk minder kracht bezeten en minder gezag uitgeoefend; het zou hun waarschijnlijk niet gelukt zijn, den godsdienst tot zulk een algemeen menschelijk verschijnsel te maken. Wij zouden dan zeker ook vrij wat minder bijgeloof, domheid, dweepzucht, onverdraagzaamheid te betreuren hebben; er zouden veel minder tranen geschreid, veel minder bloed vergoten zijn. Men dient het toe te geven en zelfs te erkennen, dat, uit het oogpunt van het gewone menschelijke geluk beschouwd, de zegen van den godsdienst voor het minst uiterst problematiek is. Toch meen ik, dat wij ons alle zijne onbetwistbaar noodlottige werkingen en gevaar-

lijke invloeden moeten laten welgevallen ter wille van de omstandigheid, dat ten slotte, ook door al dat lijden, het denkbeeld van een God zulke diepe wortelen heeft geschoten, daar wij ons toch niet kunnen voorstellen hoe die uitkomst langs een anderen weg verkregen had kunnen worden. Want dat denkbeeld, hoe onbestaanbaar, immers hoe onsamenhangend ook in zichzelf, vertegenwoordigt telkens het ideaal, dat de mensch op een gegeven trap van ontwikkeling òf zelf gevormd heeft òf in staat is geweest in zich op te nemen. Voor allerlei wijziging en veredeling is dat denkbeeld vatbaar; de wijsgeerige kritiek kan en moet het zelfs ontdoen van het denkbeeld van iets bovennatuurlijks, dat er mee verbonden pleegt te zijn; maar dit volgt van zelf en is een kwestie van tijd. De hoofdzaak blijft, dat met den godsdienst een zeker ideaal, iets ideaals in elke menschelijke ziel gegeven is, dat als het ware de oorspronkelijke cel mag heeten, waarom andere cellen zich kunnen en zullen groepeeren, tot er geheel een ideale wereld is opgebouwd. Dat wij ter wille van deze éene vrucht den godsdienst al de ellende vergeven, die hij over het menschdom heeft uitgestort en dagelijks voortgaat ons te berokkenen, ligt aan onze overtuiging, dat ideaalvorming ons hoogste goed is, de schoonste openbaring van onze beste kracht, de zuiverste bron van de edelste vreugd. Deze overtuiging met de waardeering, die er het gevolg van is, neemt natuurlijk niet weg, dat wij het als een ernstigen plicht beschouwen den gods-

dienst zooveel in ons is onschadelijk te maken en het zoover te brengen, dat wij er alles als onnut van wegwerpen, om die éene heerlijke loot over te houden en haar te enten op den stam van ons zieleleven.

In de eerste plaats zijn dus ontwikkelde godsdiensten de scholen, waarin de verbeelding moet opgeleid worden welke zich bezighoudt met het vormen van de idealen, die met onze levensbeschouwing in verband kunnen staan. Zijn de voorstellingen, welke in die godsdiensten gevonden worden, als de taal, waarin zekere gemoedservaringen van medemenschen zich hebben uitgedrukt, dan is het onze taak die taal te leeren verstaan, om achter die gemoedservaringen te komen; want te weten, wat een menschelijk gemoed ervaren kan, is zeer dikwerf het eenige middel om onze eigene gemoedservaring te verrijken. Er zijn namelijk aandoeningen van vreugde en smart, die niet dan door een zekere kontagieuse werking in ons worden opgewekt. Er zijn in de muziek en daarbuiten allegroos en largoos, waarbij wij zoo diep gevoelen als wij nog nooit gevoeld hadden, als wij niet hadden geloofd dat het mogelijk was te gevoelen eer wij ze hadden vernomen. Vandaar dat, gelijk meer dan eens bewezen werd, de werken der groote toonkunstenaars, niet minder dan de godsdiensten, scholen van gemoedservaring zijn.

Houden wij ons hier aan de godsdiensten. Er is geen enkele, waaraan wij niet iets te danken heb-

ben; want, naar die wijsgeerig-historische beschouwing die de meeste waarschijnlijkheid heeft, vormen al de godsdiensten te zamen een lange keten, een aaneenschakeling van groepen van ideale voorstellingen, waarbij telkens één groep uit de voorgaande volgens wetten van natuurlijke ontwikkeling of evolutie is ontstaan. Mocht het voortgezet onderzoek van de wijsbegeerte der godsdiensten aan deze beschouwing zekerheid verleenen, dan zouden wij reeds verplichtingen hebben aan den laagsten ontwikkelingsvorm der religie, en het niet onverschillig mogen noemen, dat er fetischen vereerd, en menschenoffers gebracht zijn. Religie toch is slechts de algemeene naam, gegeven aan eene zekere verbinding van gewaarwordingen, waaraan de godsdienstige voorstellingen niet alleen tot uitdrukking, maar ook tot bewaarplaats hebben verstrekt. Zonder die voorstellingen zouden die gewaarwordingen aan kracht verloren hebben. Stellen wij dus prijs op het standhouden dier gewaarwordingen, dan kunnen wij den dienst, door die voorstellingen bewezen, niet vergeten. Dit te bedenken geeft een gevoel van betrekking op al de voorgeslachten, ja, bijna van erkentelijkheid jegens al die duizenden en honderdduizenden, die eeuwen lang het een of ander hard, lastig, vervelend bijgeloof met vaak aandoenlijke trouw hebben getorscht, maar daarmede bewegingen van vereering en liefde hebben verbonden, waarvan zonder dat bijgeloof de traditie wel verloren had kunnen gaan. Onze erkentelijkheid neemt toe, wan-

neer wij aan diegenen denken, die op een gegeven oogenblik zich aan dat bijgeloof hebben ontworsteld, maar deze geestkracht, waardoor zij de menschheid een schrede verder brachten, niet hebben kunnen betoonen zonder een in- en uitwendigen strijd te moeten doorworstelen, die veel zal hebben gekost. Zoo kunnen de trouwe aanhangers en de moedige bestrijders van een bijgeloof, in een verschillend opzicht, aanspraak maken op een gelijk deel onzer sympathie.

EENE LEVENSBESCHOUWING.

A. PIERSON.

EENE

LEVENSBESCHOUWING.

TWEEDE STUK.

HAARLEM,
KRUSEMAN & TJEENK WILLINK.
1875.

Gedrukt bij Gebr. van Asperen van der Velde, te Haarlem.

HOOFDSTUK III.

HISTORISCHE IDEALEN.

(Vervolg van het voorgaande hoofdstuk.)

Het zijn evenwel slechts enkele bepaalde godsdienstvormen, waarvan wij ons met volkomen helderheid bewust zijn, dat wij ze als scholen van ideaalvorming niet hadden kunnen ontberen. Het Jahvisme, de grieksche religie, het kind van beide of het Kristendom, en eindelijk Katholicisme en Protestantisme hebben ons onontbeerlijke historische idealen nagelaten.

I.

Jahvisme noemt men den godsdienst, waarvan sommige gedeelten der hebreeuwsche letterkunde de gedenkstukken, de kenbronnen zijn. Naar mijn oordeel heeft het voor ons een vierledige beteekenis, in verband namelijk met het onderwerp dat ons bezighoudt.

Het heeft ons aan vier ideale konceptiën geholpen, die wij niet weder loslaten, omdat zij nog heden ten dage aan edele behoeften beantwoorden, en voor gestadige loutering vatbaar zijn. De vraag of het Jahvisme ze geheel oorspronkelijk gevormd heeft, hoe gewichtig ook uit een historisch oogpunt, en met hoeveel waarschijnlijkheid ook niet in allen deele bevestigend te beantwoorden, kan ons hier niet aangaan, te minder daar de bedoelde konceptiën toch slechts in dien vorm op ons gewerkt hebben, dien het Jahvisme er aan gegeven had.

Zij zijn, gelijk ik zeide, vier in getal. Vooreerst de zedewet, neergelegd in de tien geboden; het denkbeeld dus van sommige betrekkingen tusschen menschen en menschen te regelen met goddelijk, dat is: met volstrekt gezag; met een eenvoudig: "gij zult niet". Dit denkbeeld is zoo stout, dat men vooral het tweede gedeelte van den dekaloog nooit anders dan met de diepste bewondering kan overlezen. Ik voor mij althans begroet daarin de allerschoonste proeve van ideaalvorming, die de menschheid ooit geleverd heeft; ook die proeve, waarin wij het allerhoogste belang stellen, omdat zonder haar de ideaalvorming zich nooit tot de hoogte verheven had, waarop zij allen zonder onderscheid bevredigen en, desgevorderd, ons zou kunnen troosten, ook wanneer alle andere bijzondere idealen uitgebleven waren. De dekaloog is een verheven poëem, het allerverhevenste, en dat voor mijn smaak niet bedorven wordt door de nationale kleur die het vertoont met zijne inleiding en zijne

geboden omtrent afgoderij en sabbath. Het is een poëem, opgeweld uit een gemoed, dat, krachtiger en dieper dan eenig ander, de pijnlijke gewaarwording had ondervonden, teweeggebracht door de gewone betrekkingen en gezindheden welke onder de menschen plegen aanwezig te zijn, en tevens levendiger dan eenig ander verrukt was bij het aanschouwen van hen, die op den regel eene uitzondering maakten. Uit die pijnlijke en gelukkige gewaarwordingen ontstond bij hem een ideaal, dat, zoo het woord niet zooveel aanleiding gaf tot misverstand, met vollen nadruk eene openbaring zou mogen heeten. Hij verleende namelijk een duidelijken, afgeronden vorm aan datgene, naar hetwelk de betrekkingen en gezindheden der menschen hem deden dorsten. Weg met al het onvolkomene, dat daarin wordt gevonden! Weg met al de redenen, waarmee dat onvolkomene wordt verontschuldigd of vergoelijkt! "Gij zult niet stelen, gij zult niet doodslaan, gij zult niet echtbreken; ja, gij zult zelfs niet begeeren wat uws naasten is."

Eénig dichter, die in staat waart zoo te schrijven! Wel mocht gij bij het afdalen van uw hoogen bergtop en het aanschouwen der menigte aan uwen voet uwe tafelen tot gruis werpen! Waar was de menschheid, die aan uw ideaal beantwoorden kon?

Dit ideaal van een menschenwereld, waarin elk zich gehouden acht onder geenerlei omstandigheid en geenerlei voorwendsel zekere dingen te doen, als daar zijn diefstal, moord, echtbreuk, dingen, die

hem toch blijkens de ervaring somwijlen uitnemend te pas kunnen komen; dit ideaal van een menschenwereld, waarin elk het volstrekte gezag van den plicht erkent, en dien heerschen laat over neiging, hartstocht, zwakheid en eigenbelang; dit ideaal, dat oorspronkelijk wellicht alleen ten aanzien van een bepaald volk gevormd werd, maar, van zijn nationale kleur ontdaan, door alle volkeren der aarde kon worden overgenomen, is nu reeds minstens dertig eeuwen oud, en nog heeft onze arme verstandservaring het niet weder kunnen vinden. Al hare pogingen om een eigenlijk gezegde moraal te grondvesten, om het recht te bewijzen waarmee tot den mensch, die is zooals hij is, een "gij zult niet" wordt gesproken, zijn als mislukt te beschouwen, en er is niets, dat ons voor de toekomst het beter slagen van soortgelijke pogingen doet verwachten, terwijl de moraal te willen vestigen op goddelijk gezag slechts een verschuiven van het vraagstuk is. Het valt niet moeilijk aan te toonen, waarop elke moraal, die op bloot verstandelijke ervaring wil rusten, schipbreuk moet lijden. Een "gij zult" onderstelt een "gij kunt". De moraal zegt dus inderdaad: alle menschen kunnen, en de verstandelijke ervaring leert ons eenvoudig, dat niet alle menschen kunnen. Antwoordt men, dat allen kunnen, wanneer zij willen, dan is de kwestie alweder slechts verplaatst, want wij vragen dan: kunnen alle menschen willen? Herneemt men dan andermaal: ja, indien zij slechts wilden, zoo blijft men onophoudelijk in een cirkel ronddraaien.

Het is inzonderheid de wijsgeerige beschouwing, die

wij thans op elk gebied volgen, welke de meening, als ware voor de moraal een bloot verstandelijke grondslag te vinden, nagenoeg belachelijk maakt. Die beschouwing staat of valt met de overtuiging, dat alle dingen der wereld zonder onderscheid onderling samenhangen krachtens den band van oorzaak en gevolg. Wat er dus van iets; derhalve ook: wat er ten slotte van den enkelen mensch worden zal, hangt niet af, kan niet afhangen van hetgeen wie dan ook daaromtrent bepaalt, maar uitsluitend van oorzaken, die reeds aanwezig zijn en ten deele nog op moeten dagen. Tot den mensch te zeggen: gij kunt en zult onder alle omstandigheden kunnen doen wat ik u voorschrijf, is, zoodra men den mensch van het oorzakelijk verband der dingen niet uitsluit, even ongerijmd als tot den eikel te zeggen, dat hij onder alle omstandigheden een boom kan en moet worden. Alleen de zelfbegoocheling, waaraan sommigen zich ten deze nog altijd overgeven, maakt het nog altijd noodig deze elementaire waarheid te herhalen, die een kind wel, maar menigeen onder onze godgeleerden niet begrijpen kan.

Nu wij dit vonnis aan de verstandservaring hebben moeten beteekenen, heeft — het mag wel in het voorbijgaan worden opgemerkt — de rechtmatigheid onzer geheele beschouwing aan waarschijnlijkheid gewonnen, en ontvangt zij tevens nieuw licht. Is het plichtbesef onuitroeibaar in den menschelijken boezem, en onuitroeibaar in weerwil van de meest zegevierende logische redeneering, die uit haren aard

het denkbeeld van plicht, van eene bestemming voor allen, in sterke verdenking brengt van ongerijmd te zijn, dan kan dit denkbeeld niets anders wezen dan de vrucht van gemoedservaring, en dit besef niet anders dan een der merkwaardigste blijken van de kracht, waarmee de menschheid vast kan houden aan idealen, die zijzelve gemaakt heeft.

De moraal, een vrucht der poëzie! Plicht, een ideaal dat wij aan den dichter in ons dank weten! Geene uitkomst meer geschikt dan deze, om het dichterlijk vermogen der ideaalvorming aan de minachting der beschaafden, aan den glimlach der wijsgeeren te onttrekken, vooral wanneer wij ten overvloede hieraan toegevoegd zullen hebben, dat wij het geven van een naderen inhoud aan dat denkbeeld van plicht; het bepalen van den maatstaf, die over hetgeen al of niet plicht moet heeten, beslist; het afleiden van de onderscheidene plichten uitsluitend aan de verstandservaring opdragen. Om het recht scherp uit te drukken: in het "gij zult niet stelen" is het "gij zult niet" (als algemeene, als volstrekt geldende regel), door ideaalvorming of poëzie, maar "stelen" door redeneering gevonden. Dat ik moet, kan niemand mij bewijzen; maar staat dit reeds vast, dan kan men mij wel leeren wat ik moet; ja het zoogenaamde koele verstand alleen kan het mij leeren: het gemoed heeft hier verder weinig in te brengen.

Welnu, het staat vast. Dat ik naar mijne eigene begrippen goed behoor te zijn; dat ik gehouden ben te doen wat ik zelf als goed erken; dat ik de macht

kan hebben van iets te doen, en toch het recht daartoe kan missen, dat is een overtuiging, die ons niet kan ontvallen, dan op voorwaarde van eene algeheele verbastering onzer persoonlijkheid. Het zou kunnen wezen, dat, evenals het reeds met sommigen het geval is geweest, al de werkwoorden zonder onderscheid, die in den dekaloog met het "gij zult niet" verbonden zijn, tengevolge van voortgezet nadenken door geheel andere werkwoorden moesten worden vervangen, — ik stel, gelijk men bemerkt, met opzet het allerongunstigste en alleronwaarschijnlijkste geval: — ook dan nog zou dit ideaal, dat wij, Europeanen, aan het Jahvisme danken, en dat uitsluitend in dat stoute: "gij zult niet" bestaat, niets van zijne allesovertreffende waarde verloren hebben. Het is vooreerst een kritisch ideaal; immers met zijn: "gij kunt" een voortdurend protest tegen de werkelijkheid met haar: "gij kunt niet"; voorts een richtsnoer, dat, in onze bewustheid opgenomen, een der oorzaken wordt, die machtig op ons werken; en, eindelijk, gelijk al wat ideaal is, een prikkel, een opwekking, een verhooging van levenskracht, die op een gedeelte van ons wezen een invloed uitoefent, niet ongelijk aan den invloed, die op een ander gedeelte van ons wezen door alcohol uitgeoefend wordt.

Maar nu nog een schrede verder! Wanneer de poëzie hier een ideaal heeft gevormd, het besef van welks waarachtigheid of onmisbaarheid niet dan met onszelven onder kan gaan, dan kan het niet ongerijmd zijn, van haar in den nacht van ons leven en

van onze wijsbegeerte het ontsteken van nog ander sterrenlicht te verwachten, waarbij de mensch, evenals bij het zoo straks genoemde, zijn weg vinden en zich voor struikelen behoeden kan. De zedelijke verplichting is zeker het ideaal, dat de algemeenste instemming heeft gevonden, en de kracht, waarmee zijn rechtmatigheid wordt gevoeld, zal waarschijnlijk altijd ongeëvenaard blijven. Maar men bedenke, dat dit ideaal ook betrekking heeft op toestanden, waarin zich een ieder bevindt, en dus in zeer algemeen bestaande behoeften voorziet.

II.

Dit is zeker in veel mindere mate het geval met een tweede, dat wij insgelijks aan het Jahvisme danken, al is het hier vooral waarschijnlijk, dat het Jahvisme zelf het van elders heeft ontleend. Ik bedoel de lyriek, waarvan de israëlietische psalmen de vrucht zijn.

Lyriek is de dichtsoort, die een uitdrukking geeft aan de geheel persoonlijke gewaarwordingen des dichters. Zij onderstelt bij den dichter een levendigheid van gewaarwordingen, groot genoeg om hem naar het vinden van zulk eene uitdrukking te doen verlangen; verder eene oprechtheid tegenover zichzelven, welke niet schroomt de stemming van het oogenblik weder te geven zooals zij is, zonder zich te bekreunen om de vraag of die stemming goed, betamelijk, dan wel naar het oordeel der meesten be-

rispelijk is en dus beter verzwegen wierd: een gemoed, in het keurslijf van het konventioneele geregen, uit zich niet in lyrische poëzie. Eindelijk onderstelt deze poëzie zulk een geheele overgaaf van het inwendig leven aan het ideale, als waardoor de minste omsluiering van het ideale de bron van diepgaande smart, en, omgekeerd, het geringste doorbreken daarvan een oorzaak van de hoogste vreugd wordt.

Is die groote tegenstelling van weemoed en weelde de spil waarom alle gemoedservaring zich beweegt, en is die gemoedservaring zelve de groote prikkel tot ideaalvorming, dan zal men het begrijpelijk vinden, dat wij de godsdienstige lyriek der israëlietische psalmen, in hare stoutheid gelijk in haren rijkdom, zelve als een ideale konceptie begroeten, namelijk als een konceptie van de rechten van het menschelijk gemoed. De dichters der psalmen, van die psalmen welke in waarheid tot de lyrische dichtsoort gebracht kunnen worden, hebben die rechten, niet theoretisch maar metterdaad, bevestigd door hun weemoed, hun verslagenheid, ja, hun vertwijfeling; door hun haat en hun wraaklust; door hun blijmoedigheid en onbepaald vertrouwen; door hun derven en hun verlangen, gelijk al de weelde van het volste bezit, uittestorten in liederen, die, ofschoon het meest gericht tot een zeer beperkt ideaal: een nationalen God, niettemin den weg hebben gevonden tot het hart van zeer uiteenloopende volken en tijden. Het gevoel van menschenwaarde en daar-

uit voortvloeienden levenslust; het besef van plichtverzaking en daarmee gerechtvaardigde verbrijzeling des harten; de indruk van de kortstondigheid van het leven, dat heden bloeit en morgen wordt afgesneden, gelijk van de ijdelheid van datzelfde leven, dat als een droom is bij het ontwaken; de bittere ervaring van naar gerechtigheid op aarde vergeefs te hebben gezocht, en de tranen te hebben aanschouwd van wie het goede betrachten; de bewegingen van diepe onverdraagzaamheid jegens de vijanden van onze zaak, van ons volk, van ons hoogste ideaal; afwezigheid bij wijlen van elk droombeeld omtrent een bestaan, waarvan het uitnemendste moeite is en verdriet; gevoel voor natuurschoon: al dit menschelijke, en nog zooveel meer, heeft zich hier een taal geschapen, waaraan bij mijn weten de lyriek van latere tijden geene woorden meer heeft behoeven toe te voegen, tenzij dan die, welke de liefde in engeren zin sedert op onze lippen heeft gelegd.

Tot het scheppen van die taal, tot het uiten van die verschillende gewaarwordingen, is een zedelijke moed noodig geweest, waaraan wij groote verplichtingen hebben. Er is hier een machtig antecedent gegeven, dat luide predikt: een mensch mag zeggen wat hij op zijn hart heeft, en voor hetgeen hij op zijn hart heeft in dit wondere leven, in deze zonderlinge wereld, kan hij niet aansprakelijk gesteld worden in naam van zekere konventioneele regelen. De mensch heeft het recht een mensch te zijn, een wezen, dat weent en lacht: ziedaar de blijde bood-

schap dier lyriek, die men op te hooger prijs zal weten te schatten, naarmate ons uit de geschiedenis der letterkunde aller volken de tijdvakken in grooter overvloed en nauwkeuriger bekend zijn, de tijdvakken, waarin de mensch òf bijzonder weinig gevoelde òf niet durfde zeggen wat in zijn binnenste omging. Een poëzie, die dat binnenste zelf ontsluit, die van waarachtig menschelijke aandoeningen trilt, is bij lange na niet altijd het ideaal geweest van verzenschrijvers en kunstrechters. En was het niet het hunne, van wie zou het dan het ideaal geweest zijn? Vandaar dat kunstmatige en gemaakte, dat zoovele bladzijden der letterkunde en den omgang met zoo vele menschen van alle belangrijkheid ontbloot, en zeker geweten moet worden aan eene valsche schaamte, in welker overwinning de zedelijke moed gelegen is, die in de hebreeuwsche dichtkunst moet worden geroemd.

Dit tweede ideaal ontvangt nog een eigenaardig licht, brengen wij het in verband met het eerste. Wordt de gestrenge schoonheid van de zedelijke verplichting, die uit haren aard geene rekening houdt met het lijden dat van het volgen der zedewet onafscheidelijk kan zijn, niet getemperd, nu daarnaast de schoonheid staat eener lyriek, die aan het lijden vergunt zich in al zijn schakeeringen uit te storten? nu de inspanning, door het plichtbesef geboden en gewekt, beide verpoozing en kracht vindt in een poëzie, die haar zieleleed klaagt als aan den boezem van den trouwsten vriend? Hier zijn kontrasten,

welker vereeniging weder zelve een ideaal vormt, waarmee onze levensbeschouwing haar voordeel wil doen: het is de vereeniging van zelfbedwang en zulk een zich-laten-gaan als inderdaad daarmede bestaanbaar kan worden geacht.

III.

Het derde, dat het Jahvisme ons bracht en in onze beschaving voor goed is overgegaan, is die ideale konceptie van de geschiedenis der menschheid, volgens welke deze geschiedenis geacht wordt een plan te verwezenlijken en dus aan een doel te beantwoorden. Tegenover een bloote, een doellooze opeenvolging van gebeurtenissen, die het gemoed, bij een bepaalden graad van ontwikkeling, onaangenaam aandoet, heeft met name de schrijver van het boek Daniël, dichter ten dezen aanzien, de voorstelling ontworpen, welke de kiem behelst van hetgeen men thans wijsbegeerte der geschiedenis noemt; de voorstelling, volgens welke de gebeurtenissen slechts de uitwerking zijn eener gedachte, zoodat men, die gedachte doordenkende, de toekomst voorspellen kan. "Gij, o Koning!" lezen wij in Hoofdstuk II van het genoemde Boek, "op uw leger zijnde, klommen uwe gedachten op *wat hierna geschieden zoude*; en hij die verborgene dingen openbaart, heeft u te kennen gegeven wat er geschieden zal.... Gij, o Koning, zaagt, en zie: er was een groot beeld.... het hoofd van zuiver goud; zijne borst en zijne armen van zilver;

zijn buik en zijne dijen van koper; zijne schenkelen van ijzer; zijne voeten ten deele van ijzer, ten deele van leem." Men herinnert zich, hoe deze droom van Nebukadnezar uitgelegd wordt. Een opeenvolging van rijken wordt hier aangeduid, en Hoofdstuk VII zegt ons, waartoe die opeenvolging leiden moet. Daar heeft Daniël zelf een droom, waarin vier groote dieren vier koningen voorstellen. Nadat een leeuw, een beer, een luipaard, en een ongenoemd monster uit de zee zijn opgestegen, ziet hij "dat er troonen gezet worden", en op een van die plaatst zich "de Oude van dagen". Het gericht heeft plaats. "De boeken worden geopend". Een der dieren wordt gedood. Van de overige dieren wordt de heerschappij weggenomen en hun slechts verlenging van het leven geschonken tot op een bepaalden tijd. "Verder," lezen wij dan in vs. 13, "zag ik in de nachtgezichten, en zie, daar kwam één met de wolken des hemels, als eens menschen Zoon.... en hem werd gegeven heerschappij, en eere, en het koningrijk: dat hem alle volken, natiën en tongen eeren zouden; zijne heerschappij is eene eeuwige heerschappij die niet vergaan zal en zijn koningrijk zal niet verdorven worden."

Deze waarlijk verhevene bladzijde heeft hier voor ons alleen waarde ter wille van het denkbeeld waarvan zij uitgaat: de geschiedenis is de verwezenlijking van een plan.

Dat dit denkbeeld een ideaal is, behoeft voor niemand betoog, die opgehouden heeft aan een Voorzienigheid te gelooven. De gegrondheid van dit geloof

zou men dan alleen kunnen bewijzen, wanneer men in staat was aan te toonen 1° dat er een Wezen is, hetwelk een plan heeft gevormd en aan den loop der gebeurtenissen zijne richting geeft; 2° dat die loop der gebeurtenissen een plan doet ontdekken. Blijft het eerste punt onzeker, dan is het tweede natuurlijk voor geen bewijs vatbaar. Immers: onderstellen wij het gunstigste geval, en nemen wij aan, dat wij iets ontdekt hebben wat zeer sterk op een plan gelijkt, zoo kunnen wij dezen schijn nooit tot werkelijkheid verheffen, tenzij wij vooraf met het bestaan van een verstand bekend zijn, dat een wereldplan kan vormen. Zelfs deze wetenschap zou het betoog nog niet klemmend maken, tenzij wij dit verstand verbonden wisten met den wil om zijn plan uittevoeren en met de macht, noodig om dien wil te volbrengen. Hoe kunnen wij ooit hopen, dat deze drieledige wetenschap ons ten deel zal vallen?

De wijsbegeerte der geschiedenis gaat dus van een denkbeeld uit dat een ideaal is, met andere woorden: een vorm, door den mensch gegeven aan hetgeen hem uit een bepaald oogpunt gewenscht voorkwam. Gedurende eeuwen heeft het kunnen schijnen, dat dit ideaal geheel onvruchtbaar moest blijven. De historiografie heeft zich sedert de eerste helft van de tweede eeuw vóor Kristus, den tijd waarin het boek Daniël ontstond, tot op onze dagen toe binnen zulke enge grenzen bewogen, dat van een wijsbegeerte der geschiedenis geen spraak kon zijn. Maar in onze eeuw is dan ook daarentegen de waarde van het

genoemde ideaal met groote helderheid aan het licht getreden. In zoover dit een zuiver wetenschappelijke beteekenis heeft, kunnen wij het voor ons tegenwoordig doel, voor eene levensbeschouwing, niet gebruiken. Maar de opvatting van het leven der menschheid (de geschiedenis), als de verwezenlijking van een plan, als het beeld eener ontwikkeling vertoonende, heeft ook hare zedelijke zijde. Op het leven van den enkelen mensch wordt die opvatting namelijk zonder moeite toegepast, en dan springt terstond in het oog, wat zij voor onze levensbeschouwing aanbrengt: het denkbeeld, dat het leven, met zijn vreugd, zijn arbeid en zijn lijden, niet bloot een afwisseling behoeft te zijn van aangename en onaangename gewaarwordingen, maar een vrucht kan afwerpen. Dit denkbeeld, dat eenvoudig hetzelfde ideaal is in een vorm, waardoor het met de individuëele persoonlijkheid in verband wordt gebracht, wordt een licht op ons pad; het maakt ons opmerkzaam op de partij, die er te trekken valt van onze levenservaringen, zelfs van onze misstappen; het is meer dan eenig ander geschikt om ons het leven te doen aanmerken als een kunstwerk, dat zijn doel in zichzelf vindt en dit bereikt, wanneer het de gedachte uitdrukt, die het uitdrukken wil. Zoo behoedt het ons voor die noodlottige verstrooiing, dat praktisch skepticisme, dat in het leven slechts een spel ziet waarvan wij bij den dood kunnen uitroepen: de komedie is ten einde. Want aan dat denkbeeld van een plan, van een doel voor de menschheid gelijk voor den mensch,

een denkbeeld uit de poëzie, dat is uit de gemoedservaring van enkele bevoorrechten voortgesproten, beantwoordt hetgeen wij in ons eigen leven kunnen opmerken toch te veelvuldig, dan dat wij het niet als een lichttoorts in de hand zouden willen houden. Nu dit ideaal ons eens getoond werd, beseffen wij, dat ons zedelijk bestaan tot een lager peil afdaalt, naar de mate waarin wij dat ideaal uit het oog verliezen. Het maakt ons zeker niet blind voor al de ijdelheid, waaraan wij vele krachten en jaren ten offer moeten brengen; het verhindert ons niet, de vele vruchtelooze bewegingen en tegenbewegingen op te merken, die wij in ons leven vaak met groote krachtsinspanning moeten maken, noch den schamelen oogst, dien zelfs harde arbeid op kan brengen. Maar te midden en in weerwil van alle teleurstelling richt het onzen blik op onzen innerlijken mensch, aan wiens wasdom wij ons van nu aan boven alles gelegen laten zijn; dien wij dan ook in kracht, in zelfstandigheid, in toegevendheid voor anderer zwakheden zien toenemen, gelijk in zulk een omvang en diepte van ondervinding als ons vergunt al het menschelijke, dat in kunst, geschiedenis en dagelijksche omgeving aan het licht komt, te begrijpen en mede te gevoelen. In één woord, gelijk voor de menschheid in haar geheel, zoo opent dit ideaal voor den enkelen mensch een perspektief, dat niet oneindig behoeft te zijn om op ons den indruk van oneindigheid te maken, zoolang wij er de grenzen niet van kunnen waarnemen. Het laat om zoo te spreken

een ademtocht door ons leven gaan, een lentelucht die van Toekomst spreekt, en al de gewaarwordingen en verwachtingen medebrengt, die dat woord pleegt op te wekken. Van die toekomst maken wij ons zeker niet de allergeringste voorstelling; zelfs blijft ons ten eenenmale verborgen of zij ooit zal aanbreken; maar indien er slechts een voorgevoel van leeft in onzen boezem, moet dit niet weinig medewerken om ons het leven hooger te doen waardeeren en daardoor ook onze levenskracht te verhoogen, terwijl wij omgekeerd ons oog niet voortdurend op het einde, op den onvermijdelijken ondergang van menschheid en wereld zouden kunnen gevestigd houden, zonder de verlammende werking er van te ondervinden.

Dit een en ander is niet in strijd met de bewering, in een vroeger gedeelte van dit werk uitgesproken, volgens welke ons leven niet als een voorbereiding voor het hiernamaals moet worden opgevat. Gelijk wij aan eene toekomst voor onze beschaving vasthouden, ofschoon men toch reeds het tijdstip schijnt te kunnen berekenen, waarop het geheele tooneel dier beschaving in dat vurig middelpunt van ons zonnestelsel zal vallen, dat voortdurend bezig is met ons tot zich te trekken, zoo behoeft ook voor den enkelen mensch die lentelucht der toekomst niet juist van bovenaardsche gewesten tot hem te komen. Daar wij bovendien weten, dat godsdienstige en bovenzinnelijke voorstellingen niet de oorzaak, maar de vrucht van menschelijke gemoedservaringen zijn, zoo

ligt het voor de hand, aan te nemen, dat het onsterfelijkheids-geloof van sommige volken niet anders dan een wellicht te gewaagde vertolking is van het gevoel dat wij hier op het oog hebben. Te gewaagd of niet, wij kunnen die vertolking in geen géval overnemen, daar wij niet zien, met welk recht men idealen een strekking zal toekennen, die verder reikt dan de toestanden en betrekkingen, waaraan het gemoed de stof tot hun aanbouw heeft ontleend. En al bestond dit recht, men mag niet vergeten, dat het voorgevoel van een toekomst, gelijk wij het hier verstaan, meer eene ontkenning dan een bevestiging insluit: de ontkenning van grenzen aan onze verwachtingen gesteld, of, juister nog, de afwezigheid van het heldere besef, dat er grenzen zijn. Hierin is geenerlei theoretische bevestiging vervat omtrent iets waarmede wij onbekend zijn; het is enkel het uitspreken van een gewaarwording, van een bepaalde gemoedsstemming, die onafscheidelijk pleegt te zijn van jeugd, van een gezond lichaam en van een opgewekt humeur, zonder deze wellicht niet bestaanbaar is in hare volle levendigheid, en onder alle omstandigheden het best onderhouden wordt, wanneer wij ons gemeenzaam maken met het ideaal, hier besproken, volgens hetwelk er in de geschiedenis van ons geslacht een streven ligt naar een doel. Hoe gemeenzamer hiermede, hoe minder wij aan onze eigene eindigheid zullen denken, hoe minder zij een deel van ons bewustzijn zal uitmaken. Haar uit ons bewustzijn geheel te verbannen

komt ons hoogst gewenscht voor, zullen wij op den duur het leven en zijn arbeid der moeite waard vinden. De gedachte aan den dood en al wat haar opwekt dient om die reden zooveel mogelijk vermeden te worden en alles opgezocht wat den levenslust prikkelen kan. In strengen arbeid zal men voor een goed deel het geheim van dien levenslust ontdekken, die geenszins in lichtzinnigheid bestaat, maar veeleer in onze liefde tot de taak, die wij, vrijwillig of door de omstandigheden gedrongen, maar in elk geval mannelijk aanvaard hebben. Ons hechten aan het werk, òf dat zelf òf waarvan de vrucht ons zal overleven, is een beproefd middel tegen die verslapping der veerkracht, welke voor ons gevoel het leven nog korter doet schijnen dan het reeds is. En deze gehechtheid erlangt men van lieverlede juist door de hand aan het werk te slaan en te houden. Het ligt in den mensch hart te krijgen voor datgene, waarvoor hij zich reeds eenige moeite heeft getroost. Zoo zeldzaam als het is, dat liefde ons doet werken, zoo veelvuldig komt het voor, dat werken ons doet liefhebben. Met dat werken zelf breidt zich dus ook onze liefde uit. Gaat het leven eindelijk in werken op, hetgeen inzonderheid het geval kan zijn voor hen die met het hoofd werken, dan omvat onze liefde eindelijk ook het geheele leven, waarin dan niets meer doelloos, bijna niets meer zonder eenige aanlokkelijkheid is. En dan werd de bron ontsloten van die onmisbare eigenschap, de opgeruimdheid, waarvan het eigenaardige ligt in dien zekeren overvloed

van leven, die in geen enkel gegeven oogenblik geheel verbruikt kàn worden, en juist daarom altijd een toekomst eischt.

Moesten wij aan de toekomst volstrekt een vorm geven, wij deden het nog het liefst in dien van het nachtgezicht des ouden dichters, die na het rijk der vier dieren het eeuwig rijk van den Zoon des Menschen laat aanbreken. Voor ons geslacht, gelijk voor het individu, is dat inderdaad de droom: van dier tot mensch. In die leus ligt reeds veel, waarmee wij ons voordeel kunnen doen. Er is zeer veel, dat onloochenbaar dierlijk is, en hetwelk uit te schudden ongetwijfeld in de richting ligt van onze toekomst. Wij kunnen ons al vast daarmee bezig houden, ja met allen ijver ons daarop toeleggen, terwijl wij naar een volledige voorstelling van het echt menschelijke nog altijd blijven zoeken. Het rijk van den Mensch kome! zou ons een vruchtbarer leus dunken, wanneer wij het voorrecht van zoovelen bezaten, die reeds in staat schijnen te zijn, zich zulk een volledige voorstelling te vormen. Wij hechten voorloopig nog meer aan de ideale konceptie, die elk gegeven individu in verband met zijn aanleg en omstandigheden van zichzelf vermag te ontwerpen als leidstar van zijn leven, terwijl wij het voorgevoel, in den zin van "ahnung", koesteren, dat na vele trillingen de kompasnaald der menschelijke natuur eindelijk het punt zal gevonden hebben hetwelk haar blijvend aantrekt, en daarmede het echt menschelijke aan den dag zal komen. Misschien moeten nu onbekende volkeren

nog eerst uit hun slaap ontwaken, ten tooneele treden en ons in geheel nieuwe idealen hun binnenste ontsluiten, eer die toekomst aanbreken kan. Dan zal er natuurlijk ook eerst nog veel moeten geleden worden, en in opzichten die wij nog niet bevroeden.

IV.

Juist omdat niemand anders dan met een beklemd gemoed aan deze mogelijkheid denken kan, is het ideaal ons dubbel welkom, waarvoor wij in de vierde plaats aan het Jahvisme dank verschuldigd zijn. Het is het ideaal, nedergelegd in die schoone apotheose der smart, die een onbekende tijdens de ballingschap in Babylonië dichtte, toen hij van den lijdenden "knecht Israëls" de redding van zijn volk verwachtte, en aan deze nationale verwachting een uitdrukking gaf, algemeen genoeg, om dit denkbeeld op te wekken: Er is lossing van schuld en zedelijk herstel door middel van lijden.

De kristelijke theologie heeft later dit denkbeeld opgenomen en al het mogelijke gedaan om het te misvormen, ja onkenbaar te maken; het is dan ook zeker haar schuld, dat men het zoo weinig recht heeft laten wedervaren. Men komt zelfs in de verzoeking, er geheel afkeerig van te worden, zoolang men alleen bedenkt, dat het aanleiding heeft gegeven tot die thans afschuwelijke theorie van Anselmus, die zelfs heden ten dage, onder den naam van de leer der voldoening, nog van kristelijke kansels verkon-

digd wordt aan een gemeente, van welke men slechts hopen kan, dat zij veel beter zij dan haar God.

Om het genoemde denkbeeld te waardeeren, moet men het met dien vorm in verband brengen, dien het onder de handen der grieksche kunst aangenomen heeft. Wij kunnen hier dus niet langer alleen het Jahvisme in het oog vatten, maar moeten, overeenkomstig met ons te voren aangekondigd plan, ons tevens tot die vooral niet minder diepzinnige grieksche religie wenden, en haar vragen wat zij ons voor onze levensbeschouwing heeft te geven. De ideale beschouwing van het lijden is in het Jahvisme ook te veel op zich zelve blijven staan, of te zeer met een theologie verbonden, die nog heden ten dage voortgaat haar te bederven, terwijl zij in de grieksche wereld wel niet minder met theologie is doorweven, maar tevens dat onvergelijkelijk verschijnsel heeft doen geboren worden, dat ons in hare Tragedie te gemoed treedt, waarin juist zooveel menschelijk gevoel spreekt. Met opzet gebruiken wij de woorden grieksche kunst en grieksche religie door elkander. Zij zijn geen oogenblik van elkander te scheiden, wanneer men althans de kunst neemt in hare hoogste uiting.

Het bedoelde denkbeeld is tweeledig: lijden delgt schuld en lijden adelt. Het eerste is voor geen, het tweede nauwlijks voor bewijs vatbaar.

Reeds valt het niet licht, een juist begrip van zedelijke schuld te geven. De uitdrukking is figuurlijk en aan eene bepaalde rechtsbetrekking

ontleend. Bestaat er een recht, volgens hetwelk iemand van mij iets vorderen kan, dan blijf ik hem dat schuldig, zoolang die vordering haar kracht behoudt. Zedelijke schuld zou er dus eerst dan kunnen zijn, wanneer er een recht bestond, volgens hetwelk van mij het verrichten van een zedelijke daad of het koesteren van een zedelijke gezindheid kon worden geëischt. Bij wien zou nu dit recht berusten? Bij een God? Indien hij niet almachtig is, verdient hij naar onze tegenwoordige begrippen zijn naam niet langer; en is hij almachtig, hoe kan dan aan zijne eischen weerstand worden geboden? Of zal dat recht berusten bij eene onpersoonlijke, wrekende gerechtigheid? Een persoonlijkheid te zijn, hetzij men dit van nature mag heeten of door een wet geworden is, zal toch wel de eerste voorwaarde wezen voor het bezit van rechten. Zullen wij ons eindelijk de maatschappij of den staat als handhavers der zedelijke orde en dus als eischers denken? Dat zij veel eischen kunnen, zal niemand ontkennen, maar dat uit het onbevredigd blijven van hunne eischen en uit niets anders ooit een zedelijke schuld zou kunnen ontstaan, niemand beweren.

Maar laat het begrip van zedelijke schuld gevonden of althans wijsgeerig te vinden zijn, hoe zal dan het bewijs geleverd worden, dat lijden die schuld delgen kan? Niets kan haar delgen, dan alleen het voldoen van hetgeen ik te voldoen heb. Maar ik was geen lijden schuldig. Het verlangde bewijs zou er dus eerst zijn, wanneer het iemand gelukte aan te

toonen, dat een zekere mate van lijden als ekwivalent kan dienen van elke schuld; dat hèt leveren van hetgeen niemand eischt in de plaats kan treden van hetgeen inderdaad geëischt wordt. Het is duidelijk, dat het toelaten van een ekwivalent enkel kan afhangen van den wil des schuldeischers, en dit nog uitsluitend in het geval dat door het prijsgeven der oorspronkelijke vordering geene rechten van derden beleedigd worden. Zal dus lijden in de plaats kunnen komen van de eene of andere zedelijke daad, waartoe ik rechtens gehouden was, dan moet de zedelijke eisch zijn uitgegaan van een persoon; van een persoon die mij zijn wil omtrent de mogelijkheid van een ekwivalent heeft doen kennen; van een persoon, eindelijk, die alleen over het toelaten van iets gelijkwaardigs te beschikken had. Deze laatste voorwaarde kan nooit vervuld worden, daar zedelijke schuld, indien zij bestaat, nooit uitsluitend aangegaan wordt tegenover den persoon die geacht moet worden over de zedelijke orde in haar geheel te waken, maar insgelijks tegenover een of meer menschelijke individuën, wier gevoelen toch niet gevraagd is toen lijden als schulddelging den misdadiger werd opgelegd. Een vooral niet minder ernstig bezwaar kan en moet men ontleenen juist aan het zedelijk karakter der schuld, die hier gedelgd zou moeten worden. Waar ons recht geschonden is, kunnen wij alleen schadeloos worden gesteld, wanneer ons in meerdere of mindere mate de toegebrachte schade vergoed kan worden, of wanneer wij in plaats van

het onherstelbare willekeurig genoegen nemen met iets, dat wij als vergoeding willen aanmerken. In dit laatste geval spreek ik zelfs niet van ekwivalent, maar acht ik hetgeen mij voldaan wordt restitutie van hetgeen ik waarschijnlijk had kunnen verkrijgen, ware de schade mij niet toegebracht. Maar hoe kan van dit een en ander spraak zijn bij zedelijke schuld? Zedelijke schade moet geacht worden onherstelbaar te zijn. Kan het begrip van recht op zedelijk gebied overgedragen worden, dan moet hier het recht in den grond der zaak een volstrekt, een eeuwig recht zijn. Geen nieuwe handeling, hoe voortreffelijk ook op zich zelve, kan de eerste, waardoor dat eeuwige recht geschonden werd, ongedaan maken. En dat zou toch moeten geschieden. Want de zedelijke schade bestond niet in deze of die daad, welke al dan niet verricht werd, maar in het beleedigd zijn van het recht zelf.

Het tweede denkbeeld: lijden adelt, noemde ik nauwlijks voor bewijs vatbaar. Praktisch zou het voor ons op hetzelfde neerkomen, indien het niet te bewijzen ware. Vergeten wij niet, dat wij hier met eene algemeene stelling te doen hebben: Niet dit of dat leed heeft bij dezen of dien persoon zedelijk herstel bewerkt, maar in het lijden ligt verlossing van zedelijke onvolkomenheid, of althans de mogelijkheid daartoe. Onze ervaring is ten dezen aanzien veel te beperkt. De zedelijke denkbeelden loopen buitendien onder de menschen zoozeer uitéen, dat wat de een als een zedelijk herstel begroet, hetwelk hij

door het leed gewonnen acht, door den ander voor zedelijken achteruitgang wordt gehouden. Ook zal het altijd moeilijk te beslissen zijn, of de vermeerdering, die een bepaalde zedelijke kracht uit het lijden trok, niet opgewogen en wellicht meer dan opgewogen wordt door eene vermindering, die een andere zedelijke kracht ten gevolge van datzelfde lijden onderging. Op de onvruchtbaarheid van velerlei lijden hebben wij bij een vroegere gelegenheid reeds de aandacht gevestigd.

Zijn de beide denkbeelden, het een theoretisch, het ander praktisch, voor bewijs volstrekt onvatbaar, dan kunnen zij ook niet als stellingen aangemerkt worden, die de verstandelijke ervaring ons aan de hand heeft gedaan, en als betrouwbaar heeft leeren kennen. De vraag kan nu slechts overblijven of zij te zamen een ideaal vormen, waarin wij de meer of minder gebrekkige uitdrukking vinden van een deel onzer gemoedservaring, dat is: of zij een vorm geven aan hetgeen ons in hooge mate wenschelijk voorkomt, op grond van gewaarwordingen, die wij op ons tegenwoordig standpunt van ontwikkeling nog als waarachtig erkennen?

Het antwoord moet bevestigend luiden, wanneer men bedenkt, hoe nauw het aldus verkregen ideaal met een ander samenhangt. Wij willen geluk verbonden zien met deugd. Zoodra iemand zich geluk verschaft heeft door aan de deugd te kort te doen, willen wij, dat hij daarvoor boete; dat hij, om het gemeenzaam uit te drukken, zijn te veel genoten

geluk terug betale, hetgeen hij alleen doen kan door een lijden te ondergaan, dat hij niet alleen anders niet zou ondergaan hebben, maar waarvan hij zelf erkent, dat hij het zich door zijn misdaad berokkend heeft. De vervulling dezer laatste voorwaarde is onmisbaar. Laat den misdadige het zwaarste onheil treffen, zoolang dat onheil zich buiten eenig verband tot zijn misdaad bevindt, zal het nooit een lijden vormen, dat als delging eener schuld kan worden aangemerkt. Neen, datzelfde wat hem gelukkig heeft gemaakt moet hem ook ongelukkig maken; dan eerst is aan het gevoel voldaan, dat beleedigd was door het voor dat gevoel onnatuurlijk verband tusschen misdaad en geluk; dan eerst heeft hetgeen men mede onder tragische schuld pleegt te verstaan zijn eisch verkregen.

Dat lijden schuld delgt, is dus eene uitspraak, die slechts in een anderen vorm het ideaal te kennen geeft, volgens 't welk deugd en geluk samen moeten gaan, terwijl hierbij vooral aan uitwendig geluk wordt gedacht. Ook dit is niets anders dan een ideaal, want tusschen de beide begrippen is logisch niet de allerminste samenhang te ontdekken. De behoefte aan dien samenhang is evenmin het gevolg van de macht, die aan associatie van denkbeelden pleegt eigen te zijn: daarvoor hebben wij maar al te vaak deugd en ongeluk verbonden gezien, zóó veelvuldig zelfs, dat het waarlijk niet vreemd zou wezen, indien juist uit die waarneming zich een associatie van denkbeelden gevormd had, welke ons van te voren

even dikwerf ongeluk liet verwachten, als het ons gegeven wordt deugd te aanschouwen. Dat dit niet het geval is geweest; dat onze geest een samenhang maar niet aanvaarden kan, dien de werkelijkheid ons altijd weder te aanschouwen geeft; dat de verbinding van deugd en geluk, van schuld en lijden ons in deze negentiende eeuw even natuurlijk, en dus haar uitblijven even raadselachtig voorkomt als aan den dichter van het Boek Job, is een merkwaardige proeve van de menschelijke ideaalvorming, en van den invloed dien een ideaal uitoefenen kan. Hier is er een, waaraan men in tijden van naïef geloof, gelijk in die van achterdochtige kritiek, vastgehouden heeft; van welks rechtmatigheid men nog zoozeer overtuigd is, dat het velen atheïsten een afdoend argument dunkt tegen het bestaan van God, te kunnen wijzen op eene werkelijkheid, welke dit ideaal gedurig en geregeld logenstraft.

Zoo diep is de behoefte van den mensch om den deugdzame gelukkig, maar dan ook om den misdadige ongelukkig te zien. Hoe vaak het sukses ook aangebeden en als verontschuldiging van een ongeoorloofde handelwijze toegelaten wordt, zij, die het doen, worden toch nooit tot de edelsten gerekend; altijd blijft men geneigd hen van eenige medeplichtigheid te verdenken, al moet die medeplichtigheid misschien alleen gezocht worden in de noodzakelijkheid, waarin zij zijn, om door het vervalschen der openbare meening den leelijken oorsprong van hun eigen voorspoed te doen vergeten of vergeven.

Maar was dit hun doel, zij bereiken het niet. Er stijgt uit het menschelijk gemoed altijd weer een luid protest tegen den boosdoener dien het welgaat; een zucht, die naar voldoening aan den eisch eener gerechtigheid verlangt, van welke men tot geen prijs wil aannemen dat zij geenerlei gewicht meer zou hebben te leggen in de weegschaal der wereldsche zaken; een kreet der bevrediging, wanneer eindelijk de dag der vergelding aangebroken is. Men zegge niet, dat dit alleen plaats vindt waar het anderen geldt. In de borst van den misdadige zelf kan, wanneer uitwendig geluk hem gekroond heeft, de bewustheid ontstaan, dat er een schuld op hem rust, en de onweerstaanbare drang naar een lijden, waardoor het hem gegeven worde die schuld te delgen. Die bewustheid toch kan zoo kwellend worden, dat niet alleen elk ander lijden minder ondragelijk, maar dat elk lijden verzachting schijnt, waarvan aangenomen kan worden, dat het een boete mag heeten voor die schuld.

Ik kan niet in ernst gelooven, dat men geneigd zou zijn, dit een en ander op rekening te stellen van metafysische dwalingen of bijgeloovige denkbeelden, en zeggen zou: de meening, volgens welke de mensch een vrijen wil bezit, heeft het denkbeeld van schuld; en de meening, volgens welke er een wrekende godheid of een wrekende gerechtigheid is, heeft het denkbeeld van vergelding, van schulddelging doen ontstaan; want wij weten reeds, dat gemoedservaring de moeder is geweest en niet de vrucht

van de voorstellingen welke nu op hare beurt die ervaring opwekken. De gemoedservaring, die wij hier beschreven hebben, heeft het denkbeeld van schuld, en nadenken over een mogelijke verklaring van dit denkbeeld, dat van de vrijheid van den wil doen ontstaan. Die verklaring mag nu onjuist worden bevonden, dat denkbeeld-zelf nadere omschrijving behoeven, de gemoedservaring zelve is daarmede niet van hare waarachtigheid beroofd.

Die wijziging van het menschelijk gevoel, die men met den naam van schuldgevoel aanduidt, is de onaangename ondervinding, daardoor berokkend, dat wij eene daad gepleegd hebben die met de ideale konceptie van onszelven niet overeenstemt. Het ideaal van onszelven zijn wij geneigd als het eigenlijke wezen van onze persoonlijkheid aan te merken. Wij willen niet aannemen, dat wij waarlijk zijn wat wij in elk gegeven oogenblik of toevallig zijn, evenmin als wij aannemen, dat de ware uitdrukking van ons gelaat juist die uitdrukking is, welke de fotografie toevallig heeft weergegeven. De daad, welke aan ons eigen ideaal niet beantwoordt, zouden wij dus kunnen repudiëeren als door een vreemde macht in ons gewrocht. Maar het boezemt ons weerzin in, voor eenige daad die wij gepleegd hebben niet zelve op te komen, er de verantwoordelijkheid niet van te aanvaarden. Willen wij dus aan de eene zijde niet toegeven, dat de daad uit het eigenlijke wezen onzer persoonlijkheid zou zijn gevloeid, en willen wij haar aan de andere zijde toch evenmin als onze daad verloochenen om er de blinde

macht der omstandigheden voor aansprakelijk te stellen, dan rest ons niet anders dan in die daad eene proeve, een uiting te zien van onze persoonlijkheid gelijk zij is, wanneer wij in den toestand verkeeren waarin de kunstenaar verkeert, zoodra met recht van hem getuigd kan worden, dat hij beneden zichzelven blijft. Hetgeen hij in dien toestand levert, kan hij later zonder een gevoel van schaamte niet wederzien.

Hebben wij nu evenwel uitwendig geluk geöogst juist door zulk een daad, die het wezen onzer persoonlijkheid niet uitdrukt, dan hebben wij verder, ten gevolge van ons ideaal omtrent den samenhang van deugd en geluk, de onaangename gewaarwording van iets te bezitten, dat ons niet toekomt. Het geluk, dat ons bevredigt, is het geluk, dat wij onszelven wettig verworven, en ons niet als een roof toegeëigend hebben. En dat het denkbeeld van schuld bij ons opgekomen is, moet wel daaraan liggen, dat wij ons gehouden voelen, dit onrechtmatig bezit weer af te staan, hetgeen wij dan niet onnatuurlijk meenen dat geschied is, zoodra de door ons gepleegde misdaad ons lijden brengt in stede van genot.

Het denkbeeld van schuld, wel verre van eene logische gevolgtrekking te zijn uit een zeer betwistbaar metafysisch beginsel omtrent den vrijen wil, is dus veeleer eene vinding van fijnbewerkte gemoederen, die uiterst gevoelig waren omtrent den oorsprong van het geluk, dat hun mocht ten deel gevallen zijn. Deze ideale konceptie van het geluk

is later, gelijk het pleegt te geschieden, in leerboeken overgegaan en tot een begrip geworden, waaraan zedekundige wijsgeeren in hunne onnoozelheid gepoogd hebben een grondslag te geven, die aan de verstandelijke ervaring ontleend was. Maar zulke denkbeelden behooren tot eene ideale, esthetische wereld, en willen daarom bij de ware dichters bestudeerd worden, die, terwijl zedekundigen beuzelen van vrijen wil, en godgeleerden van de wrekende gerechtigheid huns Gods, in het menschelijk gemoed zelf de behoefte ontdekken, welke, onafhankelijk van iedere bovenzinnelijke theorie, door dat tegelijk tragische en verzoenende denkbeeld van schuld en schulddelging door lijden bevredigd wordt.

Ondervragen wij de dichters nader, dan bespeuren wij, dat zij het schuldgevoel niet met alles verbinden wat naar de gewone zedelijke voorstellingen iemand schuldig maakt. Zij hebben er zich wel voor gewacht, dezen zielkundigen toestand vast te knoopen aan de overtreding van allerlei soort van wetten of regels; zij hebben, zie ik wel, de schuld veel minder in eenige bepaalde overtreding, dan in het koesteren van een bepaalde stemming gezocht. De godin Athene vervolgt Ajax, in Sophokles' treurspel van dien naam. De waarzegger heeft er, naar de mededeeling van den bode, de reden van aangegeven. Hen stort de godheid in een poel van ellende, die vergeten dat zij sterfelijk zijn, en wier gezindheid met hunne natuur niet overeenstemt. Dat is de schuld, die Ajax op zich heeft geladen. Zijn vader had hem aanbe-

volen, nooit anders dan met de hulp der Goden te willen overwinnen. Maar in zijn dwazen hoogmoed heeft hij geantwoord: Met de goden overwinnen, dat kan zelfs een lafaard; ik zal het zonder die hulp beproeven. Bij woorden had hij het niet gelaten, maar eens zelfs den bijstand, dien Godin Athene hem aanbood, van de hand gewezen. Elders vinden wij deze opvatting terug, die in den Prometheus hare aangrijpendste uitdrukking heeft gevonden. In een mythologischen vorm is hier de opmerking uitgesproken, dat er eene vermetelheid is, welke de grenzen en de voorwaarden van het menschelijk vermogen vergeet; een vermetelheid, die zoowel 's menschen grootheid uitmaakt als zijn ondergang bewerkt. De mensch vergeet zijne eindigheid en ondervindt daarvan de gevolgen. Voor alles wat hij door dat tijdelijk vergeten heeft genoten, heeft hij te boeten, waarbij het levenslot eene ironie aan den dag legt, welke de boete gevoeliger maakt. De eens overmoedige Ajax besteedt later groote kracht aan het grimmig verslaan van eenige onnoozele lammeren.

De wijze doet met geheel deze ideale konceptie zijn voordeel. Woorden als overmoed, tarten van de Fortuin, de ring van Polykrates, zijn voor hem even zoovele vingerwijzingen. Aan het ideaal, dat deugd en geluk verbindt, houdt hij vast; het is hem een licht, waarbij hij slinksche wegen vermijdt, die ras tot voorspoed leiden, maar ten slotte in dien voorspoed zelf den worm van het schuldgevoel doen vinden, die aan alle vreugde knaagt.

Hoe weinig het aannemen van een lijden, dat schuld delgt, juist het aannemen van een vrijen wil vordert, waarvan het misbruik de schuld veroorzaakt zou hebben, blijkt uit dat tweede denkbeeld, dat wij reeds aanstipten, volgens hetwelk er zedelijke verlossing is van een volk, van de menschheid, door het lijden van de uitnemendsten in hun midden, een lijden dat dezen toch onmogelijk als straf kunnen ondergaan. Dit denkbeeld, ofschoon reeds gedurende Israëls ballingschap ontstaan en voor de latere ontwikkeling van Griekenlands godsdienstig leven van aanmerkelijk gewicht, heeft zijne groote beteekenis toch eerst in het Kristendom verkregen, welk verschijnsel met de ideale voorstelling van den Man van Smarten, veelal tevens als een mensch geworden God gedacht, nagenoeg te vereenzelvigen is. Het verlangt dus met het Kristendom zelf opzettelijk behandeld te worden.

V.

Geene bepaling van het Kristendom is ongelukkiger dan die, welke het den godsdienst noemt, gesticht door Jezus van Nazareth. Omtrent hetgeen Jezus van Nazareth gewild heeft, zijn wij hoogst gebrekkig ingelicht. Het weinige, dat wij er van weten, kunnen wij ter nauwernood terugvinden in het Kristendom van de drie eerste eeuwen onzer jaartelling. Men had destijds minstens vierderlei Kristendom: het Petrinische, het Paulinische, het Gnos-

tieke en het zoogenaamd Johanneïsche; met andere woorden: men had destijds onderscheidene (ik noemde ze niet allen), in de grieksch-oostersche beschaving dier periode wortelende richtingen, waarvan elke richting een zeker geheel van beschouwingen vertegenwoordigde, tusschen welke nauwlijks eenige andere dogmatische overeenkomst te ontdekken valt, dan dat zij op eenigerlei wijze zich vastknoopten aan den naam van Jezus en aan de herinnering, die van zijn lijden en kruisdood overgebleven was. Naast deze richtingen stonden andere, welke dien naam niet in het schild voerden, de stoïsche bijvoorbeeld, of ook de alexandrijnsche; richtingen, waaraan de naam van Jezus zelfs onbekend was gebleven, maar die voor het overige van de eerstgenoemde in uitgangspunt, trant van denken, wijze van redeneeren, wereld- en levensbeschouwing, algemeen karakter, niet essentiëel verschilden. De drie eerste eeuwen onzer jaartelling vormen namelijk een tijdvak van ongeloofelijke gisting, voortspruitende uit een zonderlinge vermenging van oorspronkelijk zeer heterogene bestanddeelen. Uit de ontsloten diepten van het menschelijk gemoedsleven welde allerlei op, van den somberSten angst tot de stoutste hoop, van het diepste gevoel van zonde en onmacht tot de verhevenste aspiratie naar een te voren onbereikbaar gerekende volmaaktheid, allerlei, dat straks van de meest ongedisciplineerde en verhitte verbeelding vormen ontving, waaronder enkele later tot kerkelijke leerstukken afkoelden.

Die onderscheidene richtingen voerden, om zoo te

spreken, een strijd om het bestaan, en geruimen tijd kon het twijfelachtig schijnen of juist die richtingen de overhand zouden behouden, die zich vastknoopten aan den naam van Jezus van Nazareth. In de tweede helft der vierde eeuw kon Julianus nog zijne bekende poging wagen. Welke richting ook gezegevierd had, die welke de afvallige keizer, die welke Gregorius van Nazianza zoo hemelhoog verhief, of ook eenige andere, een noemenswaard verschil in den verstandelijken en zedelijken toestand der wereld zou het misschien niet gemaakt hebben. Had zich destijds niet een krachtige richting doen gelden, die van het Katholicisme, welke het groote voordeel opleverde van zeer vele der verschillende denkbeelden, die den tijd bewogen, in zich op te nemen en daaraan, ten koste van alle dogmatische en ethische konsekwentie, een zeker recht te laten wedervaren, de kristelijke etikette ware wellicht niet bewaard gebleven. Wij zullen straks dat Katholicisme nog nader in het oog moeten vatten, maar willen hier enkel in het licht stellen, met welk ideaal het Kristendom in zijne verschillende vormen ons heeft verrijkt.

Het denkbeeld, dat lijden zedelijke schuld delgt of lost; dat er tranen van berouw zijn die het zelfverwijt doen bedaren, is, hoezeer ook gewekt door een waarachtige gemoedservaring, onvolledig; het drukt de volle zedelijke beteekenis van het lijden niet uit. Dit ideaal is niet machtig genoeg om den wanklank in het lijden te overstemmen, en het menschelijk gemoed, dat reeds door den aanblik van het lijden

op het pijnlijkst wordt aangedaan, moest eerst rust vinden in een konceptie, waarbij het lijden zelf getransfigureerd werd. Dit kon alleen geschieden door het lijden los te maken zoowel van alle lichamelijke zwakte als van elke zedelijke onvolkomenheid; door het integendeel op het nauwst te verbinden met hetgeen voor allen het toonbeeld was van volmaakte deugd, voor sommigen zelfs het uitgedrukte beeld van Gods eigen zelfstandigheid. Wat gebeuren moest is geschied: wat tot dusver als het beslissende kenmerk van menschelijke eindigheid en menschelijk onvermogen was aangezien, heeft die wondere macht der ideaalvorming, waarvan reeds zoovele blijken ons voor den geest traden, aan dengene önder de menschenkinderen vastgehecht, wien zijzelve tot den zoon van God, tot Godmensch had verheven. Al schrikte de Kerk voor de stoutheid harer eigene schepping terug, hetgeen zij bewees door het zoogenaamde patropassianisme te veroordeelen, zij kon, en gelukkig, niet verhinderen, dat voor het volksbewustzijn de lijdensvatbaarheid van nu af aan opgenomen was onder de goddelijke eigenschappen, en zij de wereld begiftigd had met een religie, waarvan het middel punt was — een lijdende God!

Het was het hoogste wat langs den weg van ideaalvorming kon worden bereikt. De idealen, tot dusver gevonden, stonden boven de werkelijkheid, veroordeelden haar, deden haar uit het oog verliezen en weigerden rekening met haar te houden. Zij behielden daardoor, zoo al niet iets kunstmatigs, dan toch iets,

waardoor zij op een afstand bleven van het menschelijk gemoed, dat midden in die werkelijkheid leeft en er telken oogenblik op de gevoeligste wijze door wordt aangedaan. Maar hier is een ideaal, dat die werkelijkheid zelve in zich opneemt, het lijden verheerlijkt, immers niet schroomt om in het volkomenste gelaat een trek te brengen van de diepste smart, straks zelfs van den akeligsten dood. Hier is het lijden niet verheffing boven, maar verzoening met de werkelijkheid; hier baart het niet, maar is het zedelijke kracht; hier wordt het niet ontvloden, maar bemind; hier is het niet het getimmerte dat slechts strekte tot het oprichten van het ideale gebouw, maar de onmisbare voorhof zelf van dat gebouw. Het kruis wordt het symbool van wat het menschenhart liefheeft en vereert. Uit de wreedste wonden drupt eindelooze barmhartigheid als verzachtende balsem op het aardrijk neder. De litteekenen van den gekruiste te dragen wordt de hoogste eerzucht, en door dit dal van tranen luidt het met aller dankbare instemming: zalig, die weenen. De menschheid wikkelt zich in de smart als in den mantel, die op hare schouderen is gevallen van haar ten hemelgevaren Godsgezant, en aanschouwt met een zachten glimlach, hoe voortaan op het voorhoofd van den uitwendigen voorspoed, dien zij weleer haren eenigen schutsengel had gewaand, het onvergankelijk merk gedrukt is van ik weet niet welke vulgariteit.

De tijdelijke vorm, waaronder de europeesche menschheid dit ideaal lief heeft gehad, is thans voor velen onbruikbaar geworden: de vormen der mensche-

lijke idealen verslijten, maar zijzelve gaan niet onder. Wij voor ons hebben er van behouden wat de grondgedachte uitmaakt van deze onze levensbeschouwing: het lijden, onmisbaar voor zielenadel; de smart, de moeder van het beste. Niet minder behouden wij daarvan de noodzakelijkheid der zelfverloochening tot verwezenlijking van hetgeen wij als onze ware natuur hebben leeren kennen; van een dagelijks aanvaarden strijd, een innerlijken strijd, ten gevolge waarvan wij met beslistheid de schande verachten en voor zekere kronen, die ons worden voorgesteld, het kruis verkiezen. Wij behouden daarvan dat verrukkelijke ontgoocheld zijn ten aanzien van de waarachtige waarde dier genietingen, welke niet anders dan tot den prijs van oppervlakkigheid of lichtzinnigheid kunnen worden gekocht, hetgeen ons verhindert, ons te verbazen over de nietigheid van hetgeen onze lagere hartstochten najagen; wij weten dat de godin, die wij dachten te omarmen, inderdaad slechts een wolk is. Bovenal willen wij met al de kracht, welke in ons is, daarvan behouden den onoverwinnelijken afkeer van dien wellust, die inderdaad de parodie is van die hoogste zaligheid, waartoe de geest zich door gemeenzaamheid met de ideale wereld kan verheffen. Met het kruis, dat ook voor ons in die ideale wereld blijft opgericht, bezweren wij die zoogenaamde rehabilitatie van het vleesch, die de ondergang is van alle beschaving.

Het ligt alles, gelijk men ziet, opgesloten in dat eene waarmee wij aanvingen: lijden, onmisbaar voor

zielenadel. Of een God ons het lijden toezendt; óf het lijden een beteekenis heeft die verder reikt dan het graf, wie zal het zeggen? Maar wij hebben niet noodig het te weten. In den toestand waarin wij nu eens zijn geplaatst, bij de gemakkelijkheid waarmee wij verachteren of insluimeren, kunnen wij dien prikkel niet ontberen. Is alle geestelijk leven een gedurig herboren worden, aan de windselen van het oude ontscheuren wij ons niet zonder pijn.

Men bespeurt, dat het eerste ideaal: verband tusschen deugd en geluk, hiermede een belangrijke aanvulling verkrijgt. Hier toch is het lijden niet het deel van den slechte, maar van den mensch, die het goede wil; hier is het de voorwaarde van zijne zedelijke bevrijding.

Bij dit persoonlijke blijft het evenwel niet. In het ideaal van den Man van Smarten ligt tevens het lijden opgesloten, dat uit een levendig besef van solidariteit met onze omgeving voortvloeit. Gemeenzaam uitgedrukt: de goede lijdt niet enkel voor zijne rekening, maar tevens omdat en in zoover hij zich een deel weet van een geheel. De aantrekkelijkheid van zijn gemoed blijft niet beperkt tot hetgeen hem persoonlijk raakt, maar openbaart zich evenzeer ten aanzien van hetgeen zijn gezin, de klasse waartoe hij behoort, zijn volk, ja in meer dan een opzicht ten aanzien van hetgeen de menschheid treft; en dit niet enkel uit medelijden, maar krachtens een gevoel van mede-verantwoordelijkheid voor de gebreken, die niet in het geheel zouden kunnen zijn, wanneer het

met elk zijner deelen beter ware gesteld. Dat gevoel van mede-verantwoordelijk te zijn kan zelfs een graad van intensiteit bereiken, waarbij het overgaat in een besef van alleen verantwoordelijk te zijn. Dit besef treedt van nu aan op den voorgrond, en hetgeen aan onze omgeving ontbreekt, wordt als eigene, ja weldra louter als eigene onvolkomenheid ondervonden. Dit is het toppunt der menschenliefde; een edelmoedigheid, die het scherpst kontrast vormt met dat sarkasme, dat over menschelijke gebreken klaagt als over dingen, waarmede men niet anders heeft uittestaan, dan dat men er den last van ervaart. Krachtens deze sympathie weten wij, dat geene beschuldiging de menschen treft, die ons niet raakt. Geen smaad kan over de menschheid komen, die ons niet doet blozen; geen gruweldaad kan in haar midden voorvallen, die ons niet de hand in den boezem doet steken. Is het niet ons vleesch en ons bloed, zijn het niet wezens van gelijke bewegingen als wij, waaraan overkomen is hetgeen wij zoo diep moeten afkeuren?

Hoe is nu het karakter van het lijden veranderd! In zijn overmaat kan het slechts door den uitnemendste worden gevoeld, waarbij de smart van den schuldige betrekkelijk gering wordt. Neen, niet de slechte lijdt het meest in deze wereld, maar hij die het meest liefheeft.

Gelukkig dat het niet te vergeefs behoeft te zijn. Wie op die wijze lijdt, kan de wonden van anderen heelen; en dit is de laatste trek, die op te mer-

ken valt in het ideaal dat wij thans bespreken; een trek, die zoowel in den lateren Eskulapiusdienst bij de Grieken als in den Kristusdienst recht duidelijk aan het licht treedt. De denkbeelden gelijk de uitdrukkingen: menschenvriend, geneesmeester in zedelijken zin, zaligmaker, waren reeds vóor de geboorte van Jezus uit de gemoedservaring der Grieken opgeweld, en niet zonder reden is de uitwendige figuur van Eskulapius in het kerkelijk Kristusbeeld bewaard gebleven. Ten dezen aanzien heeft de kristelijke ervaring aan de grieksch-heidensche geen nieuw bestanddeel toegevoegd: deze laatste had den heiligen geneesmeester reeds gevonden. Maar het Kristendom heeft deze vriendelijke gestalte onder den naam van Jezus of Kristus in hooge mate gepopulariseerd en ons daarmede een grooten dienst bewezen. Niets is juister gezien dan dat de hoogste zedelijke volkomenheid, die immers de teederste liefde, en dientengevolge het innigst medegevoel, insluit, de arts moet zijn dier lijdende menschheid, welke instinktmatig tot haar redder spreekt: hoe hooger gij staat, hoe beter gij mij begrijpt! Elke ware meerderheid zet zich van zelve om in barmhartigheid, gelijk iedere middelmatigheid in gestrengheid. Het genie, uit eigen lijden ontkiemd, is de liefde die eerst in het wegnemen van anderer lijden rust; gelijk aan dien vogel, die zijn jongen lescht met zijn hartebloed.

Ook hier is het ideaal een licht op ons pad. Het Eskulapius- gelijk het Kristusbeeld hebben tijd en kritiek omvergehaald; wij kunnen ze niet weer oprich-

ten, maar onze voet zal wel zorgvuldig vermijden ze aan te raken, die heilige relieken van het gemoedsleven van ons geslacht; want hetgeen zij vertegenwoordigden: genezende liefde, het kan ons niet meer uit den zin, en het is onze eerzucht, met woord en daad hare traditie voort te planten tegenover al die hardvochtigheid, welke de wereld zoo koud maakt, en waarvan wij maar al te goed weten, dat de mensch haar zoo gaarne toont tegenover elke zwakheid die hij toevallig zelf niet heeft. Een zedelijk volmaakt wezen, dat ons genezen kan, is thans in elk geval op deze aarde niet meer te vinden; geen God of half-God wandelt meer in ons midden rond. Maar de ideale konceptie van zulk een wezen heeft ons voor goed geleerd, dat meerderheid zonder liefde geen meerderheid, en liefde in den ruimsten zin des woords het geheim van elke meerderheid is. Zulke inzichten schijnen mij toe minder vergankelijk te zijn dan historische of dogmatische overtuigingen.

VI.

Om het ideaal aan te geven, dat het Kristendom aangebracht heeft, moesten wij in het oog vatten wat in meerdere of mindere mate eigen was aan de verschillende richtingen, die in de vroegste tijden met gelijk recht op dien naam aanspraak maakten. In haren onderlingen strijd om het leven heeft éene gezegevierd en een wereldhistorische beteekenis verkregen, die haar de nauwlettende aandacht van elken wijs-

geer overwaardig maakt. Ik bedoel het Katholicisme.

Is de heerschappij dier richting; een heerschappij, die zoovele eeuwen aangehouden, over zoovele volkeren zich uitgebreid heeft, en welker dagen nog niet geteld schijnen, onvruchtbaar gebleven voor die hoogere beschaving, waarop wij prijs stellen en die wij thans bezig zijn in enkele harer hoofdbestanddeelen te kenschetsen? Zijn er onmisbare idealen, die wij aan het Katholicisme danken?

Het Katholicisme is een hoogst samengesteld verschijnsel. Het heeft zich ten alle tijde buitengemeen rijk betoond aan denkbeelden, die, tot zegen of tot onheil van een aanzienlijk gedeelte der menschheid, terstond hunne beteekenis lieten gevoelen in het werkelijk leven. Geen godsdienst, die zich minder met afgetrokkene vragen heeft bezig gehouden; of liever, die in hooger mate de kracht heeft bezeten om uit schijnbaar afgetrokkene vragen het praktisch belang te voorschijn te halen, dat er in verscholen lag. Vandaar, dat het Katholicisme altijd diep ingegrepen heeft en altijd diep in zal grijpen in het leven der volkeren; maar vandaar dan ook, dat het nog altijd zulke diepe gewaarwordingen van liefde of van weerzin wakker maakt.

Dat aan zulke gewaarwordingen in zekeren zin het zwijgen moet worden opgelegd, zullen wij op de straks gestelde vragen een betrouwbaar antwoord vinden, spreekt van zelf. Maar wij erkennen gaarne, dat hier vooral het betrachten der onpartijdigheid een zware taak is.

Wij hopen in hare vervulling niet te kort te schieten, wanneer wij staande houden, dat het Katholicisme geen enkel denkbeeld heeft, hetwelk, zoo als het daar ligt, door ons een ideaal kan genoemd worden; maar aan de andere zijde ook nauwlijks één denkbeeld, waarvan niet voor onze ideaalvorming partij kan worden getrokken. Op welke wijze dit, naar ons gevoelen, kan geschieden, moet hier kortelijk aangeduid worden.

Er zijn een viertal denkbeelden in het Katholicisme waarop wij de aandacht zullen vestigen, zonder daarmee te kennen te willen geven, dat er niet meer dan vier zijn, die met het oog op ons bijzonder doel de aandacht verdienen. In de allereerste plaats komt hier in aanmerking het denkbeeld, waardoor het Katholicisme zich zeker op het eigenaardigst kenteekent, dat der katholiciteit. Het wordt uit dat denkbeeld, waarmee het een volstrekte tegenstelling vormt, het best gekend. Tegenover katholiciteit staat nationaliteit. Wij bewegen ons hier natuurlijk op het gebied van den godsdienst. Nu scheen in de oudheid, en met name in het romeinsche rijk, niets zoo vast te staan als de stelling, dat godsdienst en nationaliteit bij elk volk onderling ten nauwste samenhingen. Die stelling was zelfs een der grondbeginselen van de romeinsche staatkunde, die er niet aan dacht om overwonnen volkeren een bepaalden godsdienst op te leggen, en zich met hunne religieuse instellingen en gezindheden slechts dan inliet, wanneer zij een dweepzucht voeden konden, die mogelijk voor het romeinsche gezag ge-

vaarlijk wierd. Het eenvoudigst gezond verstand scheen dat beginsel voor te schrijven. Al kan men onderstellen, dat de godsdienstige behoefte bij alle menschen dezelfde is, de wijze waarop zij zich uit, de vorm waaronder zij bevredigd wordt, moet bij elk volk een eigen stempel dragen. Ook moet elk volk in het handhaven van de eigenaardigheid zijner religie het hoogste belang stellen. De godsdienstige gemeenschap moet den band, die een geheel volk omsluit, onverbrekelijk maken. Waar het nationaal gevoel luid spreekt, moet de liefde voor den nationalen God krachtig zijn en zich openbaren ook in den wensch om dien God zoo nationaal mogelijk te houden. Zoo wordt de volksgodsdienst het palladium van de volkseenheid.

Het Katholicisme geeft dat bolwerk prijs, omdat het zich ook inderdaad om de nationaliteiten niet bekommert. Ernst makende met de leer van den Heiden-apostel, predikt het een wereldgodsdienst; een religie, welker leer en eerdienst door alle volkeren der aarde, hoe verschillend ook in aanleg en beschaving, gevolgd zullen moeten worden. De waarheid is te Rome begrepen: Roomsch zij derhalve wie de waarheid liefheeft, want in haar is Europeaan noch Afrikaan, Frank noch Sakser, Brit noch Ier. Door allerlei middelen: prediking, zwaard, verdachtmaking, tijdelijke koncessiën, opstoken van echtgenoot tegen echtgenoot (bijvoorbeeld, waar de koning en de koningin van een land een verschillenden ritus volgden) wordt het roomsch geloof algemeen gemaakt. Wie kristen is, maar niet al de roomsche gebruiken overneemt,

wordt als een onzedelijk persoon gebrandmerkt. Het invoeren van het latijn als de taal, waarin door alle volken in het openbaar zal worden gebeden, is het zinbeeld van de katholiciteit die men bedoelt; eene katholiciteit, welke met de eischen van plaatselijke en nationale eigenaardigheid zoo lichtvaardig omgaat, dat aan mannen uit verre hemelstreken, aan die eigenaardigheid natuurlijk vreemd, met gerustheid het bestuur van eene bepaalde kerk opgedragen wordt. Hoe konden onder zulk een stelsel de nationaliteiten opkomen!

Dat de roomsche katholiciteit tegenover nationaliteit staat, blijkt nog uit deze dubbele omstandigheid. Vooreerst zien wij in de vijftiende eeuw het volksbewustzijn ontwaken op diezelfde groote konciliën, die met hun geweldigen strijd tusschen Kerk en Pausdom aan de roomsch-katholieke eenheid een slag toebrachten, die wellicht onherstelbaar ware gebleken, indien niet kort daarop de Hervorming tot het sluiten der roomsche gelederen had gedwongen. In de tweede plaats zij hier gewezen op hetgeen onze eigen tijd ons te aanschouwen geeft. Geen klacht van niet-roomsche zijde algemeener, dan dat de roomsch-katholiek geen vaderland heeft, geen staatsburger zijn kan, immers geen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid kan belijden jegens de wetten van zijn land; wetten, waarin zijn volk de uitdrukking vindt van hetgeen het door geschiedenis en nadenken geworden is. De roomsch-katholiek kent een macht, hooger dan de staatsmacht; eene eenheid, inniger dan de volkseen-

heid. Bij dit een en ander kan men nog in overweging nemen, dat in den boezem zelf van het Katholicisme elke poging tot hervorming altijd geweest is en nog is een poging om den band met Rome losser te maken en daarentegen een nationale Kerk te stichten. Het was reeds de droom der Grieken, later die van de voorstanders der gallikaansche vrijheden, en het is nog heden ten dage die der oud-katholieken.

Strenge veroordeeling moet ook in mijn oog dat eigenlijk roomsche element treffen, dat zoo ontbindend werkt op de eenheid, welke de zonen van hetzelfde vaderland behoort te omstrengelen. Een man zonder vaderland is een man zonder verleden, zonder natuurlijke moraliteit, zonder onbaatzuchtige belangstelling in de toekomst, en, in weerwil van zijne persoonlijke ontwikkeling en begaafdheden, zonder blijvende kracht. Een man behoort bij zijn land, bij zijn volk, en moet beseffen, dat hij er toe behoort, welke grieven hij ook tegen zijn natie hebbe in te brengen. In den vaderlandschen bodem liggen de wortelen van zijn inwendig leven; uit dien bodem alleen vloeit hem toe wat dat leven onderhoudt en bloeien doet. Ook boezemt het weerzin in, dat iemand belangen zou hebben, en dan nog wel zulke belangen waaraan zijn hart het meest hangt, die niet zouden samenvallen met de belangen zijn volks. Het moet hem gedurig blootstellen aan het gevaar van een burgeroorlog niet zoo afgrijselijk te vinden, dat hij onder geenerlei omstandigheden ooit zou kunnen besluiten er toe mede te werken.

Niettemin is het denkbeeld der katholiciteit een vingerwijzing, ja, bouwstof voor onze ideaalvorming. Gelijk alle ware zedelijkheid in het vereenigen van twee tegenovergestelde uitersten ligt, zoo moet ook het patriotisme door iets anders in evenwicht worden gehouden, zal het niet in chauvinisme ontaarden. Het is goed, Nederlander of Franschman te zijn; maar men mag daarom niet ophouden zich mensch te gevoelen. De volksband is heilig, maar de liefde kent geene staatkundige grenzen. De gemeenschappelijke belangen, die gegeven zijn enkel met de nationaliteit waartoe wij behooren, kunnen niet onvoorwaardelijk als de allerhoogste aangemerkt worden, zonder dat wij aan eenzijdigheid en bekrompenheid beginnen te lijden. Om onze nationaliteit scharen wij ons als om ons dierbaarst erfgoed, zoodra zij aangerand of ook maar bedreigd wordt, omdat wij tot geen prijs vreemde overheersching dulden. Staat deze evenwel niet te duchten, dan waardeeren wij het als een van de niet geringste zegeningen des vredes, dat wij ons niet langer onder de macht van éen enkel, alles overweldigend gevoel bevinden, maar in staat zijn onzen gezichtskring uit te breiden. Geen nationaliteit mag de behoefte aan katholiciteit smoren; geen roomsche katholiciteit ons den smaak bederven voor de heerlijke eenheid aller volken, waarbij al hunne verscheidenheden en eigenaardigheden niet uitgewischt, maar binnen de grenzen gehouden worden welke de voorwaarden zijn van de schoonste harmonie. Laat het menschelijk hart voortdurend

katholiek gestemd zijn; ongeduldig verdragen, dat verscheidenheid nog altijd scheiding met zich brengt, en geopend blijven voor het zooveel mogelijk in zich opnemen van de kultuur der volken waartoe wij niet behooren. Alles komt hier aan op takt, op het bewaren van de juiste maat. Het is moeilijk te zeggen, waar het nationaal gevoel moet ophouden; maar dat het ergens moet ophouden, is zeker. Het is moeilijk te zeggen, hoever de eischen van de katholiciteit mogen gaan, maar dat zij eischen mag stellen, is onloochenbaar, terwijl wij hier natuurlijk onder katholiciteit het koesteren van zulke denkbeelden en gezindheden verstaan, als om welke te bezitten men niet tot een bepaald volk van het indogermaansche ras behoeft te behooren.

Het ideaal der katholiciteit schijnt mij vooral van groote beteekenis voor onzen hollandschen landaard. Wij plegen in twee uitersten te vallen: nabootsing en afzondering van den vreemdeling. Het is een oud zwak van ons, Nederlanders, zoowel onze eigenaardigheid te verloochenen als haar te veel op den voorgrond te stellen; te stoffen op de gemakkelijkheid waarmee wij anderen gelijk worden, als ons te verkneukelen in een zekere ons aangeborene en ons altijd aanklevende zonderlingheid. Niet zelden blijft dezelfde persoon zich heen en weder bewegen tusschen deze twee polen.

Zou de aannemelijkste regel voor de juiste verbinding van nationaliteit en katholiciteit niet deze zijn: wees door en door nationaal, maar wees het

zoo, dat daarbij de eerzucht u nooit verlaat om hetgeen gij op die wijze zijt het gemeengoed te zien worden der beschaafde menschheid; wees nationaal, maar vervuld van den wensch, dat alle volkeren waren zooals het uwe? Men heeft den Franschen vaak een verwijt gemaakt van hun streven om de wereld te veranderen naar hun beeld en gelijkenis. Ik acht het hun grootsten lof, en zou dat streven slechts in ons midden willen overplanten. Geen pretensie is edeler in een volk, noch meer in staat zijne beste krachten op te wekken, dan de pretensie van het ware type van den mensch te verwezenlijken. Wat er overdrevens en onwaars in ligt, zal de wrijving met andere volkeren wel aan het licht brengen en daardoor doen wegvallen; terwijl onze eigenaardigheid, wanneer het ons met de pretensie zelve ernst is, zich zal ontwikkelen op harmonische wijze, dat is: vrij van alle zonderlingheid. En zonderlingheid verdient te heeten alles, waarvan niemand redelijkerwijs verwachten kan, dat ooit een sterveling het zal overnemen, die niet toevallig in onze kleine omgeving is opgegroeid.

Ik vrees dat de eerzucht, die ik hier voor aanbevelingswaardig houd, in Nederland nog weinig blakende wordt gevonden. Wij zijn niet alleen in menig opzicht zonderlingen, maar, wat het zonderlingst is, wij hebben de zonderlingheid lief. Wij zijn een door en door protestantsch, dat is: individualistisch, en dientengevolge weinig sociabel volk; met andere woorden: wij zijn als natie weinig be-

minnelijk; hetgeen overvloedig blijkt uit de omstandigheid, dat men ons zoo weinig bemint. Want in dit opzicht kunnen wij ons waarlijk aan geenerlei zelfbegoocheling meer overgeven. Het buitenland heeft ons niet lief, en brengt het ten onzen aanzien niet verder dan tot een meer of minder welwillende belangstelling, indien niet slechts tot een meer of minder vernederende nieuwsgierigheid. Het wil niet anders bij ons wonen dan om geld te verdienen, en ons daarbij zoo weinig mogelijk zien. Veel werkt daartoe mede, wat wij nooit verhelpen kunnen. Het is onze schuld niet, dat ons klimaat zoo onvriendelijk kan zijn; dat onze taal zoo hard en idiotisch klinkt; dat onze letter *g* alle buitenlandsche muziekale en niet muziekale ooren kwetst; dat ons flegma andere volkeren in de war brengt. Maar in stede van deze natuurlijke nadeelen zooveel in ons is onschadelijk te maken, maken wij vaak hunne werking naar buiten nog afstootender, door hetgeen wij algemeen menschelijks konden hebben te verwaarloozen, ja door onze onnoodige zonderlingheden opzettelijk te accentueeren. Men verwijte mij niet, geen oog, geen hart te hebben voor het konkrete, het individuëele. Kan men dit dan inderdaad niet waardeeren, zonder goed te keuren, dat ons hollandsch uiterlijk zoo weinig voorkomend, onze manier van zijn zoo houterig, ons huiselijk leven zoo egoïstisch-afgesloten, onze letterkunde vaak zoo bekrompen nationaal, ons politiek gehaspel de spot van Europa is? Er is in ons geheele zijn iets provinciaals,

iets achteraankomends, dat zich niet het minst verraadt door ons opvijzelen van het middelmatige, ons ophemelen van eigen letterkundige voortbrengselen, welke richtingen vertegenwoordigen, die bij andere volkeren reeds als uitgeleefd worden aangemerkt; bovendien door onze vaak onbegrijpelijke voldaanheid, ook dan wanneer men zelf van hetgeen men voldoende durft noemen toch geen hooger lof kan zingen dan dat het nog zoo kwaad niet is, dat het nog wel erger kon! Waarlijk, deze twijfelachtige lof schijnt ons, Nederlanders, bijzonder dierbaar te zijn.

Maar ik zoek naar geen verdere toelichting; één bewijs voor mijn grief spreekt luide genoeg. Indien wij niet behagen schepten in onze afsluiting, indien wij waarlijk smaak vonden in katholiciteit, hoe zou het dan komen dat wij altijd den mond vol hebben van die zoogenaamde klassieke letterkunde der zeventiende eeuw, waar nauwlijks iemand in het buitenland zich om bekommert, en onze schilderschool van dien tijd, die de bewondering is van de wereld, omdat zij tot aller oogen en aller harten spreekt, wegstoppen in pakhuizen, die in toegankelijkheid voor landgenoot en vreemdeling slechts kunnen wedijveren met sommige van onze wetenschappelijke museums! De hemel weet of wij niet grootscher zijn op Cats en Helmers dan op Rembrandt!

De behoefte in een volk aan katholiciteit zou ik zoo even ten onrechte een eerzucht genoemd hebben, had ik het woord niet in zijn edelste beteekenis genomen. Hier valt het inderdaad geheel samen met

menschenliefde. Een volk bestaat evenmin voor zichzelf alleen als de enkele mensch. Gelijk anderen bij onze ontwikkeling baat moeten vinden, zoo moet de beschaving van een volk aan andere volken diensten bewijzen. Dat de fransche natie dit beginsel meer dan eens overdreven en aan hare naburen zelfs met het zwaard weldaden opgedrongen heeft, waarop deze niet gesteld waren, is geen reden om uit het voorbeeld, door haar gegeven, niet die leering te trekken, welke er in opgesloten ligt. In weerwil van die overdrijving is het toch niet te ontkennen, dat de fransche natie, meer dan eenige andere, en ook ten deze de katholieke natie bij uitnemendheid, in menig opzicht het algemeen bruikbare ontdekt heeft. Hare taal behaagt; hare letterkunde kan door elk genoten worden; hare modes volgt men; in hare hoofdstad gevoelt elk zich te huis; hare denkbeelden bewegen van oudsher Europa. Zij is een aanstekelijke natie, en geruimen tijd, trots al hare nukken en lastigheden, het bedorven kind onder hare zusteren. Maar het leerzame in haar voorbeeld is vooral hierin gelegen, dat zij dit haar mededeelzaam karakter met het levendigst nationaliteitsgevoel weet te verbinden. Aan haar geboortegrond, aan hare geschiedkundige en godsdienstige overleveringen, aan hare gewoonten en gebruiken op het zeerst gehecht, nauw aanéén gesloten door den band der krachtigste volkseenheid, kan zij niettemin wat zij geestelijk verovert nooit voor zich behouden. De mogelijkheid van nationaliteit en katholiciteit te vereenigen is

bovendien bewezen door het voorbeeld van al de volken, die tot hiertoe een katholieken invloed op onze europeesche beschaving uitgeoefend hebben. Israël gaf ons zijn godsdienst, Griekenland zijn kunst, Rome zijn jurisprudentie, maar deze drie volken gaven ons dit algemeene in zeer nationalen vorm. Waarom zou dan bij ons een verhoogd streven naar katholiciteit aan onze zelfstandigheid als volk moeten schaden? Het is van een krachtiger ontwikkeling van ons sympathetisch vermogen, dat wij dat verhoogde streven mogen verwachten. Men kome slechts tot het besef, dat nationaliteit nog iets anders is dan volkszelfzucht en inbeelding of beperktheid van gezichtseinder.

Een tweede denkbeeld in het Katholicisme, dat wij voor onze ideaalvorming gebruiken kunnen, is dat der Theokratie. Men verstaat daaronder die opvatting van het leven der staten, volgens welke deze geacht worden hun hoogste wet van den stedehouder Gods op aarde te ontvangen. Deze opvatting onderwerpt den Staat aan de Kerk, de Kerk aan den Paus, den Paus aan Gods onmiddellijke ingeving. Theoretisch en praktisch werd zij verkondigd door de groote romeinsche kerkvoogden der middeleeuwen, die haar een wijle algemeenen ingang wisten te verschaffen.

Op het eerste gezicht heeft deze opvattting voor hem, die met de beginselen van dit ons geschrift instemt, niets dat haar aanbeveelt, en is zij louter de bron van onnoemelijk veel onheil geweest. Het

schijnt dat wij niets met haar kunnen aanvangen, dan haar bestrijden, te meer daar zij in onzen tijd van nieuws opkomt en het geheel onzer tegenwoordige beschaving bedreigt.

Toch ligt er een waarheid in deze opvatting. Zij behelst een staatsleer, volgens welke de Staat niet enkel politie-dienaar is, maar eene hoogere roeping heeft te vervullen. Het is niet volkomen juist, te zeggen dat het theokratisch beginsel den Staat onondergeschikt maakt aan de Kerk; in sommige opzichten vereenzelvigt het Staat en Kerk met elkander; het zoekt den grondslag van het staatsrecht, de bron van alle gezag, gelijk van de leidende gedachten der wetgeving, in den geopenbaarden goddelijken wil, en beschouwt dienvolgens de staatsmacht als een middel waarvan God, of de Kerk, hare tolk op aarde, zich bedient om de menschheid te vormen, op te voeden voor het Godsrijk; een Godsrijk, dat, naar zijne idee reeds vertegenwoordigd door den theokratischen stedehouder, bestemd is zich ook in de menigte te verwezenlijken.

Op de groote fouten en leemten van het theokratisch stelsel behoeft men ons niet te wijzen: of een God zich met de menschelijke zaken inlaat en die bestuurt, weten wij niet; dat in het gunstigste geval niemand ons het werkelijk geopenbaard zijn van den goddelijken wil waarborgen kan, staat vast; dat een eenigszins respektabele God zulke lieden als de Pausen, de goeden niet te na gesproken! niet tot zijne stedehouders kan hebben gekozen, is boven

alle bedenking verheven; eindelijk, dat de katholieke theokratie voor een Godsrijk uitgeeft wat voor een deel het rijk is van Kapucijners en oude vrouwen, voor een ander deel van dwepers, soms ook van bedriegers, kan door niemand met een mannelijk hoofd en hart in twijfel worden getrokken. De katholieke theokratie, bij het licht van onzen tijd bezien, is dus een leugen van het begin tot het einde.

Maar bij het licht bezien van den tijd waarin zij ontstond, is zij eene grootsche opvatting, een ideaal, dat wij niet mogen laten verloren gaan en aldus kunnen omschrijven: wat wij als waarheid aanmerken, moet regeeren in de wereld, moet gezag uitoefenen en met die majesteit bekleed zijn, welke de volkeren tot gehoorzaamheid noopt, immers eerbied afdwingt. Die waarheid mag niet aan zichzelve worden overgelaten, maar wat gezag heeft moet aan hare verbreiding worden dienstbaar gemaakt, in dier voege, dat de wetten, door dat gezag uit te vaardigen, in het hoogste ressort ten doel hebben de burgers tot het aankleven en in praktijk brengen van die waarheid op te voeden. De grenzen der vrijheid, welke aan de burgers kan worden gelaten, moeten niet in het afgetrokkene, maar naar de eischen bepaald worden, die in het algemeen met het denkbeeld van opvoeding gegeven zijn. De stichters der katholieke theokratie dwaalden niet in hunne overtuiging, dat hetgeen men voor waarheid houdt regeeren moet, maar in hunne opvatting van de waarheid, gelijk van de bron waaruit hare kennis vloeit.

Wij verklaren ons hiermede tegen die staatkundige richting, welke van de metafysische stelling uitgaat: de waarheid zal zegevieren; men kan aan allerlei meeningen volle vrijheid laten, de dwalingen zullen elkander vernietigen en ten slotte de waarheid het veld doen behouden. De metafysische stelling is dus, zooals men ziet, te gelijk van zeer praktischen aard. De staatkunde, die zich naar haar richt, geeft het volk onvoorwaardelijk aan allerlei invloeden prijs, en dit niet omdat zij voor de toekomst van dat volk onverschillig is, maar omdat zij een volstrekt vertrouwen in die toekomst koestert. Wat er eigenlijk in die toekomst zal zegepralen, weet zij niet te zeggen; het zal plotseling te voorschijn moeten springen, als een lichtvonk uit den schok der meeningen. Nauwkeurig gesproken luidt hare stelling niet: de waarheid zal in het eind zegepralen; maar: wat in het eind zegepraalt, dat zal de waarheid zijn.

Deze metafysische stelling zou men in het afgetrokkene als een geloofsstelling kunnen aanmerken, en zij zou uit dien hoofde, gelijk iedere godsdienstige uitspraak, eerbiedwaardig zijn. Eerbied zou haar onzerzijds dan ook te beurt vallen, wanneer zij zich als geloofsstelling kwam aanmelden. Zij neemt daarentegen het uiterlijk aan van eene wetenschappelijke verklaring, en moet dus naar de eischen der wetenschap, der zuiver verstandelijke kritiek, behandeld worden.

Inderdaad kan de genoemde stelling dan ook noch eene geloofsstelling noch, naar ons spraakgebruik, een ideaal zijn.

Als geloofstelling toch kan zij onmogelijk op zichzelve staan, maar moet zij, om eenigen eerbied te verdienen en niet zuiver willekeur te zijn, afgeleid worden uit andere geloofsstellingen, die veel meer omvatten. Wanneer ik oprecht geloof, dat er een God is; dat deze God zich met den loop der menschelijke zaken bemoeit; dat hij ons geluk bewerken wil en kan, in weerwil van alle zwarigheden; dat de kennis der waarheid op elk gebied tot dat geluk behoort: eerst wanneer ik dit alles oprecht geloof, heb ik het recht ook te gelooven, dat de waarheid in het eind zegevieren zal. Zonder dien breeden grondslag is dit laatste geloof slechts uiting van dweepzucht, van zelfopwinding, of een dier vele overblijfselen der vroegere, geloovige wereldbeschouwing, die in onze rationalistische periode van tijd tot tijd als fossielen voor den dag komen en eene vreemde figuur maken. Want is er niet een almachtig God om zijne waarheid te doen zegevieren, dan zou ik wel gaarne weten: welke waarheid zegevieren en door welke kracht zij zegevieren zal? Door hare eigene kracht, zegt men, door de kracht der waarheid. Dit is òf een frase, nauwelijks nog goed genoeg voor een tafeldronk, òf het beteekent, dat de menschheid toegerust is met een aanleg, die haar in het eind nopen zal de rechten van de waarheid te erkennen. Maar hoe komt men aan deze wetenschap? De ervaring kan ons natuurlijk in het beste geval nooit iets anders leeren, dan dat er in de menschheid eerlijkheid genoeg gevonden wordt om hare instemming op den

duur niet te weigeren aan hetgeen zij voor waarheid moet houden; dat zij zich niet blijvend verstokken kan tegen bewijsgronden, die haarzelve overtuigend dunken. Dit te weten baat ons echter niet veel. Zoo weet ik, dat nederlandsche rechters geen andere vonnissen zullen vellen dan die hun rechtvaardig en billijk voorkomen; maar daarom weet ik nog niet, dat er recht zal geschieden. Wanneer rechters waarlijk recht zullen spreken, moeten vooreerst al de gegevens, waarop hun oordeel ten slotte zal rusten, ter hunner kennis gekomen zijn, en voorts hun verstand groot genoeg wezen om uit al die gegevens het juiste besluit te trekken. Dezelfde voorwaarden moeten vervuld wezen, wanneer de menschheid waarheid zal vinden. Wie waarborgt mij, dat dit het geval zal zijn? En nog heb ik slechts twee voorwaarden genoemd, terwijl de vervulling ook der overigen onzeker is. Wanneer de stelling omtrent de eindelijke zegepraal der waarheid een geloofsstelling zal zijn, eischt zij dus als grondslag een stevig, positief en omvangrijk godsdienstig geloof, zulk een als de belijders der staatkundige richting die wij bestrijden, gewoonlijk niet beweren te bezitten.

Met een ideaal, in den zin, dien wij aan dat woord hebben toegekend, hebben wij hier evenmin te doen. De uitspraak: de waarheid zal zegevieren, is niet een vorm, waarin een wensch wordt te kennen gegeven, maar eene bevestiging omtrent de toekomst. Die zich tot zulk een bevestiging gerechtigd acht, moet zijne gronden daarvoor hebben. Of ik iets van

het verleden of van de toekomst verzeker, is geheel onverschillig wat de stevigheid der bewijsredenen betreft, waarop in beide gevallen de verzekering rusten moet. Elke verzekering omtrent de toekomst is òf zulk een profetie, waaraan het elk vrij staat geloof te weigeren omdat zij slechts een inval is, òf een voorspelling, die op een nauwkeurige berekening van waarschijnlijkheden rust. Natuurlijk zal men de meergenoemde uitspraak zulk een voorspelling willen noemen, maar dan is men ook gehouden, de gunstige kansen voor hare vervulling in het helderst licht te plaatsen, zoodat elkeen met gezonde hersenen de hooge waarschijnlijkheid van de voorspelde toekomst in kan zien.

Deze eisch is zoo billijk, zoo eenvoudig, dat zijn algeheele verwaarloozing van de zijde dergenen, die aan den Staat alle opvoedkundige beteekenis ontzeggen, met recht bevreemding wekt. De zaak is praktisch van zoo groot gewicht, dat zij die den Staat ten aanzien onzer hoogere belangen tot werkeloosheid doemen, niet gerust moesten zijn eer zij deze stelling bewezen hadden: het is alleszins waarschijnlijk, dat die hoogere belangen door die werkeloosheid bevorderd zullen worden; het is alleszins waarschijnlijk, dat de waarheid sneller of meer beslist zegeviert, wanneer wij niet slechts aan de dwaling volkomene vrijheid laten, maar den Staat ook niet opdragen tegenover de dwaling iets anders te stellen.

Ongemeen benieuwd ben ik naar deze bewijsvoering niet. Zij zou vooral van historischen aard moe-

ten zijn; en wij weten, dat de geschiedenis niet zeer gunstig getuigt voor hen, die den vooruitgang van ons geslacht alleen en uitsluitend van een vrije, een akademische diskussie verwachten.

Ver, zeer ver ligt van ons het denkbeeld, die diskussie te smoren of aan banden te leggen, en op dit punt scheiden wij ons van de uitwerking der katholieke theokratie op het nadrukkelijkst af. Naast deze vrijheid zouden wij evenwel eene bepaalde leiding der geesten begeeren, en uit dien hoofde levendig wenschen, dat niemand zich geroepen achtte om te regeeren, die zich niet tevens bereid en in staat wist, om door middel van het Staatsgezag de leiding der geesten op zich te nemen. Ik zou in de Regeering de geestelijke aristokratie van het land willen zien, die aan alles hare richting wil meedeelen, op alles haren stempel wil drukken, waar het geschieden kan zonder gevaar van eene reaktie op te wekken, die het doel verijdelen zou. Ik zou bij de Regeering niet dien, thans overal doorstoken, schijn van onzijdigheid, maar integendeel heldere bewustheid willen waarnemen omtrent het doel waarheen zij sturen wil.

Wanneer men zulk een Regeering verlangt, eene Regeering die regeert, luidt de gewone tegenwerping: maar wie waarborgt u, dat zij het altijd in uw geest zal doen? Dezelfde macht, heden in het voordeel van uwe beginselen werkzaam, kan zich morgen tegen u wenden.

Natuurlijk. Doch indien het staatkundig leven onze diepste hartstochten in beweging mag brengen, is

het juist omdat wij zorgen willen, dat dit niet gebeurt; dat onze mannen op het kussen blijven; dat wijzelve, kan het zijn, de teugels in handen krijgen en houden. Het eenige waarachtige goed in het staatkundig leven is regeeren; en regeeren het waardigste voorwerp van 's menschen beste eerzucht. Dan eerst, wanneer dit voorwerp bereikt zal kunnen worden, zal het voor een verstandig man in ons vaderland de moeite waard zijn om een alles overwegend belang te stellen in onze politiek, die hij thans aan de middelmatigheid overlaat, tuk op den schijn eener macht, die geen macht meer is zoodra zij elk zedelijk karakter mist. Onze staatkundige instellingen zijn thans, helaas! van dien aard, dat niemand aan regeeren kan denken. Wij hebben een Staatsmachine, en vooral een Staatsruif; wij hebben geen Staatsbestuur. Wie kan besturen, die slechts op een ministerieel leven van een jaar, of, zoo hij zeer sterk is, van anderhalf jaar rekenen, en elken dag als slachtoffer van de eene of andere parlementaire kuiperij vallen kan? Wie leiden, die al zijn geest moet uitputten in het vinden van middelen, welke, als stond hij tegenover een vijand, zijn richting maskeeren? En het gebrek, waarop wij doelen, zal niet spoedig verbeterd worden. Men heeft gewezen op onze nationale achterlijkheid op het stuk van wetgeving. Achterlijkheid betoonen wij niet minder in de kunst van besturen. En dat niet sinds gisteren of eergisteren. Wij, Nederlanders, zijn geboren partikularisten; de geschiedenis van ons gemeenebest is

veelal die van pogingen, in het werk gesteld om elk denkbeeld van algemeen bestuur te verijdelen. De beste kansen hebben wij gedurig verspeeld, en waarlijk met een zekere zelfvoldoening, als wij maar bereikt hadden, dat niemand het opperbewind voerde. Provincialisme, individualisme, noem dien geest zooals gij wilt; zoolang hij bestaat, zijn wij met onze vaderlandsche beschaving nog niet ontgroeid aan de feodale regeeringloosheid der middeleeuwen, welke onze nationale ijdelheid vaak met den naam opsmukt van nederlandschen vrijheidszin. Wij waren, om zoo te spreken, voorbeschikt om van het konstitutioneele leven vaak slechts de komedie over te nemen.

Op waarachtigen vrijheidszin hoop ik nooit te smalen. Maar laat men er ons niet toe verleiden, door de vrijheid onbestaanbaar te noemen met het denkbeeld van een Staat, die, in een krachtig bewind vertegenwoordigd, de leiding der geesten op zich neemt, zichzelven als het hoogste goed zijner burgers beschouwt, en derhalve aan de wet van zelfbehoud alles ondergeschikt maakt. Laat men dien vrijheidszin niet in diskrediet brengen door dien te vereenzelvigen met onverschilligheid voor de toekomst des volks, door individueele willekeur te ontzien, zoodra deze zich verschuilt achter den nietsbeteekenenden naam van gewetensbezwaren. Het ware toch al te zonderling, in naam der vrijheid richtingen te laten geworden en geheel ongemoeid te laten, welker zegepraal de dood van alle vrijheid van geestesontwikkeling zijn zal.

Wij mogen niet verzuimen, van het Katholicisme

met zijn theokratie de waarheid te leeren, dat in aanhoudend kweeken en opvoeden een bijna onbegrensde macht gelegen is. Ziehier een groot feit, dat ons tot nadenken brenge: wat thans en sedert eeuwen millioenen hoofden en harten vervult, heeft eens slechts geleefd in het hoofd en het hart van zeer enkelen. Er is geene orthodoxie, die, hoe algemeen heden ten dage ook verbreid, niet eens eenvoudig de konceptie is geweest van eenige weinige individuen, misschien van éen persoon. Wanneer wij nu zien, dat de konceptie van éen mensch de orthodoxie van honderdduizenden worden kan, dan is het toch ten hoogste belangrijk de voorwaarden nategaan, waarop dit is geschied. Het is aan al die honderduizenden ingeprent. Maar waarom zullen wij dan weigeren op onze beurt in te prenten? Er is op zichzelf toch geen reden te bedenken, waarom die honderdduizenden eerder de eene of andere kerkelijke orthodoxie in hun inwendig leven zouden opnemen dan een leer die minder ongerijmdheden vereenigt. Of acht men de menschheid voorbeschikt tot het aankleven van het onzinnige? Wat aan de kerkelijke machten gelukt is, kan ons immers ook en nog veel beter gelukken. Zij hebben zich van Europa meester gemaakt, zoodat het thans al den schijn heeft alsof elk die zelfstandig denkt slechts leeft bij de gratie van de openbare meening die zij beheerschen. Aan ons de beurt om die meening te bewerken, te leiden, zonder dezelfde dwingelandij uit te oefenen. Maar wie dit doel wil, moet ook de middelen willen. In den modernen Staat zijn zij voor

een groot deel gegeven, indien wij den Staat, wat de opvoeding der massa betreft, slechts de rol toekennen, welke de Kerk zoolang vervuld heeft, en het aan deze slechts overlaten de eigenlijk gezegde godsdienstige behoeften te bevredigen. Thans is het nog anders; thans wordt diezelfde Kerk, aan wier prediking men niet meer gelooft, in het maatschappelijk leven nog ontzien, omdat het iemands aanzien nog kan verhoogen, wanneer hij met haar op een voet van welwillendheid staat. Aan haar met positieve wetenschap onbestaanbaar onderwijs worden jaar in jaar uit de meeste kinderen van de verschillende klassen der maatschappij toevertrouwd, niet altijd, lang niet altijd, omdat men dit wenschelijk keurt voor de ontwikkeling dier kinderen, — een meening die volkomen eerbiedwaardig zou zijn, — maar omdat men de gewoonte niet durft trotseeren, en dus uit lafhartigheid. Hoe begrijpelijk en verschoonbaar de gewoonte hier ook moge wezen, op hare bron moet gewezen worden, zal men haar ooit te boven komen. Lafhartig is het, beginselen te koesteren, voor welker verstandige toepassing men terugbeeft; lafhartig, eene instelling te vleien, niet omdat men haar nuttig acht, maar omdat zij ons een aandeel kan geven in de algemeene achting die zij geniet. Wij behooren ons dit te zeggen en gedurig te herhalen, opdat wij met volle overtuiging de handen uitstrekken naar dat bewind der geesten, dat niet langer mag toekomen aan richtingen die, — het moet uitgesproken worden, — ter goeder trouw, maar daarom vooral niet minder waarachtig, de men-

schen misleiden, door hen diets maken, dat eene andere dan een zuiver menschelijke waarheid voor hen bereikbaar is.

Het roomsch-katholieke denkbeeld der theokratie worde dus een ideaal, in zoover als het de geestelijke opvoeding van ons geslacht niet aan haar lot overlaat. Maar in de plaats van de theokratie trede eene anthropokratie, waarmede het krachtig voorgaan bedoeld wordt van hen, die in een gegeven tijdperk het voorrecht der geestelijke meerderheid bezitten. Hen tot dat voorgaan te brengen, zal onmogelijk zijn, zoolang wij ons belachelijk kiesstelsel en ons gebrekkig onderwijs behouden. Wat er verder voor moet geschieden, is een praktische vraag, die hare oplossing wel vinden zal, zoodra zij hunne roeping slechts levendig beseffen, en niet langer heulen met een valsche demokratie, die inderdaad slechts dom vooroordeel en blinden hartstocht op den troon verheft in naam eener kwalijk begrepen, of dweepzuchtig vereerde vrijheid. Die roeping wordt voorgeschreven door belangstelling in de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van ons volk, en wordt het best vervuld, waar men zich het edelmoedigst op de gezonde bestanddeelen van zijn volk verlaat. Wij komen later hierop terug.

Het derde en vierde denkbeeld in het Roomsch-Katholicisme, dat wij als bouwstof van ideaalvorming niet willen verwaarloozen, staat in nog inniger betrekking dan de beide vorigen tot onze eigenlijk gezegde levensbeschouwing. Het is het denkbeeld van het ascetisme in verband met dat van den Mariadienst.

Onder ascetisme verstaat men een richting op zedelijk gebied, welke niet noodzakelijk met de roomsch-katholieke leer samenhangt, maar in hooge mate door haar bevorderd wordt, gelijk zij dan ook onder bescherming van de Kerk van Rome in het leven der europeesche volkeren doorgedrongen is. Volgens die richting behoort de mensch in den hoogst-mogelijken graad onafhankelijk te zijn van bepaalde zinnelijke behoeften, als daar zijn honger, dorst, slaap, verlangen naar warmte of afkoeling, en ten eenenmale onafhankelijk van behoeften, die uit het verschil van geslacht voortspruiten. Het ascetisme neemt dus drieërlei soort van behoeften aan: behoeften, die het onmogelijk is te wederstaan; behoeften, die men zooveel mogelijk moet wederstaan, en behoeften, die men onvoorwaardelijk moet wederstaan. Men ziet, dat het ascetisme uitsluitend ten aanzien van deze laatste volkomen, onverbiddelijk konsekwent is en algeheele onthouding durft prediken. Het is dus billijk, dat wij naar deze konsekwentie het ascetisme beoordeelen, al begrijpen wij niet, met welk recht de vervulling van de eene behoefte voorwaardelijk, die van de andere onvoorwaardelijk verboden wordt; waarom ik niet mag sterven van honger en wel mag wegkwijnen van liefde; waarom ik wel den dorst naar water en niet naar samenwoning bevredigen mag. Het ascetisme wil het zoo. Wij moeten ons die willekeur laten welgevallen, misschien ook dat gebrek aan moed; het ascetisme nemen zooals het is, en het derhalve beschrijven als de richting

die alle sexuëele liefde veroordeelt en het apostolisch woord: in Kristus is man noch vrouw, in den letterlijken zin aanvaardt. Nog een ander bijbelwoord zou men het ascetisme tot leus kunnen geven: "het is den mensch goed, geene vrouw aan te raken." Geen man aan te raken, is dan voor de vrouw even aanbevelenswaard.

Dezelfde godsdienstvorm, die een richting met zulk een leus hemelhoog verheft, is tevens de godsdienstvorm, die zich het goddelijke bij voorkeur denkt onder het beeld van een vrouw, en in den Mariadienst de verbeelding van jong en oud voortdurend met een hoogst bevallige en beminnelijke jonge vrouw in aanraking brengt; een dier eigenaardige tegenstrijdigheden, waaruit de menschelijke zaken plegen te bestaan.

Toch valt hier niet enkel tegenstrijdigheid, maar ook samenhang op te merken. Het is uit dien hoofde, dat wij de beide denkbeelden vereenigd hebben. Men kan ze ook alleen in deze verbinding eenige belangstelling waardig keuren. Op zichzelf toch is het verbod: gij zult geene vrouw aanzien, slechts de toepassing op een bijzonder geval van dat algemeene "gij zult of gij zult niet", dat wij reeds besproken hebben. Of men ons zegt: gij zult den zevenden dag niet arbeiden, dan wel: gij zult geene vrouw aanzien, het een is even wettig of even willekeurig als het ander, al naarmate de bloot verstandelijke kritiek het billijkt, dat op deze wijze het denkbeeld der zedelijke verplichting uitgewerkt wordt. Het asce-

tisme kan ook daarom moeilijk hier op zichzelf behandeld worden, omdat het geen verschijnsel is welks omtrekken met eenige nauwkeurigheid kunnen aangegeven worden. Waar begint het, waar houdt het op? Wat men in het éene land gewone zedelijkheid noemt, zal in het andere reeds ascetisme heeten; zoodat het niet aangaat, ascetisme met overdreven gestrengheid gelijk te stellen. Want naar welken maatstaf zal men beoordeelen of er overdrijving plaats vindt? Waarom is het ascetisme, geen vrouw te mogen begeeren, en geen ascetisme, niet een andermans vrouw te mogen begeeren? Tegenover de ascetische richting van inzonderheid de katholieke vroomheid is men vaak onbillijk. Men ijvert tegen haar uit kracht van beginselen, waaraan men evenwel niet getrouw kan blijven, zonder met elke zedelijkheid in botsing te komen, die ons verloochening van onze begeerlijkheden oplegt. De lust, de hartstocht is zulk een geweldige en tyrannieke macht in krachtig aangelegde naturen, dat elk denkbeeld van plicht ze even ongeduldig maakt. Hoe ver men gaan moet met dit ongeduld te trotseeren, en derhalve met dien lust, dien hartstocht aan banden te leggen, ja zijn recht van bestaan te ontkennen, is louter een praktische vraag, die uit een utilistisch oogpunt, in verband met de belangen der maatschappij waarin men leeft, beantwoord moet worden.

Wij zouden ons dus met het ascetisme, in zoover het volstrekte onthouding van alle zinnelijke liefde predikt, niet hebben in te laten, en het hoogstens een woord van waardeering als kritisch ideaal kun-

nen schenken. Dien naam verdient het toch, wanneer men er een protest in ziet tegen een zekere zijde van het leven der Oudheid; een zijde, die aan het leven der Nieuwe Geschiedenis niet ontbreekt, maar toch belangrijk veel meer in de schaduw gedrongen is. Maar dit protest verkrijgt een meer dadelijk belang, nu het zich, gelijk wij deden opmerken, in den ontwikkelingsgang der katholieke Kerk met den Mariadienst verbonden heeft. In deze verbinding zie ik namelijk de uitdrukking van een gemoedservaring, die, naast weerzin tegen den wellust, of de blootzinnelijke betrekking tusschen de beide geslachten, sympathie koestert voor de beteekenis welke aan de vrouw in het leven des mans toekomt. Een levensbeschouwing moet zeer onvolledig zijn, welke over deze beteekenis hare gedachten niet mededeelt, en aan valsche kieschheid lijden wanneer zij het niet in alle oprechtheid doet.

Beginnen wij daarom met op den voorgrond te stellen, dat de liefde in engeren zin — en in dezen zin zal ik in dit gedeelte van mijn geschrift het woord ook zonder nadere aanduiding altijd bezigen — het kapitale verschijnsel is in elks gemoedsleven, het menschelijkste in al wat menschelijk heet, en van alles wat in den mensch belangstelling inboezemt het allerbelangrijkste. Zoo oordeel ik uit hoofde van de volstrekte algemeenheid van dit verschijnsel (monstrueuse uitzonderingen natuurlijk niet medegerekend), uit hoofde van zijn overmacht over alle andere gewaarwordingen, eindelijk uit hoofde van zijn onverander-

lijkheid te midden van zooveel dat verandert. Er zijn tijden, waarin de godsdienstige geestdrift zeer luide spreekt, maar er zijn ook tijden in de geschiedenis, waarin zij zwijgt; zij kan door de behoefte aan wetenschappelijk onderzoek of aan staatkundige ontwikkeling overstemd worden. Het patriotisme heeft evenzeer zijne vlagen: konfessioneele dweepzucht kan het geheel uitdooven en het den band tusschen deelgenooten van hetzelfde kerkelijke geloof in kracht en innigheid doen winnen van den band, die, onder andere omstandigheden, landgenooten pleegt te vereenigen. Zijn er dus geheele tijdvakken in de geschiedenis, waaraan men, zonder met de historische trouw te breken, geene tafereelen zou kunnen ontleenen, die hetzij de godsdienstige, hetzij de wetenschappelijke geestdrift, hetzij de zucht voor het vaderland de voornaamste rol lieten vervullen: geen tijdvak is er te bedenken, waarvan het tafereel ons niet het alvermogen der liefde zou kunnen ontvouwen; zoo zeer is elk overtuigd, dat dit gevoel aan tijd noch plaats gebonden is, met alle andere gewaarwordingen den spot drijft, en zelfs geen ouderdom ontziet. Nog valt op te merken, dat geen letterkundig voortbrengsel, hetwelk zich met zielstoestanden inlaat, de diepste belangstelling kan wekken, wanneer het zich onkundig houdt van de liefde; en eindelijk, dat de grondtrekken eener persoonlijkheid nooit zoo onverbiddelijk worden blootgelegd, dan wanneer zij door de liefde bewogen wordt, welk gevoel het eenigst is, dat noch gehuicheld, noch met goed gevolg verheeld kan worden.

Is de liefde het kapitale verschijnsel in elks gemoedsleven, dan kan niemand voor de harmonische, dat is: in elk opzicht aangename ontwikkeling van dat gemoedsleven hart hebben, zonder nauwlettend toe te zien, welken vorm en welke evenredigheden dat verschijnsel voor hem aanneemt, welken invloed het op zijn bestaan uitoefent. Deze gevolgtrekking is zoo eenvoudig, dat men zich verwonderen moet over de volharding, bijna schreef ik hardnekkigheid, waarmee de liefde, zulk een voorname faktor in de menschelijke betrekkingen, bij het beoordeelen of het voorbereiden dier betrekkingen, ik weet niet uit welke zonderlinge preutschheid, geïgnoreerd wordt. Een opvoeding kan, helaas! nog zorgvol heeten, en niettemin wat met het ontstaan en het verloop van de liefde in verband staat, ofschoon dit zoo vol gevaren is, geheel of al te zeer verwaarloozen.

Willen wij dit voorbeeld niet volgen, zoo moeten wij, na de opmerking dat de liefde het kapitale verschijnsel is in elks gemoedsleven, terstond de opmerking plaatsen, dat liefde in het allerinnigst verband staat met zinnelijkheid, en hiervan, indien al te onderscheiden, toch zeker niet af te scheiden is. Ware het anders, de liefde zou waarschijnlijk niet zulk een blijvende en algemeene gewaarwording zijn. De oorzaak van dit verband is niet ver te zoeken. Hetgeen de liefde bereiken wil, kan zij niet anders bereiken dan door een eind weegs zuivere zinnelijkheid te zijn. Hij, die liefheeft, wil zich namelijk verliezen in een ander, om ten slotte zichzel-

ven in die andere persoonlijkheid beter, krachtiger weder te vinden. Dit zich willen verliezen, zich willen vergeten, deze behoefte aan bedwelming is juist het eigenaardige van de zinnelijkheid, die evenwel hierbij staan blijft en niets verder bedoelt. Vandaar, dat liefde in haren aanvang met zinnelijkheid volkomen samenvalt, en zich daarin alleen van haar onderscheidt, dat zinnelijkheid het blijvend verlies der persoonlijkheid, liefde een tijdelijk verlies en daardoor juist eene herovering van de persoonlijkheid najaagt. De zinnelijke mensch wil de zelfbewustheid verzaken, en elk middel is hem daartoe welkom; hij, die lief heeft, wil de zelfbewustheid verhoogen, maar weet zich daartoe in staat slechts door haar voor het oogenblik te verzaken. Hieruit volgt, dat de liefde in de zinnelijkheid kan ondergaan, ongeveer gelijk de zwemmer verdrinken kan in de wateren, die bestemd waren hem te dragen. Wie zich verdrinken en wie zwemmen wil, werpen zich beiden in de golven, maar slechts de eerste vindt daarin zijn graf.

In de derde plaats wenschen wij op den voorgrond te stellen, dat de zinnelijkheid hare rechten heeft, rechten bovendien, welke men vooralsnog niet miskennen kan zonder de gevaren, die aan de zinnelijkheid verbonden zijn, sterk, ja veel sterker dan een ander te ondervinden. Juist de geschiedenis van het ascetisme, die het ons zegt. Een duitsch heilige hield het gebruiken van bier en ham voor zonde. Hij heeft ons een dagboek nagelaten. In geen ander dagboek kun-

nen die beide voedingsmiddelen zulk een voorname plaats bekleeden als in het zijne. Temptatiën als die van den heiligen Antonius heb ik nooit bijzonder stichtelijk kunnen vinden: een onbezoedeld leven is schoon, maar wordt toch verduisterd waar hij, die het leidt, kennelijk laboreert aan een bezoedelde verbeelding. Men moge van de asketen zooveel goeds zeggen als men wil, den indruk van beminnelijke onschuld maken zij toch nooit; en de omstandigheid, dat het Hoogelied tot hunne lievelingslektuur behoorde en de onuitputtelijke stof leverde tot ontelbare preeken; preeken, welke ten dienste der alles, zoo het heet, vergeestelijkende allegorie in onmiskenbaar liederlijke bijzonderheden en toespelingen vervielen, pleit niet voor hunne behoefte om ook met de gedachte uitsluitend bij het reine te verwijlen. De roomsche kerkelijke wetgeving, van celibatairs uitgegaan, vermeidt zich in het regelen van gevallen, die men aan ongehuwde geestelijken liever onbekend of hunner aandacht onwaardig zag blijven. "Verjaagt de natuur, en in galop keert zij weder:" dit welbekende fransche spreekwoord mag niet vergeten worden, en wordt het nooit straffeloos.

De zinnelijkheid heeft hare rechten dus vooreerst omdat zij bestaat, omdat de mensch is zooals hij is, en hij zijne theorieën wel al dwazer en overdrevener, maar daarmede zijne natuur op een gegeven oogenblik niet anders kan maken. Dan heeft zij hare rechten, gelijk aangetoond werd, als onmisbaar doorgangspunt voor de liefde. Men kan de

zinnelijkheid niet dooden zonder de liefde te dooden. Hetgeen men, hoewel historisch ten onrechte, platonische liefde noemt, zou men met een gemeenzaam engelsch woord veel juister *humbug* kunnen noemen: of ook: sentimentaliteit die in dierlijkheid eindigt, in de plaats van dierlijkheid die zich tot sentiment verheft. Eindelijk heeft de zinnelijkheid hare rechten als zinnelijkheid, dat is als onfeilbaar middel van zelfbedwelming, zelfvergetelheid. De mensch heeft daaraan een gebiedende behoefte; de mensch; de hoogstontwikkelde blijft niet uitgesloten. Zelfs zij, die de zelfbewustheid als een onschatbaar goed aanmerken, moeten daarin bijwijlen ook een ondragelijken last zien, en erkennen dit wanneer zij eerlijk zijn. Er is niemand, die niet op zijn beurt de groote bede van Manfred moet herhalen. De slaap wordt niet alleen als middel tot herstel van krachten, ook als vervulling dier bede, geliefd, gezocht. Het is geen wonder. Wat in en om ons is, met andere woorden: de inhoud van onze zelfbewustheid, is voor velen zoo treurig, voor anderen zoo vervelend, dat bedwelming hun moet; voor niemand zoo louter aangenaam of opwekkelijk, dat bedwelming hem niet kan toelachen. Wáar deze eerder gezocht, dan in hetgeen de mensch het meest aan zichzelven ontrukt? In een ander verband hebben wij reeds op deze behoefte gewezen. Zij is grooter en dieper dan de meesten waarschijnlijk bereid zijn met woorden toe te geven, ofschoon hun gedrag alle erkenning met den mond geheel overbodig maakt. Ons onvriende-

lijk, afmattend, ja hypochondrisch vaderlandsch klimaat schijnt onder de verschillendste vormen een soort van dronkenschap begeerlijk te maken.

Bij de erkenning van de rechten der zinnelijkheid dient men de erkenning te voegen van de onmogelijkheid om, zonder willekeur, grenzen te trekken tusschen haar en den wellust. Wil men wellust opvatten als zinnelijkheid zonder doel, zinnelijkheid om haarzelfswil gezocht, en in dit doellooze, dat de afwezigheid van allen geest verraadt, de reden vinden, waarom men den wellust behoort te veroordeelen, dan zal men moeten toegeven, dat geenerlei zinnelijkheid aan het vonnis ontsnapt zoodra deze eenige intensiteit vertoont. Reeds het spraakgebruik wijst het aan. Wellust is een frissche dronk na een vermoeienden tocht. Men lescht er niet slechts zijn dorst mee; men haalt er het hart aan op; natuurlijk zonder aan het bereiken van eenig doel te denken. Wellust is het evenzeer, de oogen te laten weiden over het lentegroen; met den blik de bloem onzer keuze als te streelen, of de tanden te versteken in de malsche perzik. De natuur zelve is wellustig: wellustig het ruischen van den zomerregen, de koelte van den avond na drukkende hitte, de schaduw van het dicht geboomte, onachtzaam zich vleiend langs de zonnige helling van den heuvel. Waarlijk, moet de zinnelijkheid altijd een doel hebben; moet zij, om niet als landloopster aangehouden te worden, een paspoort bezitten, geteekend door de Rede, ach arme! waar vindt gij dan een onderkomen? Want

ook gij kunt u dan niet wettigen, beminnelijkste aller gaven, Levenslust! Uit doelloos zinnelijk gevoel zijt gij geweven. Wie u dwingt na te denken, doodt u. Uw vreugd is het, dat de dingen, waarvoor gij een oog hebt, zijn zooals zij zijn; en wat uw rein voorhoofd zou kunnen doen fronsen, daarvoor hebt gij geen oog. U verrukken de bloemen, de vogelen, de kleuren, de vormen der wolken, het dartele spel, de wilde rid, het bevallig kostuum, al wat geen reden, geen doel heeft; en bovenal dat rondzwieren in den dans; die weelde, die aan het bezit van vleugelen gelooven doet, een bezit, gegund in een tooverwereld, waarin geen jeugd verwelkt.

Men bemerkt dus hoeveel van de zinnelijkheid moet worden afgesneden, wanneer zij altijd in dien zin den stempel der rede moet vertoonen, dat zij nooit haar doel in zichzelve vinden, enkel als middel optreden mag. Wie dat afsnijdt, weet niet wat hij doet; want, gelijk wij zagen, hij snijdt ook den levenslust af, en daarmede een plant, waaraan almede van het uitnemendste groeit en dat op eigen en anderer bestaan den weldadigsten invloed uitoefent. Levenslust, in zijn wezen genieten van het zinnelijk gevoel als zinnelijk gevoel, is daarom zoo uitnemend, omdat het zooveel, dat niet dan met groote inspanning verkregen kan worden, geheel overbodig maakt. Het moet openhartig beleden worden: godsdienstige of wijsgeerige theorieën, de voordeelen der geestesontwikkeling, de hulpmiddelen der beschaving, zij worden eerst recht nuttig, recht onont-

beerlijk waar de levenslust ontbreekt, en schijnen dus slechts surrogaten voor den levenslust. De levenslust heeft geen levensbeschouwing noodig om het hoofd boven water te houden, noch geboden en instellingen om telkens het rechte te vinden. Levenslust is onschuld, is sympathie, is idealisme en van het beste soort, en een bron van onuitputtelijken troost. Of hij tevredenheid is, weet hijzelf niet. Tranen kunnen zijn oog bevochtigen, maar het nooit benevelen. Weenen kan hij, maar niet zuchten; bidden, maar niet klagen; het verkeerde doen, maar het nooit liefhebben omdat het verkeerd is; droomen zien vervliegen, maar niet de hoop. Geen tegenstelling kent hij tusschen geest en lichaam: de zintuigen zijn voor hem de altijd openstaande deuren, waardoor al wat gezond leven heeft in het binnenste dringt en dat binnenste doorstroomt; geen tegenstelling, evenmin, tusschen genot en arbeid, die voor hem slechts krachtsontplooiing is en dus verhooging van het zinnelijk gevoel. Wij haten daarom met reden elke leer, die ook maar in een enkel gemoed den levenslust wil dooden.

Nu eerst zijn wij op het punt aangekomen, waarop wij in staat zijn aan het ascetisme, in wat het eigenaardigst heeft, het volste recht te doen wedervaren.

Wij hebben namelijk den wellust, die van de zinnelijkheid onafscheidelijk is, welke zinnelijkheid op hare beurt weder niet van de liefde kan losgemaakt worden, wij hebben dien wellust in zijn volledigsten

en dus in zijn hoogsten vorm, en wel als levenslust leeren kennen. Daardoor hebben wij een maatstaf verkregen om de andere vormen van den wellust te beoordeelen. Want is levenslust wellust, niet elke wellust baart of bevordert levenslust. Wellust in een bepaalden zin, dien ik hier niet nader behoef aan te geven, ondermijnt den levenslust; en haten wij elke leer van gelijke strekking, dan haten wij in de allereerste plaats die van de zoogenaamde rehabilitatie des vleesches, welke niet gevolgd kan worden, zonder de bronader van den levenslust te vergiftigen. Van die waarheid is het ascetisme doordrongen geweest, en daarin ligt zijn recht van bestaan en zijn blijvende beteekenis. Het heeft het eerst praktisch verkondigd, dat allen, die aan den wellust in engeren zin levensgenot voorspellen, leugenprofeten, ja de ergste bedriegers der menschheid zijn.

Ik weet niet of het baten kan, den wellust te bestrijden in naam van een zedewet; ik wil het aannemen, al moet ik zien dat de strengste beginselen niet tegen zijn verleiding beschermen. Maar wel weet ik, dat het tijd wordt, den wellust aan te vallen in naam van den levenslust.

Om een dubbele reden: gebrek aan levenslust voedt den wellust, en wellust voedt het gebrek aan levenslust; hetgeen niemand verwonderen kan, die bedenkt, dat wellust zeer zelden met het zinnelijk gevoel, en nooit met het volledigste zinnelijke gevoel iets te maken heeft, om welke reden zinnelijkheid in den ruimsten zin den wellust in engeren zin buitensluit.

Wij vatten dien wellust in het oog, gelijk hij zich in onze maatschappij vertoont en er de afzichtelijkste zijde van uitmaakt. Doet men dit, dan kan het niemand ontgaan, hoe weinig de wellust uit louter zinnelijk gevoel opwelt, of dit zelfs onderstelt. Het wordt zelfs belachelijk het vaak schoone woord hartstocht met het leelijke woord wellust te verbinden, en hetgeen door het laatste wordt aangeduid op rekening te schrijven van hetgeen het eerste beteekent. In onze maatschappij, waarin veel wellust is — getuige het afschuwelijk verschijnsel der prostitutie — is weinig hartstocht. Men neemt den schijn, de taal aan van den hartstocht, maar de hartstocht zelf ontbreekt bijna geheel. Voor het ondervinden van den hartstocht der zinnelijkheid zijn de meesten te zwak, te gemaakt, te zelfzuchtig, te traag. Het blijkt, dunkt mij, overtuigend uit de hoogst kunstmatige wijze, waarop romans en tooneelvoorstellingen de zinnelijkheid moeten prikkelen. Hoe kan ik groote achting koesteren voor de kracht van hetgeen zooveel prikkeling schijnt te behoeven, eer het zich vertoont? Men heeft geen honger, en daarom moet de kok de spijzen kruiden en maskeeren en op allerlei nieuwe en verrassende manieren doen opdisschen, om ze eenigszins smakelijk te maken. En wat wordt er geprikkeld? Niet de zinnen, maar de verbeelding. De wellustige is niet de man met een sterk sprekend, onmiddellijk zinnelijk gevoel, maar hij, die zich met de verbeelding, of juister nog: met de verbeelding van een ander voorstelt wat bevrediging van zinnelijke behoeften wel zijn moet. Ook plegen den wellustige

allerlei beweegredenen en overleggingen eerder te drijven dan zulk een onmiddellijk bloot zinnelijk gevoel: nieuwsgierigheid, zucht tot navolging, laffe pronkzucht, dwaze eerzucht, effektbejag, gedesœuvreerdheid. Beeld u niet in, dat de wellustige zich laat meeslepen; bewijs hem niet zooveel eer; hij is zoo belangwekkend niet; in negen gevallen van de tien poseert hij, en heeft hij slechts de affektatie van den hartstocht. Door een don Juan te schijnen, hoopt hij, dat men hem te eeniger tijd voor een Byron zal aanzien. Heb vooral geen eerbied voor zijn goeden smaak; wat vrouwelijke schoonheid is en vrouwelijke betoovering, heeft hij nooit vermoed, of is hij sedert lang vergeten; evenmin voor zijn snuggerheid: indien hij meegevoerd wordt, hoe dikwerf is het bij den neus!

Ik acht dus, dat in versterking van het zinnelijk gevoel een geneesmiddel ligt tegen den kanker onzer maatschappij, dien wij hier bespreken, terwijl ik onder zinnelijk gevoel de vatbaarheid versta om het zoogenaamd fysieke leven met intensiteit te leiden en als te ondervinden. Aanhoudende en verstandige lichaamsoefening; omgang, zooveel doenlijk, met de natuur; opwekking van den zin voor kleuren en vormen, inzonderheid voor de heerlijke vormen van het klassieke naakt (iets geheel anders dan het moderne nakend), kan die ziekelijkheid verdrijven of verminderen, waaruit de wellust zijn voornaamste voeding trekt. Het sensualisme is vooral het kind van de nieuwere, en in het algemeen van elke dekadentie-

beschaving, waarin een levendig, zinnelijk gevoel niet pleegt voor te komen, en de man op sofaas en in alkoven liever verwijlt dan in bosschen en beemden of onder de echte werken der kunst. In zulke tijden plegen schilders en beeldhouwers ook geen oog te hebben voor de vormen van het menschelijk lichaam, immers geen welgevallen te vinden in hetgeen bijvoorbeeld een Michel-Angelo niet nalaten kon in zijn marmer weer te geven. Vandaar dat een kunst als die van Ary Scheffer zoo gevaarlijk moet worden geacht. Deze "peintre des âmes", gelijk men, meenende hem te eeren, hem genoemd heeft, verderft de zielen, door ze te ontwennen aan hetgeen ik zou willen noemen de heiligheid van het zinnelijk gevoel. Zijne teringachtige, hemelschgezinde lijderessen, zijne sentimenteele hospitaalfiguren, zij kunnen den wellust voorbereiden, die voor eene Venus Capitolina het aangezicht verbergt en voor Michel Angelo's David wegkruipt. Ach, of onze kunst kunst ware, dat is: door middel van de zinnen tot ons spreken en daardoor ons leeren wilde wat waarachtig zinnelijk gevoel is en vermag! Onze hedendaagsche wellust is vol van allerlei wijsgeerige, pantheïstische, pessimistische en zelfs mystieke gedachten, die door verwen en beelden moeten uitgedreven worden.

Heeft de wellust dus met het zinnelijk gevoel dikwerf weinig uit te staan, met dat gevoel in zijn volheid, door ons reeds levenslust genoemd, is hij onvereenigbaar. De veroordeeling van den wellust in engeren zin ligt daarin, dat hij den levenslust doet kwijnen,

ten slotte uitdooft, en wel door de gezondheid van het lichaam te ondermijnen en aan onze opmerkzaamheid gelijk aan ons denken de allereenzijdigste richting te geven. Hij neemt de aandacht eindelijk zoo uitsluitend in beslag, dat de belangstelling in de verscheidenheid van de dingen der wereld, deze kenmerkende eigenschap van den levenslust, weldra geheel ophoudt. In het begin schijnt alles bleek naast de tooneelen, die hij te voorschijn weet te tooveren; maar het oog gewent ook aan de schelle kleuren dier tooneelen en vindt dan niets meer wat zijn aandacht trekt. Is deze afmatting aangebroken, dan is van nu aan alles met het eentonig grauw der verveling overtogen, en dezelfde persoon, die, uit afschuw voor de akelige gestrengheid der deugd, den bedwelmenden beker van den wellust aan de lippen heeft gezet, leidt thans, in de eenzaamheid zijner walging van alle dingen, een oneindig veel treuriger leven dan de afgemartelde asceet, die althans in zijn zielestrijd nog het bewustzijn vindt van zijn bestaan.

Aan welke overdrijving het ascetisme zich dus ook schuldig make, — een overdrijving, die minder door een algemeen wijsgeerig beginsel dan door den goeden smaak bepaald en tevens vermeden wordt, — ten aanzien van de betrekking tusschen de beide geslachten buiten het huwelijk heeft het met zijn prediken van onvoorwaardelijke onthouding het juiste gevonden. Maar ik ga verder: zelfs met zijn veroordeeling van het huwelijk heeft het ascetisme eene vingerwijzing gegeven, die de hoogere beschaving op hare toekomst opmerk-

zaam schijnt te maken; een toekomst, waarin geesten, die een hooge opvatting hebben van het leven, de zorg voor de voortplanting van het menschelijk geslacht en de moeitevolle eerste opleiding zijner jonge individuën aan anderen zullen overlaten. Het ascetisme, hier enkel begrepen als de ontkenning van man en vrouw, heeft zichzelf nooit voor een zedeleer uitgegeven, die door alle menschen zonder onderscheid moest gevolgd worden, maar als eene opvatting van het leven, dienstig voor hen, die een doel najagen waaraan de liefde niet bevorderlijk kan zijn. De dwaling van dat ascetisme lag in zijn bepaling van het doel waarvoor het offer gevraagd werd, niet in het vragen zelf van het offer; zijn dwaling lag verder in zijn geloof aan de mogelijkheid van dit offer krachtens een wilsbesluit te brengen, waarbij het vergat, dat het slechts ten gevolge van een langdurige opvoeding kan worden gebracht; eene opvoeding, die zich over de menschheid gelijk over het individu uitstrekt. Het celibaat, thans door een verklaarbare, maar niettemin ongelukkige associatie van denkbeelden met roomsch-katholiek of ander piëtisme verbonden, moet eerst daarvan losgemaakt, moet eerst een zuiver menschelijk ideaal worden; dat is, het moet daartoe komen, dat het door de besten en krachtigsten in de hoogste mate wenschelijk worde geacht. Is de liefde tusschen man en vrouw onafscheidelijk van zinnelijkheid, deze van wellust, en wellust de dood van levenslust, dat is van levenskracht, zoo moet de liefde altijd in mindering komen van de levenskracht, en

is het dien ten gevolge ten hoogste aanbevelenswaardig, dat zij, die hunne volle levenskracht op een bepaald doel willen aanwenden, voor de pijlen van Eros ten eenemale ongevoelig worden, dat het onderscheid van man en vrouw voor hen verdwijne. De hoogere opvoeding moet er toe leiden, den mensch voor dit onderscheid volstrekt onaandoenlijk te maken. De "eunuchen van moeders lijf", waarvan Jezus zal gewaagd hebben, het "in Kristus Jezus is man noch vrouw" van den zelf ongehuwden Heidenapostel, het priestercelibaat van de katholieke Kerk, doelen op zulk een toekomst, die men te eer mogelijk acht, wanneer men een zekere betrekking tusschen mannen en mannen, bij de oude wereld in eere, thans geheel naar den donkersten achtergrond van het maatschappelijk leven verbannen ziet, dank zij vooral den onvermoeiden eeuwenlangen strijd door het Katholicisme tegen die betrekking gevoerd. Heeft zij onder de hooger beschaafden geheel opgehouden, waarom zou dan na eeuwen onder de hooger beschaafden niet elke liefdesbetrekking kunnen verdwijnen? Met te meer zelfvertrouwen stelt men zulk een vraag, wanneer men waarneemt, dat de ontwikkeling van ons geslacht de zoogenaamde bloedschande reeds tot natuurverkrachting heeft gestempeld, ofschoon er geen reden is om aan te nemen, dat men in de oudste tijden daarin iets onnatuurlijks heeft gezien. Waarom kan diezelfde ontwikkeling niet voor velen het zoover brengen, dat zij hen tegen elke betrekking tusschen man en vrouw, die op het onderscheid van

geslacht berust, een instinktmatigen afkeer doet gevoelen? Die afkeer kan dan allengs in geheele onaandoenlijkheid overgaan.

In die toekomst zal de man, die op hoogere beschaving prijsstelt, de vrouw liefhebben als zijn zuster, en de vrouw, die zichzelve eerbiedigt, den man beminnen als haren broeder, en de edelste menschen zullen in waarheid kinderen zijn van een en hetzelfde gezin. Die hartstocht, welke zooveel kwaads heeft berokkend, zal machteloos zijn; slechts in lagere kringen, waar een verheven levensdoel nog onbekend is, zijn slachtoffers eischen, en, gelijk bij de "Engelen Gods", het huwelijk niet meer gezocht worden, noch als zijn wettiging, noch als zijn korrektief. De jonge man zal met de jonge vrouw verkeeren, en niets hun geest afleiden van de overpeinzing en behartiging der hoogste aangelegenheden. Van de erotische ontroeringen uit dan reeds lang vervlogene eeuwen zullen zij te zamen lezen met den glimlach, waarmee thans reeds velen onzer lezen van vroegere godsdiensttwisten. Zij zullen elkander de hand reiken en niet beven, een kus op het voorhoofd drukken en niet blozen; de onschuld zal weergekeerd en de vrouw weder "manïnne" zijn, de gelijke van den man.

Die toekomst, de verwezenlijking van het ideaal van het ascetisme, verwachten wij natuurlijk geenszins van de middelen, die het ascetisme heeft aangewend, en begeeren wij evenmin krachtens de beweegredenen, die het ascetisme heeft gedreven. Met

andere woorden: geen klooster- of anachoretenleven, gekozen uit behoefte om een bijzondere verdienste te erlangen voor een denkbeeldig koninkrijk der hemelen. Wij verlangen naar die toekomst uitsluitend, omdat de levenslust dan volkomen zal kunnen zijn; verder omdat de zware taak, die op de schouders der menschheid rust, veel beter volbracht zal kunnen worden, wanneer in zekere kringen de liefde hare kracht en beteekenis verliest; wanneer deze uit haren aard hoogst eenzijdige openbaring van het zinnelijk gevoel niet langer zal voortgaan met het echte, het volle zinnelijke gevoel te dooden, en den man ongeschikt te maken voor het koncentreeren van al zijne krachten op een in alle opzichten hem waardig doel; wanneer de vrouw, door zich niet meer het voorwerp te weten eener haar verlagende begeerlijkheid, in elk opzicht, schoon met behoud van eigen aanleg en gaven, de evenknie zal zijn van den man.

Om nu duidelijk te maken, van welk middel wij het bereiken van die toekomst verwachten, hebben wij onze aandacht te wijden aan dat andere roomsch-katholieke ideaal, 't welk met dat van het ascetisme verbonden is: aan de Maria-vereering. Beide idealen zijn vooral kritisch. Sprak het een tegenover het zedebederf der oude wereld: het is den mensch goed geen vrouw aan te raken, het tweede zegt: de vrouw geen slavin, maar koningin.

Wat er in dit laatste positiefs ligt, is in meer dan één opzicht belachelijke overdrijving: de middeleeu-

wen hebben het bewezen, en zelfs het nieuwe gevaar, dat met die overdrijving gegeven was, helder aan het licht gebracht. Maar het ontkennende gedeelte van dit middeleeuwsch Maria-ideaal is waarheid, en een waarheid, welke voor ons de kiem bevat van een betere toekomst: de vrouw, geen slavin.

Inderdaad: de gewichtige verandering, welke in de betrekking tusschen man en vrouw voor sommigen door de hoogere beschaving der toekomst geëischt wordt, kan in ons oog slechts het gevolg zijn van zulk eene behandeling van de vrouw, als die dit beginsel: de vrouw, in geen enkel opzicht slavin, tot haren grondslag maakt. De betrekking, gelijk zij nu is; de ongerijmde macht, welke de liefde nog altijd in de wereld uitoefent; het blijkbaar onvermogen van wetten en zeden om de verwoestingen te keeren die de wellust aanricht; de eindelooze jammeren, welke zelfs door het huwelijk ontstaan en een donker floers werpen over deze anders zoo heilzame instelling, die immers in de meeste gevallen niet in staat blijkt het geluk te verzekeren dat zij toch waarborgen moest, dit een en ander is het gevolg ook daarvan, dat men de vrouw altijd slecht behandeld heeft, en nog voortgaat met dit te doen. De eeuwen door heeft men de vrouw opgevoed onder den invloed van het denkbeeld, dat zij de slavin moet zijn van de liefde des mans. Het bewijs voor deze stelling ligt in de pijnlijke omstandigheid, dat, de schitterende of weldadige uitzonderingen thans niet medegerekend van haar die reeds een hooger

standpunt hebben ingenomen, de vrouw al de eigenschappen pleegt te bezitten, die lange dienstbaarheid en onderdrukking onfeilbaar kweeken. Wat zij veelal kenmerkends heeft laat zich gereedelijk daaruit verklaren. Hoe vaak is de vrouw behaagziek; vreesachtig; slim; onmeedoogend jegens andere vrouwen; door niets ten volle te bevredigen dan door de liefde, welke haar een oogenblik den droom gunt van de meerdere te zijn; niet in staat om door gunstige omstandigheden de meerdere te zijn, zonder terstond den dwingeland te spelen; wraak- en eerzuchtig; zich het meest en het innigst hechtende aan wie haar het meest aandurft en met hooghartigheid behandelt; bijna de hand streelende die haar slaat; ten allen tijde geneigd tot weenen en in hare tranen de kracht aanwezig wanende om te vermurwen hetgeen zij niet bedwingen kan; zelden geheel en nooit anders dan met moeite oprecht; een geboren tooneelspeelster, die zonder oefening de macht heeft over gebaren, houding en stem, en deze van den vleiendsten tot den scherpsten toon volkomen beheerscht; veel bewonderenswaardiger wegens de vlugheid van haar verstand, dan wegens de diepte of den omvang van haar gevoel.

De vlugheid van het vrouwelijk verstand is inderdaad belangwekkend, wanneer men in aanmerking neemt hoe weinig tot hiertoe verrricht is om het te ontwikkelen en te scherpen. Had men den man zoo stiefmoederlijk met onderwijs en geestesvorming bedeeld, hij zou belangrijk veel stompzin-

niger zijn gebleven. Vergelijk een vrouw, die niets gelezen heeft, met een man, die in hetzelfde geval verkeert, de eerste is in een oogenblik op de hoogte van hetgeen gij haar uitlegt, de tweede antwoordt met een domheid. Maar aan de andere zijde blijft de diepte of omvang van haar gevoel, zelfs onder de gunstigste omstandigheden, ver beneden hetgeen ten dezen aanzien de verstandelijk hoog ontwikkelde man bereikt. Van de waarheid dezer op het eerste gezicht misschien verrassende opmerking kan elk zich overtuigen, die nagaat, hoe weinig groote kunstenaressen van den allereersten rang de menschheid telt. Of juister nog: zij telt er geen enkele. Een vrouwelijke Goethe of Beethoven zoekt men te vergeefs. Van al de kunsten, waarin de vrouw uitgeblonken heeft, bleef bovendien de kunst, welke het diepst gevoel op de onmiddellijkste wijze uitdrukt en opwekt, haar volkomen vreemd: ik bedoel de muziek. De weinige diepte en omvang van het vrouwelijk gevoel blijkt evenzeer uit de gemakkelijkheid, waarmee de vrouw, die, let wel, nooit zelve een godsdienst heeft gesticht, tot bijgeloof vervalt. De vrouw is bijgeloovig, de priesteres van vermolmde geloofsstellingen, zelve de speelbal van priesters en dwepers. Geen wonder: de kracht tegenover bijgeloof ligt in het besef, dat men gevoel heeft, diep en veelzijdig genoeg om rustig den val te kunnen aanschouwen van al de vergankelijke symbolen van het gevoel, waarmee het besef gepaard gaat van nieuwe symbolen te kunnen scheppen, of tijdelijk zonder nieuwe symbolen te kunnen leven.

Behelst deze beschrijving waarheid, zoo strekt zij der vrouw minder tot oneer dan den man, die haar, zoo lang zij bestaat, in een toestand van onmondigheid heeft gehouden, en haar behandeld heeft als een wezen, dat niet om zichzelf, maar om een ander bestond. Aangezien de vrouw hoofdzakelijk als de slavin der liefde dienen moest, heeft zij, den invloed van een algemeene wet daarin ondervindende, vooral die eigenschappen ontwikkeld, die haar voor dienstbaarheid en liefde bij uitnemendheid geschikt moesten maken. De eigenschappen der dienstbaarheid heb ik opgenoemd; die der liefde, als schoonheid, bevalligheid, zijn bekend. Beide reeksen van eigenschappen moeten dus tot dezelfde oorzaak teruggebracht worden. Het gevolg is treurig genoeg: heden ten dage beschouwt de vrouw het als den grootsten ramp, die haar overkomen kan, leelijk te zijn. Werd het haar in de keus gelaten, zij ware liever dom dan leelijk; want behaagt zij niet, zoo kán niets haar doen gelooven, dat zij hare bestemming niet heeft gemist.

Zoo lang deze ongelukkige toestand duurt, zal de liefde met haren nasleep de groote rol in de wereld blijven vervullen, die zij zich toegeëigend heeft. De ellende, die zij baart, moet daarentegen voor een aanzienlijk deel wijken, wanneer de vrouw door de besten onder ons niet meer als een slavin, maar als een vrije bejegend wordt; wat niet uit zal kunnen blijven, wanneer zij zich van het ideaal doordringen volgens hetwelk het onderscheid tusschen man en vrouw uit het bewustzijn der hoogstontwikkelden

verdwijnen moet, en de liefde tot een lageren, onvolledigen vorm van den levenslust, van het zinnelijk gevoel gestempeld wordt. Mocht ooit dit ideaal werkelijk algemeen aangenomen worden; waarop zeker weinig kans is; en moest het menschelijk geslacht dien ten gevolge uitsterven: schoon zou het zijn voor den mensch, van het tooneel dezer aarde te moeten aftreden, alleen omdat hij zulk een hoog ideaal, het uitwisschen van alle geslachtsonderscheid, bereikt had. Eer dat gebeurde, en terwijl de minder ontwikkelden nog aan de dierlijke aandrift gehoorzaamden en de liefde in engeren zin nog altijd bleven huldigen, zou de beschaving een tijdvak van hoogen bloei kunnen genieten, waarin de vrouw, dan niet langer slavin der liefde, tot haar recht en volle beteekenis zou komen. In volstrekt dezelfde gunstige voorwaarden van ontwikkeling geplaatst als de man; met dezelfde wetenschap, dezelfde levenservaring gevoed; tot eenzelfde energie van handelen geroepen; toegelaten tot en welkom in alle betrekkingen des levens; in het bezit van dezelfde vrijheid van beweging en zelfstandigheid van wilsbepaling, zou zij, de grootste en dan niet meer de zwakste helft van ons geslacht, hare eigenaardige krachten kunnen wijden aan dezelfde taak als wij, en wie zal zeggen wat zij voort zal kunnen brengen wanneer eens het uur van hare bevrijding werkelijk aangebroken is. Wie ontkent, dat zij ons verre overtreffen, dat ook hier de laatste de eerste zijn kan? Maar bovenal, wie verwacht niet veel van de eendrachtige

samenwerking, die dan eerst tusschen den man en de vrouw plaats zal kunnen vinden, wanneer de man inderdaad met de vrouw zal kunnen omgaan als met zijn vriend, haar tot den vertrouwde van zijn boezem zal kunnen maken, en in die inspiratiën, waarvan zij het geheim schijnt te bezitten, de aanleiding zal kunnen putten tot verhoogde werkzaamheid; terwijl de vrouw van hare zijde, afgestorven aan alle ijdelheid, rusten zal in hetgeen den mannelijken geest bevredigt en met hem wedijvert in het willen bereiken van het groote en verhevene. Thans is elke omgang, elke samenwerking van dien aard buitengesloten of verdacht, en dit met het volste recht, namelijk zoolang de menschheid is die zij is. Thans moet de man zijn weg alleen gaan, niet omdat geen vrouw hem volgen kan, maar omdat de vrouw, die hem zou kunnen volgen door met hem te gaan, zich terstond als de slavin zijner liefde gebrandmerkt ziet. Maar terwijl elk ontijdig praktisch verzet tegen deze orde van zaken, als de bron van nog grooter kwaad dan het kwaad, dat men verhinderen wil, de allerscherpste afkeuring verdient; terwijl wij onvoorwaardelijk wraken elk anticipeeren op een toekomst, die wij uitsluitend van opvoeding en een algemeene veredeling van karakter en van de openbare meening verwachten, dragen wij toch een ideaal in het hart, waarbij wij met welgevallen terugdenken aan die kloeke daad der asceten, die de slavin der oude wereld tot de koningin des Hemels maakte, tot het reine voorwerp van de reinste gezindheid, en naar den tijd blijven streven, waarin

"das ewig Weibliche" van Goethe geen ijdele klank meer zal behoeven te zijn.

Geene uitspraak van den grooten dichter, die zoo weinig en zoo slecht begrepen wordt als deze. Men schijnt er wel in te lezen zooveel als dit: het vrouwelijke dat ons eeuwig aantrekt; en die gemeene gedachte heeft men dan in de plaats gesteld van het eeuwig-vrouwelijke dat ons aantrekt en naar boven voert. Niet het vrouwelijke is het laatste woord van den Faust; niet het vrouwelijke zonder meer, het laatste woord van den denker, van den strijder; maar wat in het vrouwelijke eeuwig, onvergankelijk is. "Al het vergankelijke is slechts een beeld", dus ook wat in de vrouw voorbijgaat, wat in haar met den lageren vorm van het zinnelijke verwant is. Maar hetgeen ons tot zich trekt, hetgeen onze blijvende liefde en vereering uitmaakt, het is dat menschelijke in al zijn waarheid, zijn volheid; het is die harmonische vereeniging van lichaamsschoonheid, verstand en gevoel, die wij ons niet anders dan in den vorm der volmaakte vrouw kunnen voorstellen, en waarvan Maria Hemelvaart of Apotheose het historisch-dichterlijk zinnebeeld is. Zoo spreekt het slot van den Faust een profetie uit, waaraan, ook volgens ons, de toekomst haar zegel moet hechten. De tweespalt, met het geslachtsverschil in de menschheid gegeven, en om de wille waarvan de mensch nu nog zichzelven voortdurend geweld heeft aan te doen, ten einde het lagere in zich niet over het hoogere te laten zegevieren; die tweespalt, ter wille waarvan "het vleesch"

telkens "gekruisigd" moet worden, naar een stouten maar volkomen juisten metafoor, die gelukkig reeds achttien eeuwen bekend is, eens moet zij ophouden, opdat, wanneer de laatste vijand, de wellust, zal te niet gedaan zijn, het zinnelijk gevoel zijne volle en heilige rechten herneme, en de mensch weer één geheel zij, en de strijd tusschen vleesch en geest zijn prikkel en beteekenis verlieze. De verheerlijkte, de van gedachte en gevoel doortrokken zinnelijkheid; een denken en gevoelen, dat, aan alle abstraktiën vreemd, terstond zinnelijke vormen aanschiet en er de hoogste schoonheid aan verleent; die schoonheid, als de ondeelbare eenheid van het onzichtbare en het zinnelijke, om haarzelfs wil bemind en heilig gehouden en heerschappij voerende over ons geheele zijn, is dat niet de toekomst waarop wij hopen voor ons gewond geslacht, voor zoover die toekomst zich althans eenigszins onder woorden laat brengen? Het zal het rijk zijn der vrouw; der vrouw, die ons oog niet heeft aanschouwd, die wij Helena noch Maria doopen, maar het voorgevoel van wier zaligend, immers alle tegenstrijdigheden verzoenend, beeld in ons hart is opgeklommen, en aan dat hart een reinheid mededeelt, welke ons nu reeds in het vrouwelijke alleen aan het onvergankelijke kluistert.

IV.

Gelijk wij getracht hebben op het een en ander in het Katholicisme de aandacht te vestigen, dat als

historisch ideaal voor onze tegenwoordige ideaalvorming waarde heeft, zoo hebben wij ten slotte met hetzelfde doel stil te staan bij dat niet minder samengesteld verschijnsel: het Protestantisme, dat het eerste teeken was van het optreden der germaansche familie, inzonderheid van het duitsche volk in de geschiedenis, een feit, welks volle beteekenis eerst de toekomst zal ontsluieren.

Het Protestantisme is in mijn oog het best te omschrijven als de godsdienst der Duitschers. Vooreerst heeft het alleen als godsdienst der Duitschers eene, gelijk men zegt, wereldhistorische, religieuse beteekenis verkregen. De invloed, dien Engeland en ons gemeenebest in de wereld uitgeoefend hebben, al heeft hij ook zijn oorsprong in het Protestantisme, is toch veel meer een staatkundige dan een godsdienstige invloed geweest. De kalvijnsche geestesrichting is evenzeer vruchtbaar geweest voor de politiek, maar heeft geene groote denkers gevonden, die haar in de openbare meening vertegenwoordigden; heden ten dage heeft zij haren aanhang zelfs uitsluitend onder de ongeletterden. In het fransche, engelsche, hollandsche of amerikaansche Protestantisme zou men vruchteloos zoeken naar geesten, die als godsdienstige of godsdienstig-wijsgeerige geesten hun naam geven aan een tijdvak en hunne denkbeelden door een grooten kring hebben doen aannemen, geesten als Luther, Leibnitz, Spener, Lessing, Kant, Schleiermacher, Jacobi, Herder, Goethe, Schelling, de zonen en de koningen van hun volk.

Het Protestantisme mag ook daarom de godsdienst

der Duitschers heeten, omdat het, een buitengemeen samengesteld verschijnsel gelijk wij zeiden, zijn eenheid uitsluitend vindt in de omstandigheid, dat het de religie is van een bepaald volk, terwijl zijn wisselend karakter juist uit de veranderingen verklaard wordt, die in den boezem van dat volk, in geheel den toestand zijner beschaving, plaats gevonden hebben. Gelijk op een gegeven oogenblik de duitsche natie was, zoo was haar Protestantisme, en vroeger of later ook het Protestantisme van aanverwante landen. In dezelfde mate, waarin de duitsche geest zich van den roomsch-middeleeuwschen invloed heeft losgemaakt, heeft ook de protestantsche godsdienst den katholieken en scholastieken stempel verloren. Weigert men in het Protestantisme den godsdienst der Duitschers te zien, zoo ontsnapt dat verschijnsel aan alle begripsbepaling, hetgeen voldoende blijkt uit de gedurig herhaalde poging om het buiten de nationaliteit om, waarvan het de uitdrukking is, eenvoudig als stelsel tot scherp afgebakende beginselen terug te brengen. Men zou die poging niet zoo dikwerf herhaald hebben, wanneer men haar niet telkens voor mislukt had gehouden. Men kon dat mislukken ook van te voren verwachten, aangezien het Protestantisme, als godsdienststelsel, òf bepaald moet worden naar zijne oorspronkelijke belijdenisschriften, òf naar de laatste vrucht zijner historische ontwikkeling. In geen van de beide gevallen zal men zich kunnen bevredigen, immers veel moeten uitsluiten, waarvan men zelf niette-

min gevoelt, dat het tot het Protestantisme behoort.

Het ethnologisch licht, waarin wij dien godsdienst geplaatst hebben, ontslaat ons niet van de verplichting om na te gaan of wij in zijne onderscheidene vormen een blijvenden karaktertrek kunnen ontdekken, terwijl wij hopen mogen, dat deze ontdekking ten aanzien van zulk een belangrijk verschijnsel als het Protestantisme ons tevens op het spoor zal brengen van hetgeen wij in dat verschijnsel voor onze idealvorming gebruiken kunnen.

Om dien karaktertrek te vinden, moeten wij natuurlijk acht geven op den duitschen volksaard. Want is het Protestantisme de godsdienst der Duitschers, dan moet hetgeen hen bij uitnemendheid kenmerkt ook het karakteristieke van hun godsdienst uitmaken; met welke opmerking tevens de bedenking weerlegd is van hen, die onze bepaling van het Protestantisme zouden willen wraken op grond van de omstandigheid, dat er zoovele Roomsch-Katholieken onder het duitsche volk worden gevonden. Men behoeft zich toch bij deze omstandigheid niet op te houden, wanneer men overweegt, dat niet alle leden van eene volkseenheid haren eigenlijken aard vertegenwoordigen.

Die aard is bij de Duitschers godsdienstig-individualistisch. Met deze uitdrukking bedoelen wij het volgende. De Duitscher heeft behoefte aan een godsdienstige beschouwing der dingen, en vormt die beschouwing naar de eischen van eigen denken en gemoed, zonder zich te storen aan de vraag

of zij het eigendom van de individuën naast hem hetzij is, hetzij worden kan. Godsdienstig noemen wij hier elke beschouwing der dingen, welke de dingen in hunne algemeenheid omvat en ze in deze algemeenheid aan een oneindige oorzaak vastknoopt; een oorzaak, die er, om zoo te spreken, den geheimzinnigen achtergrond van vormt. Het godsdienstig individualisme, — hetwelk, 't zij in 't voorbijgaan gezegd, van het kerkelijk individualisme, dat volstrekt geen duitsch verschijnsel is, ten scherpste moet onderscheiden worden, — is derhalve een krachtige zelfbewustheid, die hare kracht uitsluitend betoont ten aanzien van de wijze waarop de betrekking tusschen God en wereld, God en mensch moet worden opgevat. De duitsche zelfbewustheid, in hare zuiverste openbaring, duldt niet, dat haar daaromtrent de wet worde gesteld. Het wezen van den mensch ligt voor haar in zijne betrekking tot den of tot het Oneindige; die betrekking acht zij van geheel persoonlijken aard; hare opvatting dus met elks persoonlijkheid op het allernauwst verbonden, en daarom ook elke bemoeiing van anderen met die opvatting een hoogst onbescheiden indringen in het gebied der persoonlijkheid, dat immers uit zijn aard aan alle vreemde inmenging, inzonderheid aan alle vreemde overheersching, onttrokken blijft.

Het Oneindige, waarmee de Duitscher zich in persoonlijke betrekking gevoelt, behoeft geenszins in den vorm van een afgerond begrip voor zijn denken te bestaan; waarom het ook onverschillig is of men van

het, dan wel van den Oneindige spreekt. Die betrekking rust minder op een verstandelijk inzicht, — met al hunne (quasi scherpe) begripsbepaling en wijsgeerige bespiegelingen zijn de Duitschers het minst intellektualistische volk van de wereld, — dan wel op een bijzonder vermogen, eene bijzondere energie van het gevoel, waarvoor de vreemdeling zelfs geen woord heeft, en dat zij in hunne taal met het woord *Ahnung* aanduiden. Deze *Ahnung* is een vermogen, waardoor zij de zinnelijk-waarneembare wereld nooit nemen zooals zij is, of binnen de grenzen waarin deze door waarneming en ervaring gekend kan worden. Deze is hun niet genoeg; door de *Ahnung* geven zij aan die wereld een geheimzinnigen achtergrond, het geloof waaraan uit het diepst van hun eigen wezen opwelt, zoodat dit geheimzinnige en ongeziene in den grond der zaak de ware werkelijkheid voor hen wordt. Zij geven daaraan allerlei namen: *Gott*; *das Absolute; der Urgrund; das Ich* of ook *das absolute Ich; das reine Sein; die unendliche Substanz*; onlangs zelfs den naam van *Instinct* en *ueberbewusstes Unbewusstes*. De benaming schijnt geheel onverschillig, als hun dat slechts gelaten wordt, wat die *Ahnung* ontdekt heeft. Deze woorden moeten ook geheel onvertaald blijven, daar het eigennamen zijn gelijk *Zeus* en *Athene*. Die duitsche *Ahnung* heeft zich misschien ontwikkeld ten gevolge van het langdurig verblijf der germaansche stammen in de wouden; de vreemdeling kan er zich althans het best in verplaatsen, wanneer hij wandelt in oude duitsche bosschen. Hij lette dan slechts

op het gevoel, dat zich van hem meester maakt bij zekere geluiden van den wind in het gebladerte.

Er is hier werking en wederwerking. Juist omdat de God der Duitschers zulk een geheimzinnig wezen is, begeert de Duitscher voor zijne voorstelling van dat wezen een groote speelruimte; en omgekeerd: omdat hij aan deze groote speelruimte behoefte heeft, laat hij dat wezen in een geheimzinnig duister. Evenwel, hoe geheimzinnig ook, en al zou de vreemdeling niet in staat zijn het zich te verklaren, dat wezen bevindt zich niet op een grooten afstand van het duitsche gemoed. Er bestaat veeleer een innige verwantschap. Het gemoed wortelt geheel in dat geheimzinnige, dat oneindige wezen; het is er één mede. Vandaar ook, dat het in de duitsche taal dikwerf de "*Lebensgrund*" wordt genoemd, waarbij men ter nauwernood aan beeldspraak denken kan: zoo innig, zoo onmiddellijk, zoo persoonlijk is hier de betrekking tusschen den mensch en zijn God. God is, wanneer men werkelijk een beeld gebruiken wil, de atmosfeer waarin hier de mensch ademt.

Het laat zich van te voren verwachten, dat een volk met zulk een godsdienstig individualistischen aanleg zich in zijne krachtige vertegenwoordigers nooit geheel zal hebben gevoegd in het gareel van de roomsch-katholieke hiërarchie. Wij zien dan ook inderdaad, dat het Protestantisme in Duitschland veel ouder is dan Luther. De duitsche mystiek, de zoogenaamde "duitsche Theologie", leeft reeds geheel van de denkbeelden, die Luther niet als iets nieuws

te verkondigen, maar uit het godsdienstig bewustzijn van zijn volk eenvoudig te putten had: het was inderdaad een geestelijke van de Moederkerk, die aan Luther het wezen der leer meedeelde, waarmede hij zelf een nieuwe Kerk zou stichten. In de mystiek sedert de twaalfde eeuw, gelijk zij zich inzonderheid in de kloosters van Thuringen, weldra aan den Boven-Rijn vertoonde, en uit Duitschland naar Frankrijk werd overgebracht, in die mystiek, evenals in Luther, trad de eigenaardigheid van den godsdienst der Duitschers helder aan het licht, maar noch die mystiek noch Luther hebben dien godsdienst gemaakt.

De proef op de som voor de juistheid van de beschrijving, die wij van de duitsche religie gegeven hebben, ligt in de waarneming, dat deze religie gedurende het geheele verloop harer geschiedenis twee opvattingen te zamen of elk afzonderlijk huldigt, waarvan het ook juist te verwachten was, dat zij ze huldigen zou, bijaldien zij, gelijk onze beschrijving het wilde, het besef mag heeten van de innigste persoonlijke gemeenschap, ja van de eenheid van den mensch met het Goddelijke. Die twee opvattingen zijn het pantheïsme en de leer der vrije genade. De betrekking tot het geheimzinnige, oneindige wezen, waarvan het verstand geen strenge begripsbepaling eischte, vorderde, dat dit wezen altijd algemeener werd gedacht. In die nauwe betrekking moest het onderscheid tusschen Ik en Gij, ja moesten de laatste sporen van dat onderscheid op het pijnlijkst gevoeld worden, en het vrome hart niet rusten eer dat ver-

schil van persoon tusschen God en den mensch geheel was uitgewischt. De duitsche mystiek der middeleeuwen vervalt aanstonds tot pantheïsme, en de duitsche taal begint nauwlijks als voertuig voor de bespreking van hooger dan het dagelijksche gebezigd te worden, of zij schept onmiddellijk die afgetrokkene wijsgeerige termimologie, die alleen voor het uitspreken van het onuitsprekelijke geschikt is, immers hem die haar gebruikt eenigszins vergunt zich in te beelden, dat hij zijn fantasma van de eenheid van het Eindige en Oneindige, of hoe het verder heeten moge, onder woorden heeft gebracht. Merkwaardig is ook de standvastigheid van deze terminologie. Tusschen de pantheïstische taal der middeleeuwsche mystiek en de pantheïstische taal, door Goethe zijnen Faust in den mond gelegd, waar deze aan Gretchen zijn geloof belijdt, is inderdaad geen soortelijk verschil. Men stuit beide keeren op denzelfden verheven onzin, en begroet beide keeren het worstelen van een geest, die een geheimzinnige eenheid uit wil drukken, waarvan hij zich geene voorstelling maakt, maar waarvan hij, — nog een onvertaalbaar woord, — een "*dunkles Bewusstsein*" heeft. Inderdaad een onvertaalbaar woord; of is duister besef voor ons niet een tegenstrijdigheid?

Het pantheïsme, heeft Heine te recht gezegd, is de geheime godsdienst der Duitschers. Al wat het voeden, al wat het voor het denken rechtvaardigen kan, is hun daarom bij uitstek welkom. Met welk een dweepachtige ingenomenheid werd onze Spinoza

door hen begroet, toen hij, lang de groote onbekende, eindelijk in hun midden werd binnengeleid! Welk een indruk maakte hij op Lessing! In welke overdrevene en ten deele onverstaanbare bewoordingen zong Schleiermacher zijn lof! Hoe keerde zelfs Goethe telkens tot hem weder! Zijn schim overschaduwde voor een tijd de gezonde en nuchtere kritiek van Kant, en tot op den huidigen dag is zijn invloed zichtbaar in kristelijke leerredenen en dogmatische werken, waarbij Spinoza's bekende halfheid natuurlijk uitstekende diensten bewijst. Dit een en ander kan ons niet bevreemden. Het pantheïsme loochent den God, die in den hemel troont, boven de wolken, en die óf zich met de wereld niet meer bemoeit nadat hij haar uurwerk eens opgewonden heeft, óf slechts bij wijlen zijne zorg door enkele wonderen openbaart. Die God in de verte, die God welke in geen nadere betrekking staat tot het schepsel dan die waarin een bouwmeester zich tot het huis dat hij deed verrijzen, of hoogstens dan die, waarin een vader zich tot zijne kinderen bevindt, kinderen, die hij toch soms wel verplicht is aan hun lot over te laten, die God kan het duitsche gemoed niet voldoen. Het brengt God oneindig naderbij; het ziet, het voelt, het vermoedt hem in en achter al wat leeft. De zinnelijke wereld is slechts de sluier die hem bedekt; een sluier, dien de goddelijke geest zelf als zijn "levend kleed" heeft geweven. Soms wordt ook dat kleed nog weggeworpen, en moet al wat bestaat in zijne eenheid, of liever als ondeelbare eenheid gedacht, God zelf zijn. God

en Heelal worden nu uitdrukkingen van volkomen dezelfde beteekenis; ook tusschen de woorden God en Natuur erkent men geenerlei onderscheid, en dit geheimzinnige Eenerlei kan de duitsche taal slechts uit de verte aanduiden door spreekwijzen, als "*Identität von Sein und Nicht-Sein*", "*Unsichtbar sichtbar*", welke de scherpzinnigheid der uitleggers niet minder zouden kunnen bezig houden dan, bijvoorbeeld, de naam *Jahveh* het reeds heeft gedaan.

Het pantheïsme moet geheel als godsdienstvorm behandeld worden, en wel als de godsdienst van menschen met een spekulatief-wijsgeerigen aanleg. Omdat het vaak de godsdienst van wijsgeeren was, heeft men het even dikwerf voor een wijsgeerig stelsel aangezien. Geheel ten onrechte. Heden ten dage telt het dan ook onder de ernstig gemeende wijsgeerige richtingen niet meer mede. De kritiek heeft het aan alle zijden doorstoken; het is met de strenge methode onzer tegenwoordige filosofie ten eenemale onbestaanbaar, en na zijn ontmaskering is er nauwlijks meer van overgebleven dan een woordenspel. Maar een godsdienst is het nog altijd, en wel de godsdienst, die even goed het Protestantisme der Duitschers en duitsch gevormde geesten kan genoemd worden.

Om de juistheid dezer algemeene bepaling te kunnen toegeven, moet men, in tegenspraak met het gewone vooroordeel, in een andere leer van het Protestantisme de uiting van dezelfde behoefte zien, die door het pantheïsme bevredigd wordt. Het is de zoogenaamde leer der vrije genade. Het is een en dezelfde

opvatting van den godsdienst, welke bij spekulatie ontwikkelde Duitschers zelfbewust pantheïsme, bij niet spekulatief-ontwikkelde Duitschers de leer der vrije genade wordt. Het Protestantisme, de duitsche godsdienst, kon uit dien hoofde onder en voor het volk nauwlijks anders dan in den vorm van deze leer optreden. De hier bedoelde opvatting is natuurlijk die van de aanwezigheid en noodzakelijkheid eener volstrekt onmiddellijke betrekking tusschen den mensch en zijn God. Wat de godsdienstige wijsgeer in zijn pantheïsme liefheeft is hetzelfde wat de niet wijsgeerige religieuse persoonlijkheid in de leer der vrije genade bemint: de onmiddellijkheid van het goddelijke, indien ik mij zoo uit mag drukken. Het pantheïsme loochent God als den Maker; de vrije genade loochent God als den Wetgever der wereld; en beider loochening gaat van dezelfde behoefte uit: het wegnemen van die uitwendige betrekking, welke tusschen een Maker en zijn maaksel, tusschen een Wetgever of Koning en zijne onderhoorigen bestaat. God maakt ons niet naar een type, dat buiten hem is, leert het pantheïsme. God beoordeelt ons niet naar een wet, die buiten hem is, leert de vrije genade. Ons natuurlijk leven vloeit uit het zijne, zoo het pantheïsme; ons geestelijk leven vloeit uit het zijne, zoo de vrije genade. Voor beide is ons leven in geheel zijn omvang het goddelijk leven zelf. Waar toch zou God ophouden te zijn en te werken; waar zou de mensch kunnen of willen zeggen: dit is het mijne, dit mijn daad? Het Eindige heeft geen zelfstandig zijn, de zedelijkheid

van den mensch evenmin zelfstandige waarde tegenover God. Hij alleen is, zegt de pantheïst; Hij alleen werkt, zegt de eenvoudig geloovige. Het goddelijke Zijn heet de stroom, waarin de een; de goddelijke Liefde heet de stroom, waarin de ander zich baadt. Namen zijn onder de menschen van het hoogste gewicht, en daarom staan de pantheïstische en de eenvoudig geloovige Duitschers zoo scherp mogelijk tegenover elkander. Zij zien op elkaar, de een met eene zekere minachting, de ander met kettervrees, neder. Voor hem, die in de woorden Zijn en Liefde abstraktie en persoonsverbeelding ziet, doen zij volmaakt hetzelfde.

Geschiedkundig moet men zich de zaak op deze wijze voorstellen: de duitsche godsdienst, zoover wij dien in zijn kristelijke wijziging kunnen nagaan, is gedurende de laatste periode der middeleeuwen mystiek, en in deze mystiek het spekulatieve en het praktische, het pantheïsme en de leer der vrije genade nog niet gescheiden. Een man uit het volk, Luther, Duitscher bij uitnemendheid, grootgebracht ook bij het Thuringer woud, doet in die Mystiek een greep; licht er het praktische uit; stelt het op den voorgrond, zonder het spekulatieve uitdrukkelijk te bestrijden, en wordt daardoor in schijn den stichter van een nieuwen godsdienstvorm, het Protestantisme. Een derdehalve eeuw later zal een andere man uit datzelfde volk, die het grootste gedeelte van zijn leven evenzeer in de nabijheid van datzelfde Thuringer woud doorbracht, Goethe, een anderen greep doen in diezelfde echt nationale mystiek; er het pantheïsme, niet als afge-

trokken stelsel maar als vorm van bewustzijn, uitlichten, en daarmede ook, in den zin waarin Luther het werd, een godsdienststichter worden, al ziet de wereld er hem niet voor aan. De duitsche godsdienst is in deze beide mannen mensch geworden, en de duitsche mystieken der middeleeuwen waren inderdaad hun profeten. De tweede Jesaja staat tot Jezus en Paulus, gelijk Meester Ekhart tot Luther en Goethe, (deze laatste enkel aangemerkt als vertegenwoordiger van een zekere levensbeschouwing).

Uit een zuiver logisch oogpunt bezien, is de leer der vrije genade al even zonderling als het pantheïsme. Een God, die met de wereld één, en toch weer niet de wereld is, doet logisch in ongerijmdheid niet onder voor een God, die alles in den mensch werken moet, beide het willen en het volbrengen, en toch de menschelijke verantwoordelijkheid niet wegneemt. De wereld God, maar elk deel van die wereld niet een deel van God: het is niet lichter te begrijpen dan dat mijn zedelijk leven Gods werk, maar de enkele daden, waaruit dat leven bestaat, niet voor daden Gods kunnen worden aangezien. Zulke opmerkingen liggen al te zeer voor de hand, dan dat wij het niet bij deze twee zouden kunnen laten of ze nader zouden behoeven toe te lichten. Maar, hoewel zij ter voorkoming van misverstand niet geheel onvermeld mochten blijven, zij boezemen ons hier geen belang in, daar wij in de godsdienstige voorstellingen, wat ook aan haren innerlijken samenhang en dien ten gevolge voor ons aan hare aannemelijk-

heid moge ontbreken, de gemoedservaring willen ontdekken, die er aan ten grondslag ligt. Wij hebben hier dus enkel te onderzoeken, wat er schuilt in die voorstelling van een onmiddellijke betrekking tusschen God en wereld, God en mensch.

Het kontrast, dat zij vormt met de roomsch-hiërarchische opvatting, springt in het oog; en de pauselijke kerk heeft getoond in de bepaling van haar eigen wezen niet mis te tasten, toen zij aan pantheïsme en vrije genade onvoorwaardelijk den oorlog verklaarde. Zij wil van geene betrekking tusschen God en mensch weten, die niet door middel van de eene of andere onmisbare tusschenkomst plaats grijpt. Het Protestantisme daarentegen, ofschoon het zich bij zijn optreden en tot op den huidigen dag niet van alle bestanddeelen der roomsche overlevering heeft kunnen zuiveren, en daardoor al te veelvuldig aan het hiërarchisch gelijk aan het sakramentarisch beginsel geofferd heeft, is in oorsprong en aanleg er op uit, 's menschen innerlijk leven zonder tusschenkomst van iemand terstond met het goddelijk leven te verbinden. De zaligheid, dat is juist dit goddelijk leven, met goede werken te willen verdienen, acht het bijna heiligschennis, immers miskenning van het natuurlijk en dus niet uitwendig verband, dat tusschen God en de ziel aanwezig is.

Ontdoen wij nu het Protestantisme in zijn pantheïstischen en in zijn praktisch-mystieke uiting, zooveel mogelijk van zijn theosofischen en theologischen vorm, zoo houden wij als kern over: de mensch is in het

diepst van zijn innerlijk, dat is in zijn godsdienstig bestaan, alleen met het Oneindige. Het Oneindige is er, en de mensch is in staat het in geest en gemoed op te nemen, het gewaar te worden. In zijn binnenste spiegelt zich het Oneindige.

Men bemerkt, welke dubbele overtuiging door dezen godsdienstvorm gewekt en bevorderd moest worden. In de eerste plaats eene overtuiging omtrent de waarde en de beteekenis van het individu, zoo krachtig als nog nooit te voren in de geschiedenis opgetreden was. Deze overtuiging zien wij aan het licht komen in de zoogenaamde Hervorming, welker menschelijk en historisch karakter niemand wegens de zonderlinge theologische leeringen, waarmee zij ons begiftigd heeft, miskennen mag. Nooit kan inderdaad het individu zich meer als waarachtig individu, nooit kan het zijn bestaansrecht, zijn zelfstandigheid tegenover al de andere eindige dingen levendiger gevoelen, dan waar zijn zelfbewustzijn en zijn Godsbewustzijn inéénvloeien, waar het niets dan zichzelf behoeft om het Oneindige te beseffen. Hoe laborieus moest men in de roomsch-katholieke wereld tot de Godskennis en het Godsbezit opklimmen; langs welke doornige wegen van abstrakte bespiegeling, zelfkastijding en onderwerping aan tal van machten. Luther heeft met dat alles niet van doen. Dien God, ginds zoo laborieus gezocht, draagt hij in het hart, niet krachtens eenig ambt, maar omdat hij een mensch is. Aan niemand behoeft hij verlof te vragen om in gemeenschap met zijn God te leven; van niemand te vernemen, wat

die God hem schenken wil of van hem verlangt. Zijn eigen van God vervuld gemoed wordt het kriterium der waarheid: de leer van de zaligheid uit het geloof-alleen niet aangenomen omdat zij in den Bijbel staat, maar, omgekeerd, aan den Bijbel vertrouwen geschonken, omdat en in zoover de Bijbel die leer verkondigt. Uit al wat de traditie hem brengt doet hij een keus, zelfstandig, oppermachtig, ja in den grond willekeurig. Het Protestantisme was in den oorsprong zooals het was, omdat Luther zoo en niet anders gevoelde. Het nam niet op wat hij niet noodig had; het behield van het verleden wat hij niet kon missen. Zijn "hier sta ik; ik kan niet anders," hetzij al of niet door hem uitgesproken, is de leus van het Protestantisme, die nog korter had kunnen zijn en zich desnoods laat samenvatten in het enkele woord: Ik.

Men kan Luthers theologie zoo ongerijmd vinden als men wil, zelfs dat vereenzelvigen van zelfbewustzijn en Godsbewustzijn een hallucinatie noemen, maar niet ontkennen, dat met het optreden, met het zich poneeren van dat Ik in de geschiedenis een daad had plaats gevonden, die de belangrijkste gevolgen moest hebben, omdat zij de waarde en de beteekenis van het menschelijk individu in beginsel voor het eerst tot haar recht liet komen, immers dat individu van alle geestelijke lijfeigenschap bevrijdde. Evenmin mag men in twijfel trekken, dat deze daad, toen zij voor het eerst moest plaats vinden, met de beschrevene godsdienstige overtuiging onverbrekelijk samenhing. Wij zullen aanstonds dien samenhang

nog nader toelichten. Tot die openbaring van het Ik, van het recht van den individueelen geest en het individueele gemoed op bevrediging, moest het komen, zou ooit de tweede overtuiging, waarop wij het oog hadden, gewekt en het beginsel van het vrije onderzoek gehuldigd worden. Het Protestantisme heeft dat beginsel doen zegevieren, niet door bij monde van Luther het af te kondigen, maar door in Luthers voorbeeld zijn onmiskenbare wettigheid te toonen. Want dat voorbeeld zelf predikte: de germaansche geest kan zich geene leer als waarheid laten opdringen; hij rust niet aleer de voorwaarden vervuld zijn, die hij, hijzelf, gesteld heeft als de voorwaarden, waarop hij de waarheid eener leer zal erkennen. Anderen, duizend anderen mogen met minder tevreden zijn; zekerheid bereikt achten, waar hij nog onzekerheid of hoogstens waarschijnlijkheid vindt, hij bekreunt er zich niet om; dat moeten die anderen weten. Door zijn twijfel moge het gebouw der overlevering aan het wankelen worden gebracht; velen, die tot hiertoe geloovig waren, niet meer weten, waaraan zich te houden; de rust van het persoonlijk, huiselijk en maatschappelijk leven gestoord, het vertrouwen in gewoonte en overlevering op allerlei gebied geschokt worden: al te maal praktische overleggingen, waarbij het najagen der waarheid niet stilstaat. Dit een en ander predikt Luthers voorbeeld, welks invloed in deze eenvoudige vraag begrepen is, die voortaan elk kan opwerpen: waarom zou mij verboden zijn hetgeen

hem vergund was? Waar die vraag opkomt, is de vrijheid van het onderzoek verzekerd; leert men spoedig inzien, dat de wetenschap, die kennis van de waarheid die wij bereiken kunnen, niet is maar wordt, voortdurend wordt; dat zij dagelijks van gedaante kan veranderen; dat het onbeperkte recht van den twijfel hare levensvoorwaarde is; in één woord, dat alle wetenschap dit recht tot uitgangspunt en het onbelemmerd gebruik der hypothese tot methode heeft.

De vrijheid van onderzoek, de rechtmatigheid van eigen eischen te stellen aan hetgeen wij voor waarheid zullen erkennen, is dus een der idealen, die wij aan het Protestantisme danken. Het mag evenwel niet met het beginsel van de zoogenaamde soevereiniteit der menschelijke rede verward worden. Dit is een wijsgeerig beginsel, dat het aprioristisch karakter onzer kennis predikt; het is geen ideaal. Over de juistheid van dit beginsel kan men twisten; de vrijheid van onderzoek moet zelfs uitdrukkelijk toestaan, dat men naar een antwoord trachte op de vraag of de menschelijke rede een zelfstandige grootheid is, ja dan neen: een zuiver wetenschappelijke vraag, die met het gemoed niets te maken heeft. De vrijheid van onderzoek, daarentegen, is een ideaal; een vorm, waarin zich een behoefte van het gemoed openbaart; vandaar, dat wij haar van de Hervorming dagteekenen, en er niet aan denken haar, bijvoorbeeld, toeteschrijven aan de fransche omwenteling, die juist de vrucht, niet van die vrijheid, maar veeleer van een dogmatisme was, dat uit zijn aard in hooge mate

onverdraagzaam moest wezen. De groote pantheïstisch-mystieke, de protestantsche of duitsche behoefte, dat in den menschelijken geest het Oneindige, het universum zich spiegele, zij is het die onwillekeurig (hierop moet zeer de nadruk worden gelegd) in het individu dien dorst naar waarheid heeft gewekt, waardoor de vrijheid van onderzoek ten slotte veroverd moest worden. Veroverd, namelijk als ideaal; want metterdaad bestaat zij nog nergens, daar elke geest nog in meerdere of mindere mate onder den invloed is van vooroordeelen, door overlevering, gewoonte en persoonlijke sympathieën of antipathieën gekweekt. Maar het ideaal zelf geven wij daarom niet prijs; het doet ons in beginsel weigeren ons aan eenige leer of stelling over te geven anders dan op onze eigene voorwaarden; het doet ons de volstrekte waarheidsliefde, die vorscht en zoekt en niet omziet, moedig stellen boven de genoegens van de rust; het maakt ons willig en bereid om elke meening te laten varen, zoodra wij haar voor onszelven niet meer kunnen verantwoorden; het stemt ons tot die ware onpartijdigheid, die geen waarheid verzwijgt omdat de tegenstander haar kan misbruiken, en geen leugen bemantelt omdat zij den tegenstander afbreuk kan doen. Praktisch in den lageren zin des woords is de aanhankelijkheid aan dit ideaal in geenen deele. Praktisch is veeleer het overleg, krachtens hetwelk men spreekt en zwijgt naar het partijbelang het vordert, en dat stel van meeningen aanneemt en predikt, dat ons de volksgunst kan verzekeren. En daarom is de erkenning

van de vrijheid van onderzoek ook een zaak van het gemoed, waarbij wij zeker het denkbeeld van het Oneindige, dat zich in ons zou terugkaatsen, geheel hebben laten varen, maar niettemin zulk een onbaatzuchtige gehechtheid aan waarheid als waarheid koesteren, dat wij willens en wetens ook niet het geringste kunnen denken of zeggen, waarvan wijzelve weten, dat het anders is. De inbeelding, dat waarheid iets bovennatuurlijks was, is historisch noodig geweest, om aan dat woord een wijding te geven, die blijven moet en blijft, al is de aureool verdwenen. Die wijding berust nu voor ons op het besef, dat de vermogens, waardoor wij iets als waarheid erkennen, tot onze edelste vermogens behooren; namelijk tot die, met welker nauwgezet gebruik de graad van verheffing, die aan geheel ons innerlijk leven toekomt, ten allernauwste samenhangt. Die vermogens te vervalschen, te verminken ware dus een begin van geestelijken zelfmoord, en aan dat vervalschen en verminken zouden wij ons toch schuldig maken, wanneer wij die vermogens lieten werken op een wijze, waarvan wijzelve niet kunnen gelooven, dat zij ons tot waarheid leiden moet. Uit dien hoofde willen wij nu steeds voor onze eigene logika een onergerlijke konsciëntie bewaren, terwijl wij onder logika het geheel der voorwaarden verstaan, waaraan een bewijs moet beantwoorden om een bewijs te mogen heeten. Buiten die volkomene oprechtheid met onszelven kunnen wij niet meer leven; dat is: ons geen oogenblik van levensvreugd meer denken. De behoefte daaraan is zoo onwederstaanbaar geworden, dat wij

de volle zekerheid van om geen enkele andere reden een stelling te verkondigen dan omdat wij haar voor waarheid moeten houden, tot geen prijs ter wereld te duur gekocht achten. De onmisbare gezellin van de liefde tot vrijheid van onderzoek is daarom de liefde tot de grootst mogelijke nauwgezetheid van onderzoek. Geen waarheidszin is met lichtzinnigheid bestaanbaar. Er moet voortdurend ernstig gearbeid, veelzijdig en nauwkeurig opgemerkt en veel nagedacht worden, zal vrijheid van onderzoek op den duur iets meer dan een klank wezen gelijk er zoovele klanken zijn. Een hart voor die vrijheid onderstelt het bezit van allerlei andere eigenschappen: de nederigheid, die het tegendeel is van waanwijsheid; groote leergierigheid, die in onophoudelijke schaamte over eigen onkunde een belangrijk deel van haar voedsel vindt; matigheid van levenswijze, die den geest vergunt frisch te blijven; afkeer van overtollige verstrooiing, die koncentratie van geest mogelijk maakt en onszelven ontvankelijk houdt voor de bekoring van studie en eenzaamheid, welke ook de mate zij, waarin de levensomstandigheden ons veroorloven ons aan beide over te geven. Zoo geraken wij in een stemming, waardoor wij ons modern leven met al zijn onvermijdelijk en ten deele aantrekkelijk gewoel toch weer vastknoopen aan het kloosterleven der oude duitsche mystiek, ofschoon wij het veel vruchtbarer willen maken voor onszelven en voor onze omgeving; en het nieuwerwetsch vertrek met zijn lucht en zijn licht ademt toch weer iets van die heilige stilte der

kloostercel, waar, als in den moederschoot der vroomheid, die geheimzinnige menschelijke individualiteit gerijpt is, die in de nieuwere geschiedenis nooit tot rust zal komen, omdat er voor haar geen rust meer is dan in hetgeen zij zelve voor waarheid houdt, en die waarheid nooit haar laatsten sluier weg zal werpen·

Dat moedig individualisme, dat met den protestantschen geest gegeven is, — een geest, helaas! waaraan tallooze protestanten dagelijks ontrouw worden, — moet nu nog van eene andere zijde gekenschetst worden. Dan zal het blijken, hoe daaruit weder een ander ideaal is voortgevloeid.

Het is daartoe noodig, nog eens de aandacht te vestigen op het eigenaardig godsdienstig karakter van het duitsche individualisme. Aan sommige wijsgeeren moge het behagen of niet, maar de geschiedenis getuigt, dat in de mystieke vroomheid de menschelijke persoonlijkheid zichzelve gevonden en de krachten verkregen heeft om zonder deze zelfstandig op te treden. Nooit kon de mensch meer mensch worden, dan waar hij, in weerwil van de zwakheid van zijn wezen, zich in onmiddellijke betrekking stelde tot het Oneindige, God zag en niet stierf.

Hoe moest nu evenwel de mensch, die juist in deze betrekking zijne individualiteit veroverd had, haar leeren beschouwen? Alleen als individualiteit? Moest hij enkel in dien zin tot zelfbewustheid komen, dat hij van nu aan eenvoudig besefte als individu te bestaan? Integendeel. Hij kon zijne indivi-

dualiteit geen oogenblik anders beschouwen dan als het wezen, waarin het Oneindige zich spiegelt. Derhalve moest hij zich van nu aan afvragen: van waar, dat mijn individualiteit de spiegel is van het Oneindige? Ligt het daaraan, dat zij een individualiteit, of daaraan, dat zij een menschelijke individualiteit is? Sta ik in die onmiddellijke betrekking tot het Oneindige krachtens hetgeen mij van andere menschen onderscheidt, of veeleer krachtens hetgeen ik met alle menschen gemeen heb? Op die vraag kon het antwoord niet twijfelachtig zijn. Maar dan bespeurt men ook licht, welk gevolg uit dit godsdienstig individualisme getrokken moest worden. Staat de mensch als mensch in die innige betrekking tot het Oneindige, en is die betrekking 's menschen eigenlijk wezen, dan is het wezen van alle menschen hetzelfde, dan zijn alle menschen in de allerbelangrijkste aangelegenheid volkomen aan elkander gelijk; dan is daarmede een gelijkheid gegeven, zoo groot, zoo indrukwekkend, dat elk verschil in andere opzichten daarbij verbleekt; dan is, met andere woorden, het individualisme geworden tot humanisme. In het Oneindige, dat zich in hem spiegelde, heeft elke individueele mensch zichzelf als den mensch aanschouwd; welke beeldspraak zeggen wil, dat het individu, zich van zijn individualiteit bewust wordende juist door middel van een besef, het Godsbesef, dat hij aan alle menschen zonder onderscheid moest toeschrijven, noodzakelijk tot de erkenning van zijnen eigenen onverbrekelijken samen-

hang met de menschheid in haar geheel moest geraken.

Zoo is het humanisme, in den zin, dien wij sedert Goethe en zijn tijdvak aan dat woord geven, even goed als het Protestantisme van Luther een uitvloeisel, een ideaal van den duitschen godsdienst. De overtuiging van een Ik te zijn, dat in de innigste betrekking staat tot het Oneindige, moest zich ontvouwen tot de overtuiging van Mensch te zijn. Voorzeker: de eenheid van het menschelijk geslacht en het daarmee verbonden besef, dat 's menschen waarde en hoogste eerzucht in het menschzijn ligt, was in beginsel reeds met die richting van het Kristendom gegeven, die door den apostel Paulus vertegenwoordigd werd. Maar de theologie, waarmede zij het besef van die eenheid verbond, moest dat besef weer verduisteren; en inderdaad heeft de Kerk het dan ook weer op den achtergrond gedrongen, door die eenheid, welke zij in beginsel erkende, uitsluitend of althans in de eerste plaats in theologische overeenstemming te zoeken. Vandaar dat het Kristendom, ja, krachtig heeft medegewerkt om bij de menschen het bewustzijn te wekken en te versterken van den band, die hen vereenigde; maar dien band zelf niet als een zuiver menschelijken band kon leeren beschouwen. Naast de broederlijke liefde, die "blijven moest", trad weer de scheiding tusschen geloovigen en ongeloovigen, tusschen rechtzinnigen en ketters. De Kerk heeft het dan ook niet verder gebracht dan tot het ideaal der katholiciteit; een gansch

niet verwerpelijk ideaal, zooals wij zagen, maar waarbij het individu toch nog altijd spreken moet tot zijne medemenschen: ik wenschte wel, dat gij waart als ik. Ondergeschikt blijft dit ideaal der katholiciteit aan dat van het humanisme, waarbij het individu tot zijne medemenschen spreekt: gij behoeft niet te worden zooals ik, want ook ik ben zooals gij; alles waar het voor ons op aankomt, alles waaraan wij de hoogste waarde hechten, omdat wij het tot onze natuur rekenen, wordt gelijkelijk in u en in mij gevonden; wat ons onoverkomelijk scheiden kan, behoort niet tot die natuur, en te ontwikkelen wat tot haar behoort, is ons gemeenschappelijk doel. Hoewel het humanisme evenzeer een godsdienstigen grondslag heeft als Paulus' leer van de eenheid der menschheid, zoo moest deze laatste, zou het eerste er uit te voorschijn komen, toch eerst een veel breeder godsdienstigen grondslag vinden, dan Paulus daaraan vermocht te geven. Dat heeft met zijn pantheïstische mystiek de duitsche geest gedaan.

De waarde van het humanistisch ideaal ligt, indien ik mij zoo uit mag drukken, in de sekulariseering van de menschheid. Is het 's menschen schoonste eeretitel en hoogste eerzucht een mensch te zijn, dan moet vroeg of laat elke theologische indeeling der menschen, elke indeeling in kerkelijke klassen, hare aantrekkelijkheid verliezen. De mensch kan zich dan niet meer noemen met een eigennaam, naar Boeddha, Kristus, Mohammed, Luther of Kalvijn, want het bijzondere in hem, dat het gebruik van zulk een doop-

naam zou rechtvaardigen, is in zijn oog iets te nietigs, of in elk geval te bijkomstigs geworden. Zoo moest, gelijk het behoorde, het diep godsdienstige van den duitschen geest den weg banen tot vervluchtiging van het kerkelijke, tot slechting van het konfessioneele verschil, en het aanbreken van den tijd bevorderen, waarin de grondbeschouwingen van den mensch een volstrekt wereldlijk, dat is: niet-theologisch karakter zouden aannemen.

Het is duidelijk, dat de duitsche godsdienst niet in zijn praktisch-mystieken of lutherschen vorm deze uitkomst te voorschijn kon brengen. Daartoe was het noodig, dat eerst weer zijn pantheïsme op den voorgrond trad, en dat niet, ik herhaal het, als metafysisch stelsel, — Spinoza zelf ware hier onmachtig geweest, en ware ook nooit op duitschen bodem geboren, — maar als gemoedsrichting, als godsdienst, als een gezindheid, die in elk opzicht en onwillekeurig haren invloed laat gevoelen. Gelijk de mystiek in Luther, zoo vond het pantheïsme in Goethe zijn dichter; den man, die aan het duitsche gemoedsleven een konkrete en levende gestalte gaf. De eerste riep daartoe de vormen van de vroegste kristelijke theologie, de tweede die van de klassieke oudheid te hulp. Beiden bliezen er nieuw leven in; beiden waren en bleven nationaal in den besten zin des woords, dat is: waren de hoogste uitdrukking van hun volk op een gegeven oogenblik zijner ontwikkeling. Reeds daarom kunnen zij ons niet onder hunne leerlingen tellen; tenzij wij besloten zijn veel verder te gaan op den weg, dien zij hebben

ingeslagen. Luther zeide tot zijne land- en tijdgenooten: gij zult niet roomsch-katholiek, gij zult kristen; Goethe sprak: gij zult niet kristen, gij zult mensch zijn. Het was beide keeren een groote schrede voorwaarts tot de leeke-maatschappij en voor ons aanwijzing genoeg van de richting, waarin wij ons voort moeten bewegen.

Het ideaal van het humanisme was in Goethe's tijd nog onvolledig; het omvatte zoo goed als uitsluitend het esthetisch en het gemoedsleven des menschen, het algemeen menschelijke op het gebied van kunst en gevoel. Ik acht, dat Goethe's poësie en Beethovens muziek al het eenzijdig nationale hebben uitgeschud, en op dit oogenblik elk mensch van beschaving zich daarin weder kan vinden. Maar met poësie en muziek zijn de openbaringen van het menschelijke leven niet uitgeput. Verre van dien. Het maatschappelijk en het staatkundig, in éen woord: het praktische gebied is destijds geheel buiten den invloed van het humanisme gebleven. Wat zeg ik? Het heeft den inval moeten verduren van een kerkelijke reaktie, waarvan het schijnen kon, dat zij al de esthetische bloesems van het begin dezer eeuw zou doen verdwijnen, en die ons ten slotte, in weerwil van al dat schoone humanisme, tegenover een toestand heeft geplaatst, waarin het konfessioneele onderscheid evenredigheden aanneemt, die de twintigste eeuw met de herhaling dreigen van de godsdienstoorlogen der zes- en zeventiende.

Om dit te verhinderen moet het hier besproken denkbeeld een nieuwe evolutie maken. Het humanistisch ideaal kan niet het laatste woord zijn van het

Protestantisme, tenzij het met Staat en maatschappij in onmiddellijk verband worde gebracht. Het humanistisch ideaal van Goethe en zijn tijd moet aangevuld worden met het ideaal van den modernen Staat en de moderne maatschappij: de regeering van den leek. Er is onafhankelijk van alle katholiciteit in het theologische een zuiver menschelijke eenheid, een leeke-eenheid; zij is de hoogste, de beste, immers de eenige, welker grondslag boven elk gevaar verheven is en die allen omsluit. Dat dan ook die vereeniging van menschen, die alle inwoners van hetzelfde land en het grootst aantal levensbetrekkingen omvat, op die eenheid ruste. Gelijk de theologische katholiciteit in de theokratie hare uitdrukking heeft gevonden, zoo vinde thans de menschelijke eenheid de hare in den modernen Staat en in de moderne maatschappij, die wij reeds bij eene vroegere gelegenheid de anthropokratie hebben genoemd. Daarmee zal het goede individualisme en humanisme eerst zijne vervulling gevonden hebben. Met andere woorden: de mensch zal eerst èn waarlijk individu èn mensch zijn, wanneer niet een kaste of een sekte, wanneer priester noch kerk, maar de mensch regeert. Dat deze toekomst aanbreke, is, gelijk men ziet, een eisch van den duitschen geest, en haar voor te bereiden zijne kennelijke roeping. Aan dien eisch niet gedacht, met andere woorden: de konkrete politiek verwaarloosd te hebben, is de zwakke zijde, zelfs de schaduwzijde van het anders zoo schitterend tijdperk van de koryfeeën der duitsche letterkunde. Wij maken er hun geen

verwijt van. Zij hebben het humanisme als denkbeeld, als konceptie ontdekt, en binnen den kring hunner bemoeiingen reeds vruchtbaar gemaakt. Aan het thans levend geslacht, het op de staatkunde toe te passen, het in de staatkunde te doen zegevieren.

Daar het waarschijnlijk nog lang zal duren eer alle misverstand omtrent het hier aangeroerde geheel geweken is, wil ik ook hier een poging wagen om die beide denkbeelden: humanisme en moderne Staat, nauwkeurig te omschrijven. Hun innerlijke samenhang moet dan, in verband met hetgeen daaromtrent reeds gezegd werd, van zelf blijken.

Onder humanisme heeft men te verstaan eene richting, waarvan de wijsgeerige formule eene bepaalde opvatting is van de ontwikkelingsgeschiedenis en de bestemming der menschheid. Volgens deze opvatting heeft de ontwikkeling van ons geslacht in haar ontstaan gelijk in haar verloop over hoegenaamd geene andere dan natuurlijke hulpmiddelen te beschikken, en moet de bestemming van ons geslacht dus uitsluitend gezocht worden in het alzijdig en harmonisch gebruik dat van die hulpmiddelen kan worden gemaakt. Natuurlijk heeten hier die hulpmiddelen, welke geacht moeten worden nooit ergens anders dan in de wereld der eindige dingen voorhanden te zijn geweest. Alzijdig en harmonisch noem ik een gebruikmaken, dat geen der hulpmiddelen verwaarloost en geen enkel aanwendt in eene mate, die ten koste ware van het nut, dat wij van een ander zouden kunnen trekken; terwijl eindelijk ontwikkeling der menschheid zooveel

is als de ontvouwing van al hare vermogens; en bestemming die slotsom is der ontwikkeling, waarbij op elk gebied de hoogstmogelijke kracht op de eenvoudigstmogelijke wijze ten toon wordt gespreid.

Het humanisme staat dus vlak tegenover die richting, welke de ontwikkeling der menschheid niet dan door middel van een bovennatuurlijke tusschenkomst uitvoerbaar, en de bestemming der menschheid niet dan uit een bovennatuurlijke openbaring te kennen, of anders dan met behulp van zulk eene openbaring bereikbaar waant.

Dit theoretisch verschil heeft praktisch groote beteekenis. Zulk een bovennatuurlijke openbaring zou toch geheel onvruchtbaar moeten blijven, wanneer er geene personen waren aangesteld om haar te bewaren en te vertolken. Met andere woorden: zal er een onfeilbare kennis zijn van den goddelijken wil en de goddelijke waarheid, — en zonder ons zulk een onfeilbare kennis te verschaffen, zou de bovennatuurlijke openbaring haar doel ten eenemale gemist hebben, — dan moeten er personen zijn, in staat om ons dien wil en die waarheid uit te leggen, aan het verstand te brengen. De openbaring onderstelt dus onvermijdelijk een stand van menschen, dien men gewoon is een geestelijkheid, een klerus te noemen. Want, laat men de goddelijke openbaring onmiddellijk tot elk individu komen; zal elk uit eigen brein en gemoed de kennis van den wil en de waarheid Gods moeten putten, zoo heeft men dat gebied van de mystiek betreden, waarvan wij juist hebben aangetoond, dat men van daaruit

ten slotte noodwendig komt tot de opvatting van het humanisme, waarmee dus de geheele tegenstelling die wij hier bespreken vervallen zou.

Wegens dezen onverbrekelijken samenhang tusschen het aannemen eener bovennatuurlijke openbaring als het groote opvoedingsmiddel van ons geslacht, en den eisch dat er een klerus zij, als tolk dier openbaring, heeft men het recht om, zonder van eenige hatelijke bedoeling verdacht te mogen worden, tegenover humanisme te plaatsen klerikalisme; terwijl men daaronder die richting verstaat, waarvan de wijsgeerige formule juist het tegenovergestelde is van de formule, hierboven voor het humanisme aangegeven; die richting, met één woord, die een klerus niet om de een of andere reden slechts nuttig, maar inderdaad onmisbaar keurt. Die richting kent zichzelve niet, of weigert de wettige gevolgtrekkingen uit haar beginsel te aanvaarden, wanneer zij haar door en door klerikaal karakter verloochent. De zoogenaamde Protestanten, welke haar volgen, maken zich, door hun klerikaal karakter telkens te verloochenen, zonder het te weten aan de grootste onbarmhartigheid schuldig. Of is het niet een bespotting tot de menigte te zeggen: de wil en de waarheid Gods zijn in hebreeuwsche, chaldeeuwsche en grieksche oorkonden neergelegd; het juist verstand van die oorkonden eischt de omvangrijkste theologische, historische, filosofische geleerdheid; intusschen, mijne vrienden, een klerus die ze u vertolkt is er niet; ziet, dat gij uzelven redt!

De richting, die tegenover het humanisme staat,

moet dus het klerikalisme zijn. Maar dan blijkt tevens, dat het klerikalisme de geestelijke toekomst der menschheid van geheel andere middelen verwachten moet, dan die het humanisme begeerig is aan te wenden. De klerikale richting moet, wanneer zij zich van haar eigenlijk karakter bewust is, onderwijs in het algemeen geringschatten en stellig veroordeelen elk onderwijs, dat den menschelijken geest van het gezag van den klerus emancipeert, aangezien dit gezag niet vallen kan zonder dat de kennis van de goddelijke openbaring verdwijnt. Wij zien dan ook, dat de kerk het onderwijs óf op de bedroevendste wijs verwaarloosd, óf wel ter dege gezorgd heeft, dat het nooit vrijmakend zou werken; en de ijver, die thans door kerkelijke partijen voor het onderwijs aan den dag wordt gelegd, is belangstelling minder in het onderwijs zelf, dan in het onderwijs als oorlogswerktuig ter bestrijding van het humanisme.

Men moet het klerikalisme ten scherpste veroordeelen; maar men mag het niet in zijn beginsel aannemelijk vinden, en het daarna verwijten geen hart te hebben voor onderwijs in den zin van ontwikkeling, emancipatie des geestes: de eenige ware zin, die aan dat woord toekomt. Is de hoogste, de allerbelangrijkste waarheid door bovennatuurlijke openbaring rechtstreeks uit den hemel meegedeeld, en zijn wij in het bezit van een klerus, die ons haar verklaart, wat ter wereld zal ik dan mijn hersenen plagen met het vergaderen van een, vergelijkenderwijs gesproken, onbeteekenende kennis. Rechten studeeren?

Hier is het wetboek Gods. Wijsbegeerte beoefenen? Hier is het licht op mijn pad. De geschiedenis der godsdiensten nagaan? Wat verschelen mij al die afdwalingen en ketterijen? Mij op de geneeskunst toeleggen? Ik heb een God, die wonderen doet op het geloovig gebed. De lotgevallen van mijn vaderland leeren kennen? Daarboven is mijn vaderland. In aardrijkskunde belangstellen? Ik doe slechts ééne reis, de reis naar de eeuwigheid, en daarvoor baat geen geografisch handboek. Bovendien heeft mij de ervaring geleerd, dat vrije studie bij eerlijke lieden het geloof aan hetgeen de klerus leert pleegt te ondermijnen. Ik zou dus met blindheid, met verdwaasdheid moeten geslagen zijn, wanneer ik die vrije studie voorstond. Het eenvoudig gezond verstand zegt mij immers: wat het zwaarst is, moet het zwaarst wegen. Al vind ik die menschelijke wetenschap dus ook nog zoo fraai: sedert de ervaring mij omtrent hare strekking ontgoocheld en mij hare onbestaanbaarheid met het kerkelijk, alleen zaligmakend geloof bewezen heeft, keer ik haar den rug toe, en wend ik alle pogingen aan om anderen mijn voorbeeld te doen volgen.

Zoo spreekt de klerikaal.... namelijk in zijn binnenkamer; verwijten wij hem slechts, dat hij het niet altijd op de markten verkondigt, niet altijd den moed heeft van zijne overtuiging, en zich vaak zelf een rad voor de oogen draait door allerlei moderne bespiegelingen op het oud geloof te enten, of het te versieren met vederen, aan het humanisme ontleend. Wanneer zal de strijd toch eens met open vizier be-

ginnen! Wij werpen u den handschoen toe. Hier is het humanisme: het rijk van den mensch. Het wil niets, dat niet door en voor den mensch zij. Het weet, dat de mensch zichzelven helpen moet, en niemand noch in noch boven de wereld hem helpt, zoo hij het verzuimt. Het wil daarom alle krachten inspannen, om deze aarde eenigszins bewoonbaar, dit leven eenigszins dragelijk, en al de tegenstrevende machten eenigszins gedwee te maken; daartoe wil het, onder meer, onder zeer veel meer, onderwijs, waarachtig ontwikkelend, den geest emancipeerend onderwijs, en eene opvoeding, die den mensch op het krachtigst toerust tot den strijd des levens, door hem zichzelven en de werkelijkheid zoo juist mogelijk te doen kennen. Kom nu te voorschijn, eerbiedwaardig klerikalisme, doch dat slechts eerbiedwaardig blijft, wanneer gij aan uw beginsel getrouw blijft en niet boeleert met hetgeen gij de machten scheldt der eeuw. Durf ze weder aantrekken, uw middeleeuwsche wapenrusting, want zij alleen betaamt u. Bestrijd onze eindige wetenschap met de theologie, onze maatschappij met de Kerk, onze nederige aanwending van middelen met uw wondergeloof, onze voorzorgsmaatregelen met uwe voorzienigheid, ons staatsrecht met uw *droit divin*, onze kritiek met de traditie, onze staathuishoudkunde met uwe blinde filanthropie en vrijwillige armoede, onze geschiedkundige methode met uw supranaturalisme. Onderneem het, indien gij durft. Durft gij niet? Het is misschien wijl gij weet, even goed en beter dan wij, dat uwe orthodoxie thans is, wat het arsenaal der Fran-

schen was bij het uitbreken van den jongsten oorlog. Zijn aanblik kon de menigte fanatiseeren tegen den vijand. Kon het haar tegen den vijand verdedigen? Geen oogenblik.

Ik heb bij dit laatste vooral het oog op het protestantsche klerikalisme. Dat der roomsche kerk is veel eerbiedwaardiger, of, juister gesproken: het is het eenige, dat meer dan in schijn nog overeindstaat. De roomsche klerikalen handelen meer naar hun geloof, en op naam van een bovennatuurlijk wezen van welks almacht zij overtuigd zijn: van een alomtegenwoordigen Godmensch, die inderdaad gisteren en heden en tot in alle eeuwigheid voor hen dezelfde blijft; nog blinden en dooven geneest; nog dooden opwekt, nog een lijdend menschdom in zijn hart draagt; nog krijgvoert tegen den Duivel, uit wiens telkens weder aangroeiend geweld die Godmensch voortdurend bezig is den geloovige te verlossen. Terwijl het protestantsche klerikalisme in de politiek slechts kabalen maken kan, vertegenwoordigt het roomsche een levensbeschouwing, die nog haar invloed doet gevoelen op den gang der staatkunde; en wettigt daarmee zelf de geestdrift waarmee aan de andere zijde voor het humanisme in de bres gesprongen wordt.

Alles, men bespeurt het reeds, alles in dat humanisme dringt ons dus naar het denkbeeld van den modernen Staat, dat nu in de tweede plaats nauwkeurig omschreven moet worden.

Het moderne staatsbegrip onderscheidt zich principiëel van elk ander in een dubbel opzicht. Het doet

de soevereiniteit uitsluitend berusten bij den Staat; het houdt den Staat in zijne werkzaamheid, met name in zijne wetgeving, buiten allen kerkelijken of theologischen invloed. Voegt men dit dubbele bijeen, zoo erlangt men, als het meest kenmerkende van de moderne staatsidee, het begrip van een leeke-staat, die in zijne betrekking tot de burgers geen soevereiniteit duldt naast de zijne.

Het begrip van een leeke-staat vloeit onmiddellijk voort uit het denkbeeld van het humanisme, zoodra men toegeeft, dat de Staat zijne soevereiniteit met geene andere macht kan deelen. Draagt toch de menschelijke eenheid geen theologisch karakter, dan kan dit evenmin het geval zijn met die vereeniging van de bewoners van hetzelfde land, aan welke het oppergezag over alle andere vereenigingen en betrekkingen toekomt. In den modernen Staat, die onder meer geroepen is tot het verwezenlijken van zulke begrippen van recht en zedelijkheid, als thans geacht mogen worden het eigendom niet van eenig bepaald kerkgenootschap, maar van de beschaafde menschheid te zijn, vinden alle menschen, wat hen voor het overige ook verdeele, hun gemeenschappelijken band. Nu elk kerkgenootschap aan te merken is als een groep van menschen, die de eene of andere bijzondere meening over bovenzinnelijke zaken vertegenwoordigen, en dus, blijkens de ervaring, wel een zeer innige eenheid kan vormen, maar nooit eene die alle burgers van hetzelfde land omvat; nu de ervaring verder getoond heeft, dat er tweeërlei klerikalisme is: een

zoogenaamd protestantsch en een katholiek, wederkeerig in zoo onverzoenlijken strijd, dat het eene niet heerschen kan dan ten koste van het andere, is het billijk, vooreerst, dat elke bijzondere eenheid aan de algemeene ondergeschikt worde gemaakt, en vervolgens, dat het groote en dagelijks aangroeiend getal dergenen, die geheel buiten de protestantsch- en de roomsch-klerikale partijen staan, terwijl deze over het ware heil der menschheid twisten, de zaken in handen nemen, en, onbekommerd over de kerkelijke toekomst waarvoor zij geen zorg hebben te dragen, echt-menschelijke beschaving trachten te bevorderen, dat is: die voorwaarden in het leven roepen, waarop ontwikkeling en emancipatie van den menschelijken geest plaats kan vinden.

Het is voorzeker een gewichtige taak van het nieuwere staatsrecht, met de soevereiniteit van den modernen Staat het grootst mogelijk aantal individueele vrijheden bestaanbaar te maken, en er alzoo voor te waken, dat die opperheerschappij niet in alleenheerschappij en daardoor in dwingelandij ontaarde. Maar terwijl de oplossing van dit allergewichtigst en teeder vraagstuk aan de genoemde wetenschap verblijve, kan onze levensbeschouwing niet anders doen dan het beginsel dier soevereiniteit opnemen, en zij kan het niet doen op onschuldiger wijs, dan door ook dit beginsel onder hetzelfde licht te stellen als al het vorige, en daarin mitsdien een ideaal te zien; een vorm, gegeven aan een innigen wensch, die door den aanblik van den toestand om ons heen gewekt wordt; een

ideaal, dat ook hier een vingerwijzing is voor ons handelen.

Het opkomen voor de uitsluitende soevereiniteit van den Staat is zeker in éen opzicht een zaak van het gemoed, en kan dus niet alleen door de redeneering gewettigd worden. De beste argumenten zouden hier ten slotte altijd door de onverschilligheid krachteloos kunnen worden gemaakt. Wanneer de ontwikkeling van de menschheid ons niet de minste belangstelling inboezemt, is er geen enkele reden, waarom wij ons moeilijk zouden maken over de vraag, wie de soevereiniteit in handen heeft. Maar wij richten ons hier liever tot die velen, welke men ten deze waarlijk niet van onverschilligheid betichten kan, persoonlijk vijanden zijn van het klerikalisme, en nogtans op de soevereiniteit van den modernen Staat niet al te zeer den nadruk willen gelegd zien, omdat zij vreezen, dat de individueele vrijheid, die zij te recht een zoo uitnemend goed achten, daarmede ernstig gevaar loopt van besnoeid te zullen worden. Ik acht de vurigste liefde tot de grootste som van individueele vrijheid gewettigd niet alleen, maar ten hoogste gewenscht. Laat ons evenwel zorgen, dat die liefde niet kortzichtig zij. In de tegenwoordige omstandigheden het geringste prijs te geven van het uitsluitend oppergezag van den Staat, en in naam van hetgeen men godsdienst- of gewetensvrijheid noemt de evangelische en de roomsche kerken als zelfstandige machten naast den Staat te erkennen, in de verwachting dat uit den wedstrijd tusschen die kerkelijke invloeden en het

staatsgezag een gewenschte toekomst zal te voorschijn komen, is in mijn oog kortzichtigheid, aangezien de strijd met ongelijke kansen wordt gevoerd en de gunstige kansen aan de zijde der kerkelijke machten zijn. Men ziet dit, vrees ik, al te zeer over het hoofd. De Kerk, — ik gebruik kortheidshalve het kollektief en bedoel daarmee de onderscheidene kerkgenootschappen, — de Kerk als een zelfstandige macht naast den Staat te plaatsen, is inderdaad niet, zooals men het gaarne wil doen voorkomen, gelijke vrijheid aan Kerk en Staat toegekend, maar het is metterdaad een bevoorrechten van de Kerk; het is dus het aanvaarden van een zeer ongelijken strijd, aan welks eind de ondergang van den modernen Staat onvermijdelijk schijnt. Dit moet, dunkt mij, terstond blijken, wanneer wij het gebied van het afgetrokkene verlaten.

De moderne Staat is of uitsluitend een politie-inrichting te land en ter zee; een inrichting, die geen ander doel heeft dan de beveiliging van onze personen en goederen, of hij vertegenwoordigt ook een beginsel. Is hij het eerste, dan kan er natuurlijk van geen wedstrijd sprake zijn: al onze geestelijke belangen zonder eenig onderscheid moeten dan aan bijzondere, kerkelijke en andere genootschappen worden toevertrouwd; maar wenscht men dit, zoo moet de geheele konstitutie, bijvoorbeeld, van onzen nederlandschen Staat veranderd worden. Ik zie niet, dat iemand onder ons zoover wil gaan, en wij mogen deze hypothese dus buiten rekening laten. Derhalve vertegenwoordigt de moderne Staat ook een beginsel. Stellen wij nu

in de plaats van het afgetrokken begrip moderne staat iets konkreets, dan vinden wij niets anders dan menschen, en wel zulke menschen, die het hier onderstelde beginsel oprecht zijn toegedaan en het of als regeeringspersonen of eenvoudig als burgers in praktijk willen brengen. Dit beginsel is dat van het humanisme, dat van de ontwikkeling der menschheid buiten alle theologie om, dat van de algemeen-menschelijke beschaving; een beginsel, dat zich, bij voorbeeld, in het niet-kerkelijk volksonderwijs, in het burgerlijk huwelijk, in universiteiten met geheel vrije wetenschap terstond en krachtig openbaart. Ontnemen wij evenzeer aan het woord de Kerk zijn abstrakten vorm, dan stellen wij daarvoor in de plaats de vereeniging van allen, die inzonderheid door middel van een theologie en den aankleve van haar, welke die theologie ook zijn moge, de menschheid tot hare bestemming willen brengen. De humanisten of politieken vertegenwoordigen derhalve den modernen Staat, gelijk de klerikalen, in den hierboven omschreven zin, de Kerk vertegenwoordigen. Dit is de werkelijke toestand, die, ik herhaal het, eerst geheel veranderen zou, wanneer de moderne Staat ophield uitdrukking te zijn van een beginsel, en eenvoudig de akademie werd, waarin humanisten en klerikalen, onder waarborg van veiligheid, rustig met elkander kunnen redetwisten of naar den eerprijs dingen.

Nu begint de moderne Staat met aan de onderscheidene klerikalen zeer groote diensten te bewijzen, en wel zulke diensten als zij wederkeerig van elkander

niet zouden ontvangen, wanneer de eene of andere fraktie uit hun midden het oppergezag in handen kreeg. Werd hetzij de evangelische, hetzij de katholieke kerk heerschende kerk, het een of het ander dezer genootschappen zou thans niet bezitten wat zij thans beide uit de handen van den modernen Staat ontvangen: onbelemmerde vrijheid van godsdienstige denkwijze. Dat al de klerikalen onderling op een voet van betrekkelijken vrede leven, danken zij evenzeer aan den modernen Staat: de gemeenschappelijke oppositie, die zij voeren, brengt hen tot bewustheid van de overeenstemming, die, trots al hun verschil, tusschen hen aanwezig is en anders zeker door hen over het hoofd zou worden gezien. Dit zijn reeds voordeelen, welke wijzelve aan de klerikalen verzekeren en waarvoor wij niets van hen terug ontvangen. Maar zij zijn weinig, vergeleken bij hetgeen de klerikalen door het geheele standpunt, dat zij innemen, op ons vooruit hebben. Zij hebben het oor van verreweg het grootste gedeelte dergenen, die van de Kerk hun geestelijk voedsel verwachten. Zij beschikken over ontzachelijke middelen van invloed: biecht, huisbezoek, katechisatie, prediking. Wat zij leeren, wordt niet als menschelijke, maar als onfeilbare, goddelijke waarheid voorgedragen, en is met het eerbiedwekkend gezag van een oude overlevering bekleed. Zij spreken tot de menschen op leeftijden en oogenblikken, waarop deze het meest geneigd zijn te luisteren en het gesprokene geloovig in zich op te nemen: in de jeugd, bij het ziekbed of het graf. Terwijl hun mond troost,

opent zich hun hand, en mond en hand winnen de harten. Om hen te volgen, behoeft eindelijk niemand zich in te spannen, niemand eenig vooroordeel of ook de openbare meening te trotseeren, niemand iets te onderzoeken. En boven dit alles staan den klerikalen, om op volgzaamheid bij de menigte aan te dringen, beloften van eeuwig heil, bedreigingen van eeuwige verdoemenis ten dienste.

Tegenover deze ontzachelijke hulpmiddelen heeft de moderne Staat vooreerst het oppertoezicht; dan zijne wetten: ik bedoel den invloed, welke door het gehoorzamen aan zijne wetten langzamerhand op de openbare meening wordt uitgeoefend; voorts het verleenen van het radikaal voor en de benoeming tot alle publieke ambten en betrekkingen; eindelijk het onderwijs. Het is den Staat volkomen genoeg; met minder zou hij zich evenwel ook niet kunnen te vreden stellen. Met andere woorden: gaf hij van deze zijne soevereiniteit iets prijs; erkende hij de Kerk als eene zelfstandige macht naast zich, welker eischen hij onbepaald eerbiedigen, welker arbeid hij zelfs soms ondersteunen, de grensbepaling van welker invloed hij geheel aan haarzelve overlaten moet, het ware bij de bestaande hulpmiddelen en geheel de gunstige positie van de Kerk voor den modernen Staat niets minder dan zelfmoord; maar tegelijk jegens anderen het verzaken van een duren plicht. Immers, wij hebben het gezien: dat de klerikalen bestaan, werken en elkander verdragen kunnen, zij danken het uitsluitend aan de krachtige bescherming van den modernen Staat, welks

zegen door allen genoten wordt zoolang hij bij machte is om aan kerkelijke en andere korporatiën vrijheden te verleenen, maar welks verdwijnen weldra door allen bejammerd zou worden, zoodra hij zijn oppergezag niet meer wist te handhaven, dat is: het oppergezag van het beginsel, dat men, in tegenstelling met het beginsel der klerikalen, het humanistische, het profane, het burgerlijke, het niet-kerkelijke of ook het zuiver politieke noemt. Want zoo iemand tegen de vereenzelviging van den modernen Staat en de voorstanders van dit beginsel bezwaar heeft, hij bedenke, dat zij niet van ons maar van de klerikalen is uitgegaan, welke alle geestelijke gemeenschap met den modernen Staat op het ondubbelzinnigst en het nadrukkelijkst verworpen hebben, hetgeen men betreuren, maar waarover men zich moeilijk verwonderen kan.

In deze distelige vraag wordt het onderzoek, naar ik meen, bijzonder vereenvoudigd, wanneer men de beide volgende punten wel in het oog houdt: vooreerst, dat het enkel om de soevereiniteit van den Staat en om niets anders te doen is; dan, dat de bestaande godsdienstige verdeeldheid het instandhouden van die soevereiniteit metterdaad onontbeerlijk maakt.

Wat het eerste betreft, liberalen en anderen gaan nog dikwerf van de in mijn oog verouderde beschouwing der twee machten uit. Er is, volgens die beschouwing, een wereldlijke macht en er is een geestelijke macht. Zij hebben elk haar eigen gebied, en elk gebied heeft scherpe grenzen. Zij hebben geene andere punten van aanraking dan die zich bij on-

derling verdrag en minnelijke schikking laten regelen. Zelfstandig kunnen zij naast elkander leven, elkander wederkeerige achting toedragen, en, waar het pas geeft, steunen. Naar deze zelfde beschouwing, die op het papier alleszins aannemelijk schijnt, is het almede het hoogste ideaal eener wetgeving de zaken zoo in te richten, dat deze beide machten in hare volstrekte zelfstandigheid naast elkander geëerbiedigd worden.

Schoon op het papier; maar in de werkelijkheid niets minder dan ongerijmd. Verklaarbaar is de dwaling volkomen. Omdat in elken godsdienst een stel van bovenzinnelijke waarheden is vervat, waaraan de aanhangers zelve een volstrekte waarde toekennen, is men er toe gekomen, in elken godsdienst niets dan zulk een stel van bovenzinnelijke waarheden te zien. Voorts herinnerde men er aan, en met reden, dat de Staat met metafysika niets te maken, in metafysische twisten geen partij te kiezen, en dus de volle vrijheid van den godsdienst te erkennen heeft. Men bespeurt nu reeds het misverstand. In plaats van vrijheid van godsdienst, — eene uitdrukking, die als zeer dubbelzinnig altijd omschreven moet worden, — ware vrijheid van metafysika en van hare belijdenis een veel duidelijker woord. Godsdienst toch is een veel ruimer begrip. Het omvat, benevens een stel van bovenzinnelijke denkbeelden, een zeker geheel van overtuigingen, van vooroordeelen, van zienswijzen, van gewoonten; een geheel, dat met het wereldlijke: met het maatschappelijke en staat-

kundige leven in het allernauwste verband staat, en daarop telkens den beslissendsten invloed uitoefent. Uit dien hoofde laat zich dat tweeërlei gebied, waarvan ik zooeven sprak, niet van elkander afscheiden, en kunnen dienvolgens de machten, die er op heerschen, niet als twee zelfstandige machten naast elkander aangemerkt worden. Er is één groot, ondeelbaar, wereldlijk-geestelijk gebied, dat òf onder de eene òf onder de andere macht, òf onder die van de Kerk òf onder die van den Staat, maar zich altijd in zijn geheel onder een van beide moet bevinden. Wat daarbuiten valt: zuiver theoretische meeningen, als daar zijn meeningen omtrent God en het bovenzinnelijke, kunnen natuurlijk met hare eenvoudige belijdenis vrij gelaten worden, waarbij het aan de beslissing van elk verblijft of hij die meeningen zelf vormen of van een kerk ontvangen wil. Is nu het wereldlijk-geestelijk gebied één en ondeelbaar, zoo is er, gelijk men ziet, tusschen Staat en Kerk een kwestie van soevereiniteit uit te maken. Verklaart men zich voor die van den Staat, zoo wordt het ongerijmd van de volstrekte vrijheid van Kerk of godsdienst, kortom van iets anders dan van de volstrekte vrijheid van metafysische en andere zuiver theoretische meeningen te gewagen.

Of moet ik nog bewijzen, dat het wereldlijk-geestelijk gebied ondeelbaar is; dat godsdienst een veel ruimer begrip is dan metafysika of geloofsleer, en zijn belijders telkens met het maatschappelijke en staatkundige in aanraking brengt? De geschiedenis

van de meest uiteenloopende tijden getuigt het; die van onzen tijd verheft het boven alle bedenking. Men spreekt te recht van protestantsche en katholieke provinciën of kantons, waarmee men toch zeker niet eenvoudig zeggen wil, dat in de eene streek deze, in de andere die dogmatiek door de meerderheid aangenomen wordt, dat hier deze, ginds die bovenzinnelijke voorstelling in eere is. Men bedoelt veeleer, dat de openbare meening, het openbaar en huiselijk leven er telkens verschillend gekleurd is. Hoe zou het anders hiermede zijn? Maar dan beteekent volledige vrijheid van godsdienst ook inderdaad niets minder dan volledige anarchie. Laat ons slechts een oogenblik nagaan wat al niet met het volste recht onder het gezichtspunt van iemands godsdienst kan worden gebracht, en wat dus de Staat al niet zal hebben vrij te laten, wanneer hij werkelijk gehouden is alle godsdienstbezwaren te eerbiedigen. Vrijheid natuurlijk voor de meening, dat God spreekt bij monde van den paus van Rome; ja, maar ook voor de ongehoorzaamheid van hem die, is er tusschen Staats- en de pauselijke wetten strijd, Gode meer gehoorzaamt dan den mensch. Vrijheid natuurlijk voor de meening, dat er in het éene goddelijke wezen drie personen zijn; ja, maar dan ook vrijheid voor een onderwijs, dat de geesten geschikt maakt om zulk een meening aan te nemen. Vrijheid natuurlijk voor de meening, dat alleen het gebed de ziekten kan genezen; ja, maar dan ook vrijheid voor het laten voortwoekeren van besmettelijke ziekten,

waarvan de genezing nog op de verhooring van het gebed wachten moet. Vrijheid voor de meening, dat God dooden kan opwekken, maar dan ook vrijheid voor het onbegraven laten der lijken. Vrijheid voor het veroordeelen van oorlog of schouwburg, maar dan ook vrijheid voor het weigeren van belastingen, die oorlog en schouwburg bekostigen.

Zoo zou nog lang kunnen worden voortgegaan; maar wie gevoelt niet dat, wanneer de Staat volstrekte vrijheid van godsdienst belooft, hij geheel ongewapend is tegenover de hier opgenoemde en soortgelijke daden, daar het toch niet aangaat, tot iemand te zeggen: uw godsdienst is vrij; maar doet gij datgene, waarin gij in gemoede acht dat uw godsdienst bestaat, dan breng ik u achter slot of leg u boeten op. Belachelijk sofisme: uw dienen van God is vrij, maar hoe gij God niet moet dienen, zal ik u voorschrijven. Dan is het toch beide eerlijker en verstandiger, niet meer te beloven dan men werkelijk houden kan en ronduit te zeggen: niet uw godsdienst is vrij, maar alleen de belijdenis van uwe metafysika. Denken moogt gij wat en zoo als gij wilt, maar omtrent elke daad, elke praktische konsekwentie van uw denken, elke zonder onderscheid, behoud ik, Staat, mij voor te beslissen of ik haar met het oog op mijn hoogste wet, zelfbehoud, al dan niet vrij laten kan. Ziedaar wat ten deze in het begrip der soevereiniteit van den Staat opgesloten ligt.

De ervaring is ook hier onze gids geweest. Wat menschen al dan niet onder het gezichtspunt van

hun godsdienst willen brengen, hebben wij zoo weinig langs den weg van aprioristische redeneering gevonden, dat wij zelfs hetgeen zij ons daaromtrent reeds had kunnen leeren nagenoeg geheel veronachtzaamd, en dien ten gevolge omtrent de eigenlijke strekking van de vrijheid van godsdienst en haar noodzakelijk korrelatief: vrijheid van onderwijs, geruimen tijd in illusiën hebben verkeerd. Onder den invloed dier illusiën heb ik persoonlijk eene onzijdigheid van den Staat verlangd, waarvan ik nog acht, dat zij niet toegezegd kan of mag worden, zonder hun, aan wie zij toegezegd werd, recht te geven op de verwachtingen die ik toen wettig noemde. Maar de laatste jaren hebben zeker velen met mij de oogen doen opengaan voor het soort van gebruik, dat de klerikalen van onze grondwettige vrijheden willen maken, gelijk voor de eischen, waartoe zij aan het gewaarborgd zijn dier vrijheden het recht willen ontleenen. Nog zeg ik dus als toen: wil het liberalisme een onzijdigen Staat; een Staat, die de Kerk als zelfstandige macht naast zich erkent; een Staat, die den godsdienst in zijn vollen omgang eerbiedigt, zoo vrage hij in zake van onderwijs, als in andere opzichten, wat die zelfstandige macht verlangt, en hoe die godsdienst den eerbied voor zijn wezen en karakter verstaat. Maar ik voeg er terstond bij: waarom zoudt gij zoo onnoozel zijn, gij, moderne Staat, door wiens machtige bescherming de onderscheidene kerken vredig naast elkander kunnen bestaan; door wiens geheelen geest alle vervolging ter wille van

godsdienstige meeningen voor altijd en onvoorwaardelijk uitgesloten wordt; gij, moderne Staat, met wien voor het eerst een tijdvak is aangebroken, waarin slechts de daad strafbaar en vrije diskussie mogelijk is, waarom zoudt gij onzijdig blijven tegenover het klerikalisme, dat uwe grondslagen ondermijnt en daarmede, in de tegenwoordige omstandigheden, de voorwaarden van zijn eigen vrij bestaan als meening, als leer!

Want dit was het tweede, dat ik nog bijzonder op den voorgrond wilde stellen: de bestaande godsdienstige verdeeldheid maakt voor de Kerk zelve de instandhouding van de Staatssoevereiniteit onontbeerlijk.

Men zegge niet, dat die soevereiniteit wel gemist kan worden, zoo de Staat slechts zorgt voor een goede politie. Politie zou er voorzeker noodig zijn om de klerikalen uit elkander te houden, zoodra het oogenblik aanbrak, waarop zij er ernstig aan konden denken, de soevereiniteit onder elkander te verdeelen of voor een hunner fraktiën te monopoliseeren. Denken wij ons inderdaad onzen gevloekten modernen Staat gevallen, hoe hevig zouden bij ons Kalvinisten en Katholieken, tuk op den buit, elkander te lijf willen. Wie zou dan de dienders aanstellen om bloedtooneelen te voorkomen en rust te gebieden? Maar nemen wij aan, dat van dien weleer soevereinen Staat nog een groote politie-inrichting ware overgebleven, meent men dan waarlijk, dat een sabel, dolk of pistool burgers, door godsdienstverschillen ge-

scheiden, met elkander in vrede zou kunnen doen leven? IJdele begoocheling: de byzantijnsche tijden zouden wederkeeren. Of indien niet, verneemt dan waardoor uw eendrachtig samenwonen alleen mogelijk zou blijven! Alleen door de dan nog ongebroken macht van dien geest, waaruit het denkbeeld van den modernen Staat is voortgekomen. Dat de kristenen elkander zouden opeten... zij, die slechts menschen willen zijn, zouden het verhinderen door geheel den toon, dien het hun inmiddels gelukt zou zijn aan de openbare meening te geven. Men ziet dus welke verplichting de kerken hebben jegens de soevereiniteit van den modernen Staat; jegens den geest, die daarin zijne uitdrukking vindt, en die, gelijk onze uiteenzetting onbetwistbaar moge hebben gemaakt, niets anders is dan de laatste en noodzakelijke ontwikkeling van het Protestantisme. Het is de geest, met wiens invloed op het politieke wij eerst hopen kunnen te ontwassen aan middeleeuwsche theokratie en theologen-regeering.

Het denkbeeld van den modernen Staat, eerst voor kort gegrepen, moet nog in de zeden van zijne aanhangers overgaan, en zal zich dan vertolken door onbeperkte verdraagzaamheid jegens elke godsdienstmeening en -plechtigheid, zoowel als door een onverdoofbaren ijver tegen elke daad, welke in naam van godsdienstige of andere meeningen tegen het ideaal van het humanisme, het teruggeven van den mensch aan zichzelf, ondernomen wordt. Gewoonlijk vat men het anders en veel gemakkelijker op; on-

verdraagzaam jegens meeningen en plechtigheden, die zoo lang zij dit blijven en niets anders worden volkomen onschuldig zijn; wellicht bereid te bespotten wat om zoovele redenen zeer eerbiedwaardig kan zijn, laat men de daden geworden, stelt er geen andere daden tegenover, en rechtvaardigt men zelfs zijne werkeloosheid met behulp van de eene of andere uitgediende vrijheidstheorie. Nog eens dus: het gemoed moet ten dezen aanzien beginnen te spreken; moet wakker worden voor de gevaren, waarmee het klerikalisme zooveel van hetgeen ons lief is bedreigt; voor de verwoestingen, die het reeds aanricht. Dat het gemoed nog bij velen zwijgt, schrijf ik vooral toe aan gebrekkige kennisneming van hetgeen door onze klerikalen wordt gezegd, geschreven en gedaan. Men leeft daarbuiten; men behoorde er in te leven; men zou èn meer belangstelling in hunne personen èn meer verzet voelen opkomen tegen hun werk; een werk dat, welke vruchten het ook in vroegere tijden voor de ontwikkeling van ons geslacht hebbe afgeworpen, thans niet meer gelukken kan, zonder dien waarheidszin te onderdrukken, die op zichzelven een grooter goed is dan de troostrijkste illusiën. Die illusiën toch zijn voorbijgaande, terwijl de waarheidszin een blijvende bron is van geestkracht en ontvankelijkheid van gemoed.

V.

De uitgebreidheid van dit hoofdstuk maakt het wellicht niet overbodig de plaats, die het in dit werk

bekleedt, gelijk zijn inhoud, in korte bewoordingen den lezer voor den geest te brengen. Nadat wij uit de wijsgeerige grondbeginselen, in ons eerste hoofdstuk neergelegd, de noodzakelijkheid der ideaalvorming hadden afgeleid, hield het tweede zich met de voorwaarden dier ideaalvorming bezig. Onder deze voorwaarden leerden wij toen ook de verplichting kennen om in de geschiedenis bij die volken of richtingen ter schole te gaan, die reeds idealen van groote beteekenis gevormd hadden. Daarom stonden wij in dit derde hoofdstuk, dat derhalve een vervolg is van het voorgaande, bij eenige historische idealen stil, die wij niet slechts beschreven, maar waarvan wij tevens poogden aan te toonen op welke wijze en in welken geest zij verder ontwikkeld kunnen worden om nog heden ten dage bruikbaar te zijn. Zoo raadpleegden wij achtereenvolgens Jodendom, griekschen godsdienst, Kristendom, Katholicisme en Protantisme, die ons de idealen boden, welke wij ontdekten in de Mozaïsche zedewet, in de lyriek der psalmen, in de profetische opvatting der geschiedenis, in de joodsch- grieksch- kristelijke verheerlijking van het lijden, in het roomsche denkbeeld der theokratie, der katholiciteit en der Mariavereering in verband met het ascetisme, en eindelijk in het godsdienstig individualisme van den protestantschen of duitschen godsdienst, uit welk laatstgenoemd ideaal wij dat van het humanisme, en ten slotte dat van den modernen Staat, naar onze opvatting, te voorschijn zagen komen.

Al deze idealen waren voor ons kinderen van de menschelijke persoonlijkheid, vormen gegeven aan hare diepste wenschen of behoeften. Aan die idealen hebben wij de beteekenis toegekend van lichtstarren, waarbij wij zien kunnen in welke richting wij ons hebben te bewegen. Een ander licht dan in de menschelijke persoonlijkheid zelve ontvonkt beweerden wij niet te bezitten. Daar wij nu insgelijks uitsluitend aan haar de verwezenlijking van die en van andere idealen opdragen, is het natuurlijk, dat wij thans aan die persoonlijkheid en hetgeen haar vormt nog bijzonder onze aandacht wijden.

HOOFDSTUK IV.

DE PERSOONLIJKHEID EN HARE ONTWIKKELING.

De idealen, waarmee wij ons bezig hielden, werden opzettelijk door ons historische idealen genoemd.

Vooreerst, gelijk reeds opgemerkt werd, hebben wij daarmede willen te kennen geven, dat de ideaalvorming, al is zij een geheel individueele zaak, toch niet met elk individu van nieuws behoeft te beginnen; dat er een geschiedenis, een verleden, is waaraan men zich aansluiten kan, zoodat wij, hoezeer onze godsdienstige en wijsgeerige voorstellingen ook van die der voorgeslachten verschillen, niettemin in een dubbel opzicht voortbouwen aan het werk, door anderen vóor ons reeds ondernomen. Het blijkt toch, dat ideaalvorming als ons geestelijk licht te beschouwen geenszins een uitvinding is van ons, daar de menschheid inderdaad nooit bij eenig ander licht heeft geleefd; en het blijkt tevens, dat de grondstoffen, waaruit zij dat licht in andere, soms zeer verwijderde eeuwen wist te bereiden, ook nog door ons kunnen gebezigd worden.

Maar in de tweede plaats hebben wij met onze uitdrukking historische idealen willen te kennen geven, dat wij er geene andere waarde aan willen toekennen, dan met den bekenden zin van dat woord historisch bestaanbaar is. Wij hebben ze noch de, noch eenvoudig menschelijke idealen genoemd; zulk een naam had aan onze bedoeling geen recht laten wedervaren. Wij bespraken idealen, niet al de idealen welke er ooit gevormd zijn; historische idealen, geene idealen dus, welke allerwege, maar alleen die, welke in een bepaalde historische omgeving zijn ontstaan, waarvan de verdere ontwikkeling evenzeer aan een bepaalde historische omgeving blijft gebonden en welke derhalve, gelijk al wat in de geschiedenis werd geboren, in de geschiedenis ook weer onder kunnen gaan.

Wat elk denkend mensch uit deze opmerking zal afleiden, wordt ook inderdaad door mij bedoeld: er is geen ideaal, waaraan ik volstrekte waarde toeschrijf. Is een ideaal de vorm, waarin iemand individueel of metterdaad in naam van velen zijne diepste behoefte uitspreekt, zoo ligt in die bepaling reeds een dubbele mogelijkheid van verandering opgesloten: de behoefte kan blijven, maar een nieuwen vorm eischen; — wij hebben er in ons vorig hoofdstuk reeds voorbeelden van gezien, — maar de behoefte zelve kan evenzeer verdwijnen. Idealen zijn dus bij ons niet eenvoudig een ander woord voor leerstellingen, die wij op onze behoeften, met andere woorden: op ons gevoel, willen grondvesten. Het zijn uitsluitend vor-

men, waarin wij onze wenschen, dat is: een deel van onze gemoedservaring, uitspreken. Niet aan die vormen, niet aan deze of die bepaalde wenschen, maar aan de omstandigheid, dat wij gemoedservaring hebben, hechten wij waarde in de allereerste plaats.

"Behoefte leidt den mensch tot handelen," maar evenzeer tot het ontdekken van het licht, waarbij hij handelen, tot het vinden van de richting, waarin hij met lust handelen kan. Met de toelichting van de historische idealen, welke ik besprak, heb ik dus willen zeggen, dat, volgens mij, de mensch, die de behoeften koestert, in die idealen nedergelegd, zich in het door mij gewenschte licht verheugen, in de door mij gewenschte richting zich bewegen zal. Hij zal aan hetgeen hij voor zedelijk goed houdt onder alle voorwaarden willen gehoorzamen; de eischen van het gemoed niet smoren; het voorgevoel koesteren omtrent een toekomst; de macht en de heerlijkheid van het lijden beseffen; met belangstelling vervuld zijn ten aanzien van de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van zijn geslacht; katholiciteit lief hebben; de kuischheid als de kroon van zijn leven willen najagen, en, eindelijk, die gezindheden willen koesteren, die door het Protestantisme, gelijk wij het hebben opgevat, in de geschiedenis aanvankelijk tot haar recht zijn gekomen. Had ik nog andere idealen vermeld, hetgeen ik alleen nagelaten heb omdat de methode voldoende aangegeven was, ik zou telkens daarmee bedoeld hebben, dat wie in den tegenwoordigen tijd de behoeften koestert, in die idealen uit-

gedrukt, en in overeenstemming daarmede denken en handelen inricht, naar mijn gevoelen de ware levensbeschouwing (zie bl. 42), de ware levensrichting gekozen heeft.

In het gevoelen van behoeften, in de vatbaarheid van door hetgeen wij waarnemen of ons overkomt op zulk een wijze aangedaan te worden, dat wij met de werkelijkheid geen vrede hebben, maar bepaalde wenschen vormen, waardoor wij die werkelijkheid hetzij enkel veroordeelen, hetzij veroordeelen en tevens verbeteren willen, daarin hebben wij het begeerlijkst kenmerk der persoonlijkheid gezocht. Waaruit volgt, dat iemands wenschen met zijn persoonlijkheid rijzen en dalen; de eerste kunnen niet edeler zijn dan de laatste.

In dien zin hebben wij tot nog toe in het delfstoffen- en plantenrijk geene persoonlijkheid kunnen waarnemen. Haar eerste ontwaken begroeten wij bij dieren; uit dit oogpunt verdienen zij zelfs onze opmerkzaamheid in hooge mate. Het is waar: het voldingend bewijs, dat dieren in den aangeduiden zin persoonlijkheid bezitten, kan niet geleverd worden, daar wij niet kunnen weten of zij met bewustheid handelen. Al hunne bewegingen, ook die, waardoor zij het een of ander voorwerp trachten te bereiken, kunnen zuiver mechanisch zijn. Maar vooreerst is het evenmin voldingend te bewijzen, dat zij het werkelijk zijn; en vervolgens sluit het zuiver mechanische der bewegingen eene die bewegingen, ik zeg niet zelfstandig veroorzakende, maar begeleidende bewustheid geenszins

uit. Het schijnt dus eenvoudiger en natuurlijker om, wanneer wij bij dieren verschijnselen waarnemen die wij bij menschen niet waarnemen kunnen zonder bij menschen de aanwezigheid van behoefte als bron van hun handelen te onderstellen, ook ten aanzien van dieren dezelfde onderstelling te maken.

Ik heb mij deze uitweiding veroorloofd om te doen uitkomen, dat de grondslag van hetgeen ik hier voordraag onafhankelijk is van de wijsgeerige vraag, die tusschen materialisten en spiritualisten, gelijk van die welke tusschen deterministen en aanhangers van den vrijen wil verhandeld wordt; eene vraag, die zich, naar mijn oordeel, nog niet in staat van wijzen bevindt. Ik acht het zelfs een gunstige zijde van mijn geschrift, dat er niets in behoeft veranderd te worden, hoe ook de beslissing moge uitvallen. Het is toch mijne bedoeling, geene andere opvatting van de persoonlijkheid voor te staan dan zulk eene, waarbij de kwestie of zij ooit als zelfstandige oorzaak in de dingen der wereld ingrijpt en medetelt, onaangeroerd blijft. De mogelijkheid, die ik zooeven voor de dieren aannam, geldt dus in mijn oog ook voor den mensch; met andere woorden: al zijne bewegingen kunnen zeer wel zuiver mechanisch zijn, er is toch altijd een bewustzijn, dat die bewegingen in zeer vele gevallen begeleidt. Moet het uit mechanische oorzaken verklaard worden, dan kan het op zijn beurt ook weer eene mechanische terugwerking uitoefenen. Dat bewustzijn, dat wij misschien alleen door een onwillekeurige persoonsverbeelding met een Ik verbinden, en dan, — de uit-

drukking is evenwel verre van duidelijk, — zelfbewustzijn noemen, heeft tot inhoud een gevoel van wel en wee, van aangenaamheid en onaangenaamheid, terwijl deze laatste gewaarwording of aandoening een gevoel van behoefte doet ontstaan. Nu nemen wij waar, dat dit bewustzijn, wat het karakter van zijn inhoud betreft, niet een onveranderlijk gegeven is; dat het derhalve in aard verschillende behoeften kan doen geboren worden. Die behoeften zelve laten wellicht eene mechanische verklaring toe, en zijn dan ook niet altijd van gevoel vergezeld: men denke slechts aan de behoefte aan lucht in de longen van het pasgeboren kind. Maar zoodra er gevoel van behoefte is, is er ook persoonlijkheid, dat is: het vermogen om het bestaande te beoordeelen; en met de ontwikkeling van dit vermogen houdt derhalve die der persoonlijkheid gelijken tred. Wanneer de behoeften van aard veranderen, verandert ook het soort van oordeel, waaraan wij het bestaande onderwerpen. Hetgeen ons heden niet onaangenaam aandeed, doet ons morgen misschien zeer onaangenaam aan; derhalve ook: hetgeen wij heden of niet beoordeelden of goed vonden, keuren wij morgen wellicht af.

Nu nemen wij verder waar, dat verandering in ons oordeel, — oorzakelijk of slechts begeleidend, wat wij in het midden laten, — samenhangt met het in werking treden van een ander vermogen in ons, dat wij in ons eerste hoofdstuk reeds hebben leeren kennen: dat der verbeeldingskracht. Zeer dikwerf kunnen wij een bepaalde groepeering van de bestand-

deelen der werkelijkheid niet afkeuren, of wij stellen ons voor hoe die groepeering veranderd zou moeten worden om ons te kunnen behagen. Deze werking der verbeeldingskracht blijft evenwel in ons niet beperkt tot een spel der fantasie; zij wordt de poging om onze eigene groepeering voor de bestaande groepeering in de plaats te stellen. Behoefte, oordeel, fantasie, wilsinspanning om het veroordeelde te veranderen moeten dus samengaan, het een het ander opwekken. Waar dit het geval is, is de persoonlijkheid in hare volledigheid aanwezig; waar elk dezer faktoren met de grootst mogelijke intensiteit werkt, bestaat de persoonlijkheid in hare volle kracht; waar deze faktoren in de juiste evenredigheid vereenigd zijn, kan de persoonlijkheid de grootste som van arbeidsvermogen leveren. Dit laatste heeft zelden plaats, en wij willen een oogenblik nagaan in welke opzichten het juiste der evenredigheid falen kan.

De behoefte kan sterk zijn, maar niet helder tot bewustzijn komen. Men gevoelt zich onaangenaam aangedaan, maar weet niet waaraan het schort. Het oordeel, en al wat daaruit voortvloeit, blijft zwak. Men treft niet het rechte punt bij de beoordeeling van het bestaande.

Het oordeel kan scherp zijn, maar de behoefte gering en flauw. Wat ons onaangenaam aandoet wordt helder in het bewustzijn opgenomen, maar er is niet veel dat ons treft, niets dat ons diep treft.

Behoefte en oordeel kunnen niets te wenschen overig laten, maar de fantasie kan weinig levendig zijn,

zoodat wij, in staat te zeggen dat het een of ander niet zoo moest wezen, ons toch buiten staat bevinden te zeggen hoe het dan moest zijn.

Eindelijk kunnen behoefte, oordeel en verbeeldingskracht den noodigen graad van ontwikkeling hebben bereikt, en kan daarentegen de wilsinspanning geheel of ten deele uitblijven, welke gevorderd zou worden om iets anders tot stand te brengen.

In een van deze vier gevallen verkeeren de meeste menschen. In het eerste de hypochondristen of zwaarmoedigen; hun voornaamste werkzaamheid is klagen, en dat klagen leidt tot niets.

In het tweede, de apathieken; hunne voornaamste werkzaamheid is kritiek binnen een beperkt gebied, maar verder dan die kritiek komt het niet en willen zij ook niet komen. Aan verbetering te denken, achten zij dwaasheid.

In het derde, de onpraktische hervormers, die nooit het juiste denkbeeld kunnen mikken, dat in een gegeven geval doeltreffend zou zijn. Zij lijden veel, meenen het goed, zouden voor het tot stand brengen van het betere alles over hebben, maar, veelal monomaan op het een of ander punt, slijten zij vaak hun leven met het aanbevelen van een algemeen geneesmiddel, waarvan helaas! niemand gediend wil zijn.

In het vierde geval, eindelijk, verkeeren de besluitelooze geesten, de Hamlets. Niets ontbreekt hun, dan dit eene: te willen wat zij kunnen. De gelegenheid, die zij hebben laten voorbijgaan om hun slag te slaan, pleegt zich te wreken door hen te verleiden

tot een niet zelden potsierlijken misslag. Er is gewoonlijk het een of ander gordijn, waarachter niet de Koning maar Polonius staat.

Krachtige ideaalvorming en krachtig handelen onderstelt eene alzijdigheid, die de genoemde gebreken te boven komt. Wij zullen de ontwikkeling der persoonlijkheid dus niet beter kunnen schetsen, dan door na te gaan wat tot de overwinning van die gebreken leiden kan.

Zulk een onderzoek zal ongetwijfeld te meer belangstelling wekken naarmate wij van de waarde der persoonlijkheid dieper overtuigd zijn. Ik stel er evenwel prijs op, uitdrukkelijk te verzekeren, dat, naar mijn oordeel, die waarde weder niet absoluut behoeft te zijn om die belangstelling te rechtvaardigen. Deze levensbeschouwing wil niet voor een volgenden tijd geschreven zijn, maar zal haar doel bereikt hebben, wanneer zij in onzen tijd een woord op zijn pas mag heeten. Zou iemand willen beweren, dat, na kortere of langere tusschenruimte, een tijdvak aanstaande is, waarin de beteekenis der menschelijke persoonlijkheid zal zijn afgenomen; waarin al wat daarmee samenhangt: gemoedsleven, poësie (dus ook onbaatzuchtige moraliteit), kunst in het algemeen, tot eene dan afgeslotene periode van de geschiedenis onzer beschaving zal behooren, en eene levensbeschouwing als die hier voorgedragen wordt een dan geheel verouderd standpunt zal vertegenwoordigen, ik zal mij noch aan zijne bewering ergeren noch haar van te voren onbewijsbaar noemen. Voor den opmerkzamen blik zijn er reeds teekenen der tijden, die zulk een

toekomst niet volstrekt onwaarschijnlijk maken. De industrie, het pure weten, en bovenal de politiek kunnen dan wellicht de menschelijke aandacht zoozeer in beslag nemen; détails in één woord, détails van allerlei aard, kunnen den geest dan misschien zoo volkomen bezig, en in een zoo voortdurende spanning houden; het besef van een wereld, waarin alles naar vaste, onverbiddelijke wetten geschiedt, kan dan zoozeer post gevat en de vatbaarheid voor het ondervinden van eenige de minste aandoening zoo belangrijk verminderd hebben, dat nog alleen naar de ontstaanswijze en het verband der dingen zal worden gevraagd, gelijk naar het nut, dat zij in de praktijk (in engeren zin) opleveren. Dan moet de persoonlijkheid verbleeken en met zoo menig gewrocht der verbeelding een heenkomen zoeken ter plaatse, waar oude goden en oude idealen door den historiekenner worden bewaard. Zal dat de toekomst zijn van de beschaving? Wie kan het verzekeren? Wie het op onwederlegbare gronden tegenspreken? De geschiedenis van ons geslacht moet haren loop vervullen, en het rijk van het ijzeren proza of, wil men liever, van de bloot verstandelijke ervaring kan wellicht eerder aanbreken dan wij denken. Met een gemeenzaam spreekwoord zouden wij willen zeggen: die dan leeft, die dan zorgt. Maar dit staat vast: aangebroken is dat rijk nog niet. De kracht van den menschelijken hartstocht is nog ongebroken; de persoonlijkheid is nog een eerste faktor in het geheel der menschelijke dingen. Ideale machten zijn nog onvermoeid aan het

werk; 's menschen gemoedsleven vervult nog een hoofdrol; van de onderling meest verschillende zijden wordt de zedelijke ontwikkeling van ons geslacht voor het minst nog met dezelfde aandacht gadegeslagen, met denzelfden ijver besproken als zijn verstandelijke vorming. Dit zij, dit is ons genoeg. Geen laffe behoudzucht, die ook hier, gelijk altijd, eenvoudig uit een zekere associatie van denkbeelden zou voortvloeien, mag ons met fanatische woede vervullen tegen de opkomst van dat ijzeren rijk; maar, zooveel ik zie, noopt ons niets mede te werken om haar te verhaasten. Nu onze negentiende eeuw, wat zij ook mogen beweren die zich door den schijn laten misleiden, in merg en gebeente nog het tegendeel van positivistisch en realistisch is, kunnen wij ons aan haar niet gelegen laten zijn, zonder te vragen naar hare idealen, zonder over de rechte wijze van ideaalvorming gestadig na te denken; met andere woorden: zonder het hoogste belang te stellen in de wording en den wasdom der menschelijke persoonlijkheid, welke, naar onze beschouwing, hare edelste aandrift openbaart in het vormen, haar verstand in het kiezen, hare zedelijkheid in het liefhebben, en haar arbeidsvermogen in het verwezenlijken van idealen.

Laat ons dus nagaan wat onder meer de persoonlijkheid bevorderen kan.

I.

Onzen maatstaf vinden wij daarbij uitsluitend in hetgeen, waartoe de menschelijke persoonlijkheid die-

nen moet, en dit is niets anders dan verbetering van de aardsche toestanden. De ruwe schets die wij, in een vorig hoofdstuk, van de werkelijkheid geleverd hebben, heeft ons aan veel van het gebrekkige herinnerd, waarvan wij omringd zijn. Daarin is ongetwijfeld velerlei, dat niet door allen op dezelfde wijze wordt beschouwd; de beoordeeling van het bestaande heeft niet bij allen dezelfde strekking. Maar ook wanneer wij die toestanden buiten rekening laten, waarmee de een vrede en de ander geen vrede heeft, blijft er nog onnoemelijk veel over, dat door ieder zonder onderscheid als bedroevend, soms zelfs als ondragelijk wordt aangemerkt, en dus dringend herstel eischt. Zonder vrees voor tegenspraak mogen wij dus stellen, dat er op de wereld eene overweldigende som van fysieke en zedelijke ellende is, en voorts, dat men nog in de verste verte niet al het mogelijke heeft gedaan om haar, ik zeg niet te doen verdwijnen, maar te verminderen. Ik voeg er aan toe, wat misschien niet allen even gereedelijk zullen toestemmen, dat het menschelijk leven geen ander aanwijsbaar doel kan hebben dan om, op welke wijze dan ook, tot die vermindering zoo krachtig mogelijk mede te werken. Wij zullen niet te vergeefs hebben geleefd, wanneer ook door onze werkzaamheid, in de mate waarin dit van ons afhing, de voorwaarden van het menschelijk leven iets gunstiger zijn geworden.

Van dit doel maken wij den maatstaf van het handelen, en derhalve den maatstaf, die ons vergunt te bepalen, wat aan de ontwikkeling van onze persoon-

lijkheid bevorderlijk, wat daaraan schadelijk moet zijn. Zoo hoog wij het gemoedsleven stellen, zoo achten wij het toch enkel als middel, en scheiden ons daardoor van de Mystieken en Quietisten op het nadrukkelijkst af. Handelen, handelen tot vermindering van de aardsche ellende, ziedaar onze ware taak: de vorming van verstand en hart, wetenschap, kunst, zelfs onze geheel persoonlijke ondervindingen van vreugd of leed moeten slechts dienen om ons voor de vervulling van die taak geschikter te maken. Overtuigen wij ons daarvan, dan valt tevens het rechte licht op dat "leven voor de aarde," dat ik in de Inleiding reeds tegenover de leus van het piëtisme heb gesteld. Gelijk het piëtisme en de moeder dezer richting, de kristelijke levensbeschouwing, met haar "leven voor den hemel," voor het hiernamaals, in 's menschen persoonlijke zaligheid zijne geheele belangstelling besloten, en daarmede ten slotte in genieten, al is het dan ook een hemelsch genieten, onze bestemming gezocht heeft, zoo stellen wij deze bestemming uitsluitend in het handelen, en wel in zulk een handelen dat de aarde in alle opzichten, waarin het geschieden kan, bewoonbarer maakt. Leven voor de aarde heet dus bij ons leven voor de verbetering van de aarde.

Van daar, dat wij er niet aan denken kunnen de verlokkelijke beloften te herhalen, waarmee het Kristendom van den aanvang af opgetreden is, en die het voor een deel bij andere godsdiensten geborgd had; beloften, die zeker niet weinig tot zijne spoedige

verbreiding hebben bijgedragen. Het onderscheidt zich ten dezen aanzien zelfs ongunstig van het Jodendom, dat, bij monde van zijne verhevenste tolken, meer een nationale dan een persoonlijke toekomst aan het volhardend geloof had toegezegd. Door het wegvallen van het nationale denkbeeld, de voorliefde der profeten, moest het persoonlijk geluk, de bevrediging van persoonlijke behoeften, uitsluitend op den voorgrond treden. Het inzicht in het lijden der aarde, de vertwijfeling aan de verbetering der aardsche toestanden, beide aan het begin onzer jaartelling vrij algemeen; de gevoelige voorstelling van de goddelijke liefde, welke de kristenen van de israelitische profeten overnamen en met meer nadruk nog dan zij op de geheele menschheid toepasselijk maakten, dit een en ander heeft het Kristendom tot een godsdienst gestempeld, waarin de mensch niets minder dan vertroeteld wordt, wanneer hij slechts geduld heeft; geduld, tot dat dit zeer korte leven afgeloopen is en de hemelsche gelukzaligheid aanbreekt. Het Kristendom schijnt zelfs niet bespeurd te hebben, dat het, door willekeurig de nationale toekomst, waarop de profeten gehoopt hadden, tot een geheel persoonlijke toekomst te maken, en door niettemin van diezelfde profeten tevens de verheerlijking van de smart over te nemen, waarvan wij vroeger gewaagden, in een zonderlinge tegenspraak met zichzelf verviel. De smart, en het vrijwillig dragen der smart ter wille van anderen, beteekenen inderdaad niet veel, wanneer hij, die het doet, binnen eenige jaren zal, en elk oogenblik kan, voor eeuwig gelukkig

worden. Hoe dit zij, de vertroeteling van den mensch is door het Kristendom tot een hoogte opgevoerd, die op het menschelijk karakter verslappend gewerkt heeft. Die godsdienst heeft den mensch alles gegeven wat deze geheel persoonlijk wenschen kan, en hem zelfs gelast, aan de vraag: wat moet ik doen om zelf zalig te worden, de hoogste belangrijkheid toe te kennen. Een kristen is een persoon, die reeds hier op aarde weet, dat alle dingen hem zullen medewerken ten goede; dat God voor hem zorgt, gelijk Hij de leliën des velds bekleedt en de vogelen des hemels hun voedsel doet vinden; dat is, zoo deze uitdrukkingen iets beteekenen: zonder dat van 's menschen zijde eenige inspanning behoeft plaats te vinden. Geenerlei schuld kan blijvend op hem drukken; want, aan welk zwaar vergrijp hij zich ook schuldig make, reeds voor achttien eeuwen werd die schuld weggenomen. Geenerlei lijden kan hem ernstig kwellen, want hij rekent vast op een heerlijkheid, waarbij het lijden van den tegenwoordigen tijd niet te vergelijken zal zijn. Te midden van den hevigsten strijd, mag hij met volle verzekerdheid denken aan de rust, die er overblijft voor het volk Gods; te midden van allerlei wanklanken zien op het einde des geloofs, waarin de hoogste Liefde en Heiligheid alles in allen zullen zijn. Zij kunnen niet zeer bitter zijn, de tranen die eens ongetwijfeld worden afgewischt. Wat is ouder worden en sterven bij de vaste wetenschap, dat dit verderfelijke onverderfelijkheid zal aandoen! Geen versmachten, waar een levend water vloeit, waartoe elk komen kan die dorst.

Deze overdrijving van het Kristendom, waardoor de poësie gedood wordt, welke dan ook instinktmatig hare bezieling veel meer in het Oude dan in het Nieuwe Testament heeft gezocht, deze overdrijving heeft, gelijk elke andere, zichzelve gewroken. Metterdaad vindt zij namelijk bij verreweg de meesten geen geloof meer, hoe werktuigelijk zij ook nog door velen wordt herhaald. Stond het kristelijk geloof nog overeind, ware men van zijn waarheid in goeden ernst zoo diep overtuigd, als men het ons wil doen voorkomen, wij moesten van een groot aantal tevredene, opgewekte, van hoop vervulde menschen omgeven zijn, lachende door hunne tranen, los van al het aardsche en ons allen tot zich trekkende door den veerkrachtigen toon van hun leven. Men weet, dat dit groote aantal ver te zoeken is, en de kristelijke gemeente, in massa genomen, niet triestiger leven kon, al ware er nooit een woord van troost uit den hemel gevallen.

Niet wij, die het haar euvel zullen duiden. Maar laat ons dan ook erkennen, waar het ten deze op staat. Ik verwijt den kristelijken broeder niet, dat opgeruimdheid en veerkracht bij hem ten slotte van volkomen dezelfde eindige oorzaken afhangen als bij mij; dat hij zucht, klaagt, mort, het bestaande veroordeelt gelijk elk gewoon menschenkind; dat hij behoefte heeft aan eenige sympathie, eenig sukses; dat geld noch roem voor hem geheel onverschillige zaken zijn en hij vele goederen van het aardsche leven met mij op een prijs stelt, die bewijst, dat niets ons

met hun verlies zou kunnen verzoenen. Maar waarom zullen wij dan dit alles niet liever belijden, en zeggen, dat wij ook niet langer geloof slaan aan al die schoone beloften, die blijkbaar opgehouden hebben den mensch een bron van troost en kracht te zijn? Wanneer wij hiervoor uitkomen, zijn wij ook in staat te beseffen, welke winst met dit verlies gegeven is. Zoolang wij op de bevrediging van al die persoonlijke behoeften rekenden, moesten wij ons minder bekommeren om het aardsche lijden van anderen. De overtuiging: in den hemel komt alles te recht, moest ons voor het niet te recht komen der meeste dingen op deze aarde ongevoeliger maken. Het uitzicht op een aanstaand oneindig geluk kon onzen blik niet scherpen voor het ontdekken van de voorwaarden, waarop eindig geluk bevorderd wordt. In één woord: — ik heb de tegenstelling reeds aangegeven, — genot als levensdoel opgevat verblindt voor de waarheid, dat het levensdoel slechts in handelen kan gelegen zijn, terwijl wij hier onder levensdoel verstaan hetgeen èn het leven der moeite waard maakt èn tegelijk voor ons niet onbereikbaar is.

Hiermede is het eerste wat wij thans in het licht te stellen hebben van zelf aangewezen. Wij noemden onder de vier faktoren der menschelijke persoonlijkheid in de eerste plaats het gevoel van behoefte. Tot hetgeen voor de juiste ontwikkeling van dat gevoel onmisbaar is, rekenen wij nu, op grond van het aangevoerde, dat ons het levensdoel deed kennen, allereerst: bescheidenheid.

Onder bescheidenheid versta ik de stemming, waarin iemand verkeert, wien het helder besef van al de gegevens van zijn toestand nooit verlaat, en de eigenschap die hij toont te bezitten, in wiens gezamenlijke levensuitingen de invloed van dit besef doorstraalt.

Eer ik dit nader toelicht, doe ik, als in het voorbijgaan, aan dit eene voorbeeld opmerken, hoe hier mijne Levensbeschouwing bouwstoffen geeft aan hetgeen men op een ander standpunt ethiek of zedeleer zou heeten. De mensch erkent zijn levensdoel, dat is: geeft een vorm aan zijn wensch om het leven in eigen oog niet nutteloos door te brengen. Nu beoordeelt zijn verstandelijke ervaring, welke eigenschappen met de meeste waarschijnlijkheid hem in staat zullen stellen dat doel te bereiken, en welke hem ongeschikt daartoe zullen maken. De eerste neemt hij in zijne zedeleer op, zoodat zedelijk en doeltreffend voor hem een en dezelfde beteekenis heeft.

Hoe doeltreffend de bescheidenheid is in den reeds aangeduiden zin, moet elk in het oog springen, die ons in het eerste hoofdstuk zoo groot gewicht heeft zien hechten aan het gevoel van wel en wee, die ons in het gevoel van behoefte den grondslag heeft zien vinden van al wat aan het leven waarde geeft. Dat gevoel kan immers geheel onvruchtbaar blijven, en in het beste geval nooit anders dan bij toeval vruchten dragen, wanneer wij het besef missen van de gegevens van onzen toestand. Alleen dat besef toch kan ons verhinderen, ons aan een ideaalvorming te wijden, waaraan wij nimmer een richting van

ons gedrag zullen kunnen ontleenen. Met één woord: het ideaal, dat wij vormen, moet altijd hoog boven, maar wij, die het vormen, moeten altijd midden en diep in de werkelijkheid staan, dat is: een helder bewustzijn hebben van hare gegevens. Uit de vele idealen, die wij vormen, moet dus een keus geschieden, en wel naar een maatstaf, dien de werkelijkheid ons aan de hand doet.

Terwijl nu de werkelijkheid, waarvan hij de gegevens moet leeren kennen, in zeer vele opzichten voor elken mensch een andere gedaante aanneemt, heeft zij voor het minst in één opzicht voor allen zonder onderscheid hetzelfde karakter. Er is minstens één gegeven, dat nooit voor iemand anders wordt, en wel dit: het menschelijk handelen heeft altijd uit te gaan van de erkenning, dat er voor elk eindig gevolg een of meer eindige oorzaken zijn. De metafysische vraag, of er een oneindige oorzaak is, en of deze, indien zij bestaat, in het geheel der eindige dingen kan ingrijpen, ligt buiten het bereik onzer wetenschap; ook is er niets, dat een bevestigend antwoord op deze vraag waarschijnlijk maakt en dus een soort van geloof ten deze rechtvaardigen zou. De abstrakte mogelijkheid, dat er zulk een oorzaak is en zij op de bedoelde wijze werkt, kan evenmin tot de gegevens van onzen toestand behooren als de abstrakte mogelijkheid, bijvoorbeeld, van ons voorbestaan. Voor ons handelen hebben dus alle eindige gevolgen altijd eindige oorzaken; er is geen vruchtbaar handelen mogelijk, tenzij wij erkennen, dat aan elk ver-

schijnsel een bepaald verschijnsel van dezelfde eindige natuur voorafgaat, of dat, gemeenzaam uitgedrukt: niets in de lucht hangt. Deze overtuiging of liever dit besef is in onzen tijd niet langer uitsluitend eigen aan een zekere klasse van geleerden, maar in zoover aan allen, die een beschaafde opvoeding genoten hebben, als zij er zich onwillekeurig naar gedragen, zoodra niets hen noopt aan de stelling te denken, waarin dit besef kan worden omgezet, of aan de weerspraak, waarin hunne gewone denkbeelden met die stelling moeten komen. Ik ken, een enkele excentrieke persoonlijkheid uitgezonderd, in mijne geheele omgeving niemand, en heb evenmin ooit van iemand gehoord, die, welke voor het overige zijne overtuigingen mogen zijn, de beschaving van onzen tijd in doorsnede bezit, en, zoo men hem stil laat begaan, niet en niet gedurig zeer veel van eindige oorzaken verwacht. Ik ken niemand noch heb ooit van iemand gehoord, op welken trap van beschaving hij ook mocht staan, die, in den kring der dingen waarmee hij zich dagelijks bezighoudt en van welker dagelijksche behartiging het alleen afhangt of hij zijn brood zal hebben, tot het bereiken van eindige gevolgen geene eindige oorzaken aanwendt. Aan deze laatste opmerking hecht ik inzonderheid. Een landbouwer zal, bijvoorbeeld, laten bidden in de kerk voor de behouden aankomst van zijn zoon uit Indië: met de voorwaarden van een gelukkige zeereis is hij in de bijzonderheden al te zeer onbekend. Maar wanneer gij hem uw verlangen te kennen geeft om hem op zijn kleigrond aardvruchten

te zien pooten zooals slechts een zandgrond ze leveren kan, zal hij zich over uwe onkunde verwonderen; en mocht gij hem meedeelen, dat voor de vervulling van uw verlangen de predikant uwer plaats den aanstaanden zondag openbare gebeden zal opzenden, gelooft hij temet, dat gij spotten wilt met het "geloof."

Het besef, dat bij alle menschen gedeeltelijk bestaat, hebben wij slechts algemeen te maken, aangezien hetgeen in elken bijzonderen kring als het eenig praktische besef beschouwd wordt natuurlijk in alle kringen te zamen genomen evenzeer het eenig praktische moet zijn. Laat ons nu de stemming nauwkeuriger bepalen; de eigenschap, welker bezit uit dat besef voortvloeit. Bescheidenheid hebben wij ze genoemd. Het is duidelijk, dat zij aan ons gevoel van behoefte een bepaalde richting moet geven; er ons toe leiden moet, alleen te verlangen naar hetgeen, waarvan wij ons, op grond van bekende gegevens, kunnen voorstellen, dat eindige oorzaken het ons te eeniger tijd bezorgen. Om kort te gaan: de bescheidenheid bepaalt ons gevoel van behoefte op zulk een wijs, dat wij hoegenaamd niets verwachten dan hetgeen uit een wijziging in de groepeering der eindige dingen kan voortvloeien. Daar de mogelijkheid van groepeering zeer wijde grenzen heeft, blijft, gelijk men ziet, voor onze ideaalvorming genoeg speelruimte over, en zijn wij tevens in staat gesteld ons levensdoel te vervullen. Is dat doel genot, zoo laat ons luisteren naar al de overdrevene beloften van den godsdienst; is dat doel handelen, zoo laat ons die eigenschap aankweeken, die

elk van zelf aankweekt, wien het op eenig eng omschreven gebied om handelen te doen is.

Terwijl wij dus aanspraak maken op alles wat van eindige oorzaken, in bepaalde groepen op een bepaalde wijs samenwerkende, verwacht kan worden, en inderdaad door ons als wenschelijk aangemerkt wordt, doen wij in beginsel afstand van hetgeen slechts eene oneindige oorzaak ons zou kunnen verschaffen. Wij bukken daarmee niet onder een noodlot, gelijk men het zoo vaak, ten behoeve van het bijgeloof, voorstelt; maar wij leven in het besef van hetgeen is. Of bukt de landbouwer van daareven onder een noodlot, wanneer hij op zijn kleigrond niets verlangt te telen, dat alleen de zandgrond kan voortbrengen? Dit voortdurend besef van de voorwaarden, waarin wij geplaatst zijn, doet langzamerhand allerlei behoeften wegvallen, die men ten onrechte volstrekt gebiedend heeft genoemd, en die meestal tot de godsdienstige behoeften worden gerekend. Een dichter in ons midden heeft gezongen, dat hij zijne kinderen liever niet had, wanneer hij ze niet voor eeuwig had. Deze behoefte aan eeuwige kinderen schijnt mij onbescheiden. Een ander dichter heeft een onbepaald vertrouwen uitgedrukt, immers de overtuiging, dat al de haren van ons hoofd geteld, en wij dus het voorwerp zijn van eene altijd zorgende voorzienigheid, die ons wèl bewaakt. Deze behoefte aan gedekt te zijn tegen alle mogelijke gevaren schijnt mij onbescheiden. Een derde kan niet leven zonder eene beschouwing der wereld, waarin alle raadselen en wanklanken zijn opgelost; zonder

een overtuiging, die hem alles goed doet noemen wat er ooit gewerkt is, wordt of zal worden ("'t Is wijs en goed al wat Gij werkt"). Deze behoefte aan een volkomene verzoening met al wat bestaat; een verzoening, die mij met alles vrede zou doen hebben en mij het recht zou geven, om mij met volle verzekerdheid omtrent de toekomst van ons geslacht over te geven aan een macht, tot wie ik slechts heb te bidden: uw wil geschiede! zulk een behoefte schijnt mij onbescheiden.

Wie met de voorwaarden van ons bestaan rekening houdt, laat anderen den troost, voortvloeiende uit voorstellingen, welke gevormd zijn om deze en soortgelijke behoeften te vervullen. Hij wandelt door het leven, wel wetende, dat er een eind aan komt, maar zonder te weten of het ooit van nieuws weer begint; wel wetende, dat voorzorgsmaatregelen en een gelukkig toeval hem voor veel onaangenaams kunnen behoeden, maar zonder te weten of het alleronaangenaamste, zelfs het allersmartelijkste hem niet te eeniger tijd zal overkomen; wel wetende, dat ervaring van verstand en gemoed hem het woord van vele raadselen zullen doen vinden, maar zonder te weten of er eens geene raadselen meer zullen overblijven, of het heelal op een volkomen redelijke wijze is aangelegd. Mist hij daardoor godsdienstigen troost, dit gemis wordt rijkelijk opgewogen nu hij zich ontslagen ziet van de lastige verplichting, om in een wereld, zoo treurig onvolkomen als deze, het gewrocht te verdedigen van een wezen, dat louter Wijsheid, Almacht en Liefde zal zijn. Hij behoeft zijn

denken en zijn gevoel niet te verkrachten ter wille eener theodicee, die nooit van iets anders dan van drogredenen heeft geleefd.

Het is er verre van daan, dat hij enkel als wijsgeer schadeloos zou worden gesteld. Door de werking van elke oneindige oorzaak buiten rekening te laten bij het beoordeelen van de perfektibiliteit der eindige dingen, heeft hij zich in een gunstiger voorwaarde geplaatst om te handelen. Niet elk geloof aan een oneindige oorzaak verlamt, maar laat men dit geloof eens toe, op grond waarvan zal men den geloovige dan eigenlijk verhinderen, op het werken van die oorzaak in een bepaald geval zich te verlaten? Men zal hem aan het verstand pogen te brengen, dat die eindige oorzaak nooit onmiddellijk werkt, altijd door tusschenkomst van eindige oorzaken. Hoe dit "nooit", dit "altijd" voldingend te bewijzen? Wordt er niet van tallooze wonderen verhaald? Bovendien heeft men niet genoeg bedacht, dat, zoo de oneindige oorzaak inderdaad nooit anders dan door tusschenkomst van eindige oorzaken handelt, de eigenaardige voordeelen van het geloof aan die oneindige oorzaak geheel wegvallen. Onbepaald vertrouwen, geheele overgave, volkomen gewisheid omtrent het een of ander worden dan toch onmogelijk, aangezien, wat er in een bepaald geval plaats zal hebben, niet geacht wordt af te hangen van een oneindige oorzaak, welker liefdevol karakter mij bekend is, maar van eindige oorzaken, die mij afzonderlijk grootendeels en in hare samenwerking geheel onbekend zijn. Met

alle waardeering derhalve van de poging om het vertrouwen op eene oneindige oorzaak minder onpraktisch te maken, kan men toch niet nalaten op te merken, dat zulk een vertrouwen met zijn onpraktisch karakter, dat is: met zijn idealisme, ook veel verliest van hetgeen men aan zulk een vertrouwen zou kunnen hebben. Het eenige wat het dan nog uitwerkt, is berusting. Maar zij wordt door het levendig besef, dat wij slechts met eindige oorzaken te doen hebben, even goed gekweekt, en heet dan bescheidenheid.

Zij moge ons steeds vergezellen, opdat wij, niet wetende of eenigerlei oneindige oorzaak ons in eenig opzicht helpen kan, ons krachtig aangrijpen, om dan nu ook van de eindige oorzaken zooveel partij te trekken als maar eenigszins mogelijk is. Indien wij onszelven moeten helpen, en buitendien slechts op een gelukkig toeval te hopen is, dan ook de handen aan het werk geslagen, het verband tusschen de verschijnselen op elk gebied nagegaan en daardoor de vijandige machten, zooveel het mogelijk zal blijken te zijn, aan onze idealen onderworpen.

Uit dien hoofde moet naast de bescheidenheid, waarover wij nu gehandeld hebben, ook de fierheid met het gevoel van behoefte verbonden worden. Onder fierheid versta ik, vooreerst, de gezindheid, waardoor men zich niets onaangenaams laat welgevallen dat verholpen kan worden; dan, de kracht om het onaangename niet meér te gevoelen zoodra wij er ons van overtuigd hebben, dat het inderdaad de onafscheidelijke voorwaarde is van iets anders op welks

bezit wij prijs stellen; eindelijk, de betamelijke zelfgenoegzaamheid (bij de Ouden: autarkie).

De gezindheid, waardoor men zich niets onaangenaams laat welgevallen, dat verholpen kan worden, versterkt het gevoelen van behoeften natuurlijk niet weinig. In dit opzicht kan men van de vromen veel leeren. Zij dragen slechts hetgeen zij zich gedwongen zien als Gods onveranderlijken wil aan te merken. Eer zij deze zekerheid hebben, dragen zij niets, maar doen den Almachtige geweld aan met hunne aanhoudende gebeden. Niets kan hen kwellen, ook het geringste niet, of zij beginnen met te eischen, dat God er hen van bevrijde. Zij laten zich het kruis niet opleggen; zelve nemen zij het op, wanneer het hun gebleken is, dat God het werkelijk verlangt. Hun godsdienst is eerst ten slotte berusting, maar na voorafgaanden strijd. Het denkbeeld van een worsteling met God heeft voor hen niets vreemds, niets ongerijmds of lasterlijks. Dat is de schoonste zijde van het godsdienstig leven. Wij moeten de vromen daarin navolgen, nadat wij, in plaats van het woord God, werkelijkheid of natuur, en, in plaats van den magischen maatregel van hun gebed, de maatregelen hebben gesteld, die aan het inzicht in het verband der verschijnselen ontleend kunnen worden.

Dit voorbeeld der vromen, dit stoutmoedig protesteeren tegen alle lijden zoolang het niet Gods wil blijkt te zijn, kan dus uit een dubbel oogpunt gunstig werken: ons opmerkzaam maken op het zon-

derlinge van hun redeneertrant, ons aanvuren tot een gelijke fierheid, maar die zich op praktischer wijze uit. De redeneertrant is zonderling. Waarom zal iets dan eerst blijken Gods wil te zijn, wanneer ik er vruchteloos tegen gebeden heb? Waarom zal het bestaan zelf van hetgeen ik veranderd zou willen hebben niet voldoende zijn, om mij daarin de uitdrukking van Gods wil te doen zien, zoodat ik mij van elk gebed om verandering onthoud? Voorts: wanneer is het oogenblik gekomen, waarop ik het vruchtelooze van mijn gebed en dus het onveranderlijke van Gods wil erkennen zal? Zijn er dan perken aan de goddelijke Almacht? Eindelijk: wie zegt mij, dat de onvruchtbaarheid juist van dat éene middel die van elk ander middel insluit? Hier treedt het onpraktische aan den dag van de wijze, waarop zich de fierheid bij de vromen openbaart. Zij is onpraktisch, omdat de vroomheid, na aanwending van éen enkel hoogst problematisch middel, de handen in den schoot legt en in een berusting overslaat, die alle fierheid doodt; een berusting, die men dan als kristelijke deugd van nederigheid of tevredenheid opvijzelt.

Ook zij, die er niet dezelfde theologische verontschuldiging voor kunnen bijbrengen, gaan aan het euvel der te vroegtijdige berusting dikwerf mank. De wortel van dit euvel ligt in 's menschen verwonderlijk groot akkomodatie-vermogen, het vermogen van zich te schikken in en naar de omstandigheden. Het fransche spreekwoord behoefde het ons niet aan te

bevelen, want wij doen het reeds: hebben wij niet hetgeen wij beminnen, zoo beminnen wij al zeer spoedig hetgeen wij hebben. Wij gewennen liever aan iets onaangenaams, dan dat wij ons inspannen om het te verhelpen. Men noemt dat geduld, en moest het, bij zijn waren naam, traagheid noemen. Die traagheid zou misschien niet te laken zijn, en er aan toe te geven elk vrijstaan, wanneer slechts elk persoonlijk de nadeelige gevolgen er van te ondervinden had. In den regel zijn anderen, is vooral het nageslacht er bij betrokken. Hadden onze vaderen minder geduld, wij zouden reeds verder zijn; betoonden wij grooter fierheid, na ons zou de aarde iets bewoonbarer wezen. Luisteren wij dus niet langer naar wiegeliederen; hebben wij het schelle geluid van de krijgstrompet lief. Nog hebben wij "niet ten bloede toe gestreden," in den kamp tegen zooveel inwendigs en uitwendigs als het leven bederft. Praktisch levert de mogelijkheid van den aardschen toestand door de inwerking van eindige oorzaken te verbeteren een oneindig verschiet op, en nooit zal het ons meer oneindig toeschijnen, dan wanneer wij telkens op het spoor trachten te komen van de allernaaste oorzaak, die een gegeven toestand onaangenaam maakt; hetgeen ons later nog zal blijken.

Slechts in éen opzicht leidt fierheid zelfs tot meer dan berusting. Fierheid werd in de tweede plaats door ons gekenschetst als de kracht, om het onaangename niet meer te gevoelen, zoodra wij er ons van overtuigd hebben, dat het inderdaad de onafscheidelijke

voorwaarde is van iets anders, op welks bezit wij prijsstellen. Zulk een overtuiging dringt zich vaak aan ons op; kinderachtig is het in dat geval tegen het onaangename van die voorwaarde te blijven pruttelen. Fierheid sluit elk tegenpruttelen buiten. Hetgeen u onaangenaam is, kan of kan niet door u veranderd worden. Kan het, zoo verander het; kan het niet, meesmuil er niet langer over. Het is ongeloofelijk, welk een tooverachtige beschouwing van den wereldloop anders verstandige menschen door hun morren nog altijd blijken te volgen. Morren zij er over, dat tweemaal twee niet vijf oplevert? Neen, maar toch enkel niet, omdat de onmogelijkheid van het tegendeel zoo diep in hun besef is doorgedrongen. Wanneer men dus over iets anders mort, dat inderdaad even zoo onmogelijk te veranderen is, toont men duidelijk het besef van deze onmogelijkheid nog niet bij zich om te dragen, of in elk geval die fierheid te missen, welke het onvermijdelijk onaangename niet meer bespeurt. In den regel, — het is een nieuw bewijs voor de treurige inrichting der wereld, — heeft alles zijne keerzijde, heeft men voor al het goede een zekeren prijs te betalen van meer of minder lijden. Hoe kinderachtig, te willen koopen zonder geld. Toch is die kinderachtigheid zeer verbreid. Gelijk de fierheid dien deemoed te overwinnen had, die reeds na eenig vruchteloos gebed in het leed berust, zoo moet zij evenzeer te boven komen dat verwend zijn, dat, onder den invloed van al die heerlijke godsdienstige beloften, de

genoemde kinderachtigheid in het menschelijk gemoed gekweekt heeft. Vertroeteld door een religie, die ons allerlei goederen in hunne volkomenheid toezegt, volkomen vrede, volkomen blijdschap en zoo voort, zijn wij op de onafscheidelijke schaduwzijden der dingen niet voldoende voorbereid. In dit opzicht heeft de religie ongetwijfeld een schadelijke werking uitgeoefend, die nog aanhoudt. Hoe kan men verwachten, dat zij, die elken zondag op het dringendst uitgenoodigd worden met alle hunne nooden tot een liefdevol Vader te gaan, alle hunne bekommernissen op een almachtig wezen te werpen, 't welk er hen uit redden zal; te vertrouwen, dat alle dingen hun zullen medewerken ten goede, hoe kan men verwachten, dat zij andere dan veel te hooggespannen eischen aan het leven zullen stellen? Men zal mij te gemoet voeren, dat weinigen die uitnoodiging meer ernstig opnemen en haar week aan week slechts gedachteloos aanhooren. Het is zoo; maar men rekent buiten de groote macht der erfelijkheid. Geslachten achtereen hebben aan die overdrijving geloof geslagen. Dat geloof mag nu geweken zijn: het rekenen op volkomen geluk, volkomen genot is gebleven en zal zich waarschijnlijk nog geruimen tijd van de ouders op de kinderen voortplanten. Nu, wie het onmogelijke verlangt, stelt zich aan als een kind, en daarvoor moet de fierheid ons leeren ons te schamen. In elk opzicht moet de gulzigheid afgelegd worden, evenzeer als die fantastische gezindheid, die ons van volkomenheid doet droomen, waar het handelen toch

altijd op een kompromis berust. Onafgebroken hebben wij in het leven tusschen twee kwaden te kiezen. Niets begeerlijks kunnen wij najagen of wij moeten ons iets, en soms veel, laten welgevallen, dat wij zeer verre zijn van ooit begeerd te hebben. Wie niet weet te kiezen; wie dat onvermijdelijk onaangename niet kloek aanvaardt, er spoedig mede afrekent, dat is: het eens voor goed onaangenaam noemt om er dan later nooit weer op terug te komen, met één woord: wie zich op den duur in het onvermijdelijke niet weet te vinden, hij mist de hooghartigheid, die wij juist moeten putten uit onze overtuiging omtrent het onvolkomene ook van het beste in deze wereld. Het voortdurende klagen onderstelt toch, dat er voor ons iets geheel bevredigends zou kunnen worden uitgedacht. Aan die onderstelling moeten wij geen oogenblik gehoor geven: de wereld heeft niets aan te bieden, dat goed genoeg voor ons is; wij zullen ons altijd iets beters kunnen denken. Hier is weer een zijde van de vroomheid, waarmee wij ons voordeel kunnen doen. Naast haar dwingen om het beste, dat wij haar straks verweten, staat dikwerf het besef, dat eerst de hemel dat allerbeste zal brengen, en dit besef onderscheidt zich gunstig van dat der utopisten, daar het de volstrekte perfektibiliteit van de wereld loochent en zich de toekomst voorstelt, niet als een tot in het oneindige versteld en opgeknapt heden, maar als het nederdalen van een nieuwen hemel en een nieuwe aarde, waarop gerechtigheid woont. Het fantastische

van deze voorstelling mag ons niet blind maken voor de waarheid die zij behelst. Die waarheid is de veroordeeling van alle utopiën. Utopiën noem ik alle voorstellingen, waarin zich het geloof aan de volstrekte perfektibiliteit van de wereld uit. Een ideaal en een utopie zijn dus twee geheel verschillende zaken. Terwijl een ideaal een wensch of behoefte uitdrukt, drukt een utopie juist het geloof uit aan de volmaakte vervulling van een wensch of behoefte. Van onze idealen verwachten wij niet het einde van ons lijden, maar het licht bij ons handelen; utopiën worden daarentegen juist gemaakt om aan ons lijden een einde voor te spiegelen. Konden wij aan de toekomstige eeuwigheid dezer aarde gelooven, wij zouden ons wellicht van dien machtigen faktor, den tijd, een resultaat der aardsche ontwikkeling mogen voorspellen, dat niets te wenschen overig liet. Nu er evenwel eens aan het bestaan der aarde een einde komt, zou het uiterst toevallig wezen, dat dit einde, door louter mechanische oorzaken bewerkt, juist samenviel met het einde der geestelijke ontwikkeling van ons geslacht, die, aangenomen zelfs dat hier gelijksoortige oorzaken in het spel zijn, toch in geen geval van dezelfde mechanische oorzaken afhangen kan. Ik kan dus niet anders zien, dan dat utopiën het werk zijn van een kind, gelijk het vormen van idealen het werk is van een mannelijk en zelfstandig wezen. De fierheid des laatsten verhindert hem, ooit de dupe te worden van de omstandigheid, dat de wereld tot

op zekere hoogte te verbeteren is. Hij weet wel, dat men die hoogte, welke echter gelukkig nooit nauwkeurig kan worden aangegeven, nooit te boven komt. Hij ziet de wereld aan met den glimlach, dien het afgestorven zijn aan utopiën verzekert; een glimlach, waarin eenige rust en veel weemoed ligt, en die tot de onvolmaaktheid der wereld schijnt te zeggen: gij zult er immer zijn, maar zoo lang er een menschheid bestaat zullen wij en ons gelijken er ook zijn, om aan uw gebied te ontrukken wat wij vermogen; en door hetgeen wij u moeten laten zullen wij ons nooit zoozeer laten nederdrukken, dat wij den lust tot handelen verliezen. Rooven kunt gij ons niet, wat gij ons niet hebt gegeven; niet gij, schamele werkelijkheid, maar ons rein ideaal is onze vreugde.

Zoo is de fierheid reeds zeer verwant aan hetgeen wij in de derde plaats in haar vonden: de autarkie, de zelfgenoegzaamheid, welker geheim, naar ik meen, slechts in het zelfstandig bezit eener ideale wereld ligt. Wij zien menschen bedelen, bij dingen en bij medemenschen gelijk bij de omstandigheden, om een weinig geluk, dat zij, meenen wij, in zichzelven toch wel konden vinden, indien zij eens ernstig begonnen met een ideale wereld op te bouwen. Zoo goed het is, van anderen en van dingen buiten ons te vragen wat wijzelve niet bezitten, zoo vernederend is het daarom te bedelen. Als stelsel is het stoïcisme overdrijving, waarvan het belachelijke terstond in het oog springt; maar wat meer stoïcynsch bloed mocht een goede genius wel in onze kristelijk-neder-

landsche aderen doen vloeien. Onze gemak- en genotzucht zou er door verminderen. Het ware stoïcisme is in mijn oog de stemming van een gemoed, dat, door steeds edeler en verhevener aandoeningen te ondervinden, ten aanzien van vele kleine ongeriefelijkheden zijn gevoeligheid, zijn prikkelbaarheid verliest. Het ware stoïcisme, de zelfgenoegzaamheid tegenover koude, warmte, lichaamsgebreken, lichaamspijnen, ontberingen van stoffelijken aard, of ook de bejegening van ruwe menschen, is preokkupatie. Onze geest moet bezet zijn door iets belangrijks, waardoor het onbelangrijke onze aandacht niet meer trekt. Te zijn, wat men *distrait* noemt, is, binnen zeer bepaalde grenzen, een deugd, waarin velen onzer zich moeten oefenen, opdat het opmerken van 's levens kleinigheden, zooals het toch zoo dikwerf het geval is, het leven niet bederve. Dat wij ons in die deugd oefenen kunnen, leert ons de fysiologie: een zintuig of eenig ander lichaamsdeel, of ook een bepaalde energie, behoeft men slechts ongebruikt te laten, om zijn werking te doen ophouden. Met onze opmerkzaamheid is het even zoo gesteld. Wanneer wij stelselmatig aan onze opmerkzaamheid geen gevolg geven, dat is: niet de handeling plegen waartoe het door ons opgemerkte van zelf leiden zou, wordt zij minder levendig, ja ten slotte in het geheel niet meer opgewekt. Een gemeenzaam, maar bijzonder duidelijk voorbeeld levert de mogelijkheid van onze etensuren te veranderen. Wij merken honger op, wanneer in het begin de oude klok terug-

keert. Merken wij dien honger eenige dagen achter elkander op, zonder om die reden voedsel te nemen, zoo bespeuren wij na eenigen tijd op het oude uur geen honger meer; en een niet bemerkte honger is natuurlijk in het geheel geen honger. Zoo kunnen wij binnen zekere grenzen kleine ongeriefelijkheden opmerken, daarom toch niet wegnemen, en dien ten gevolge eindelijk ophouden met ze te zien en dus met er eenigen onaangenamen indruk van te ondervinden. Elk heeft dit slechts toe te passen op die gevallen, waarin hij erkennen moet, dat hij zelfgenoegzaamheid wenscht, en nog in die deugd te kort schiet.

Over het algemeen schijnt mij onzen landaard gebrek aan zelfgenoegzaamheid aan te kleven, ofschoon onze grondgesteldheid en ons klimaat haar dubbel begeerlijk maken. Op vele geriefelijkheden zijn wij zoo gesteld, dat zij ons onontbeerlijk zijn geworden als ons dagelijksch brood, en dat haar gemis ons verstoort. Ook daardoor toonen wij een tijd van dekadentie te beleven. Krachtige naturen weten wat het beteekent, zichzelf genoeg te zijn. Het is: van één doel geheel vervuld te wezen; of ook alles verterende belangstelling te gevoelen in groote dingen; of, eindelijk, altijd aan een gedachte voort te spinnen, die al datgene, waarin geen gedachte huist, telkens weer overschaduwt; het is, — ik moet er nog eens op terugkomen, — de eenzaamheid lief te hebben als de kweekplaats van deugden, die wij buiten haar niet in staat zijn te kweeken, en haar dus gedurig

te heroveren op de beslommeringen van het werkzame leven. In dit alles is takt onmisbaar, die ons tegen ziekelijke overdrijving behoeden moet.

Na de bescheidenheid en de fierheid als de getrouwe gezellinnen van elk praktisch gevoelen van behoeften te hebben aanbevolen, noemen wij ten laatste, onder hetgeen dat gevoel niet missen kan, opgewektheid.

Dit spreekt van zelf; maar een korte herinnering aan hetgeen die opgewektheid onderhoudt, is wellicht niet overbodig, daar hare verdooving het onderwerp pleegt uit te maken van een zoo algemeene klacht.

Onder opgewektheid verstaan wij levendigheid van gewaarwording. Zij dreigt telkens af te nemen, wegens de veelheid der indrukken die wij ondervinden. Bekleedt het gevoelen van behoeften een zoo gewichtige plaats in onze levensbeschouwing, dan moet onze zedeleer den plicht der opgewektheid behandelen.

Minder dan iets anders, — elks ervaring getuigt het, — is onze opgewektheid een vast, onveranderlijk gegeven; meer dan iets anders misschien afhankelijk van oorzaken buiten ons, althans van hulpmiddelen, die men niet ongestraft versmaadt. Wij pogen er hier enkele van op te sporen.

In de meeste gevallen zullen wij het omgekeerde kunnen nemen van hetgeen met aller toestemming de opgewektheid doodt. Daartoe behoort wel allereerst de sleur. Haar hebben wij dus te vlieden. Maar

veel is hiermede nog niet gezegd, aangezien de sleur in het leven een belangrijke en nuttige rol vervult, zonder haar veel goeds niet of niet dan bij groote tusschenpoozen zou geschieden, en menige harde taak verzoet, althans verzacht wordt, juist door haar zoo goed als werktuigelijk te verrichten. Dit bewijst echter alleen, dat de sleur geen volstrekt kwaad is, dat zij in talrijke gevallen deel kan uitmaken van iemands zedelijkheid; en het doet zelfs vermoeden, dat niemand het geheel zonder haar stellen kan. De regel kan dus geen andere zijn dan deze: waar bijzondere opgewektheid van geest u voor den bepaalden arbeid, dien gij te verrichten hebt, ongeschikt zou maken, moet gij het volgen van een sleur in u versterken. Even zeker moet gij haar echter vlieden, wanneer juist opgewektheid van geest onmisbaar is. Ik houd mij overtuigd, dat deze laatste gevallen veel talrijker zijn dan men denkt.

Over de onheilen, door de sleur gesticht, kan men nauwlijks lang genoeg uitweiden. Zij zijn zoo groot, zoo onafzienbaar, dat men vaak in de verzoeking komt van in haar het eenige maatschappelijke kwaad te zien. Ten onzent zijn hare nadeelige gevolgen met den vinger aan te wijzen, en is haar eerste vrucht, dat men het hem, die dit waagt te doen, uiterst kwalijk neemt. Tegenover het in zeker opzicht verkwikkelijk fanatisme en de daaruit voortvloeiende bedrijvigheid der kerkelijke richtingen stelt een tevreden liberalisme vaak niets anders dan een slaperige gemoedelijkheid, mitsgaders zulk een

drom van algemeene, afgezaagde volzinnen en traditioneel pathos, dat men er soms bijna aan wanhoopt, zijne vertegenwoordigers ooit tot het besef te zien komen van hetgeen onze tijd, ja de dag van heden eischt. Dat tevreden liberalisme is in ons vaderland de beschermheer van de sleur. Het is konservatief in merg en gebeente, en dat in den ongunstigen zin van het woord. Het beeft terug voor nieuwe kombinatiën van denkbeelden, voor het opgeven van versletene wapenen en strijdleuzen; en werktuigelijk de woorden onzijdigheid, verdraagzaamheid en soortgelijke prevelende, dommelt het telkens weder in. Eens voor goed werd het model van alle grondwetten gemaakt; in de zuiver konstitutioneele staatkunde de panacee ook voor alle maatschappelijke kwalen gevonden; — wat wil men meer?

Ik raak hier dit gebied aan, maar zou er mij, helaas! niet toe behoeven te bepalen. Op zuiver wetenschappelijk gebied openbaart zich de traagheid van den geest op tweeërlei wijze: in het nabouwen van formules, die opgehouden hebben waar te zijn; en in het zwak van zeer samengestelde verschijnselen uit zeer eenvoudige en eenvormige oorzaken te willen verklaren. Het eerste is duidelijk; het tweede wellicht niet terstond. Het geval doet zich telkens voor, dat een geleerde het geluk heeft van een oorzaak te ontdekken, die werkelijk rekenschap geeft van zeer veel in datgeen, waarvan hij het ontstaan had te beschrijven. Nu gebeurt het evenwel niet minder vaak, dat hij zich met dat zeer vele niet

tevreden kan stellen, maar alles tot die éene oorzaak wil terugbrengen. Er loopt vaak ijdelheid onder en blinde ingenomenheid met eigen vinding, maar niet minder traagheid. Zijn geest had de kracht om die eene oorzaak te vinden, maar heeft geen kracht genoeg om te blijven zoeken. Hoevele aanvankelijk revolutionnairen in de wetenschap eindigen met een vasthoudendheid, die den roem van hun verleden benevelt. Het nieuwe, dat men in de plaats der overlevering had gesteld, bewaart later dit zijn karakter vaak slechts in zoover als het eenvoudig tot een nieuwe overlevering wordt. De italiaansche professor uit den tijd van de herleving der letteren, die een zekere anatomische stelling wel door het onderzoek bewezen, maar toch niet aannemelijk achtte omdat zij niet in Aristoteles stond, is het type van een ras, dat, met al ons bogen op de onafhankelijkheid onzer wetenschap, nog niet uitgestorven is, en waarvan ik vrees, dat het des te weliger moet tieren, naarmate het onderwijs minder ontwikkeling van het oordeel dan het bijbrengen van het grootst mogelijk aantal kundigheden ten gevolge kan hebben.

Dit een en ander vond hier een plaats, omdat ik het met goed gevolg weerstaan van de macht der sleur meen te mogen verwachten van bekendheid met hare noodlottige werking, gelijk van bekendheid met de toestanden die verbetering behoeven. Terwijl het èn onmogelijk, èn, indien al mogelijk, overbodig zou zijn een volledig beeld van de schade te ontwerpen, welke de sleur heeft aangericht, heb ik

toch willen voelbaar maken, dat kennis van deze schade een wapen tegen haar kan worden. Heeft men een levendig besef van hetgeen de sleur bij anderen vermag, men zal daaruit deduktief besluiten tot den invloed, dien zij dus ook wel op ons zal uitoefenen, al zijn wij ons op dit oogenblik van hare werking niet dadelijk bewust. Zeer aanbevelenswaardig schijnt het mij voor elk, de geschiedenis te beoefenen van het theoretische of praktische vak waaraan hijzelf zich heeft gewijd. Men zal dan versteld staan van den langzamen tred van den vooruitgang; men zal haar dan gewaar worden, die taaie kracht van de gewoonte, die dikwerf eeuwen heeft gekluisterd aan het bijna volmaakt ongerijmde; men zal leeren walgen van die zucht tot nadoen en nazeggen van hetgeen reeds geruimen tijd werd gedaan en gezegd, niet omdat het nog altijd bruikbaar is, maar alleen omdat het reeds zoo lang gebruikt werd. Het vaderlandsch spreekwoord: Men weet wat men heeft en zoo voort, rechtvaardigt dit zeker ten deele. Maar het is een slechte wijsheid, wanneer men er bangheid voor het onbekende uit putten wil. Neen, natuurlijk niet: men weet niet wat men krijgen zal. Maar wordt de moed voor niets gerekend, en alle zelfvertrouwen hoogmoed geacht? Dit staat vast: zonder moed en veel moed komt men de sleur niet te boven. Wij moeten "afsteken in de diepte", in zee steken, de groote wateren opzoeken; niet alleen in den handel, maar op elk gebied den ondernemingsgeest, den ontdekkingslust in ons aanwakkeren, en daartoe,

ik herhaal het, ons gedurig al dat treurig verongelukken voor de aandacht brengen, dat juist het gevolg is geweest van het angstvallig blijven bij de kust, waar zulke verraderlijke klippen zijn. Wij moeten aan het gelukkig toeval een zekere plaats in ons leven inruimen. Die waagt, die wint. Het is geen gezonde levenswijsheid, die al het avontuurlijke buitensluit. Wie altijd en alles berekent, vermeerdert de gelegenheid om zich te verrekenen. De hoofdzaak blijft, den geest wakker te houden.

Een tweede middel om de macht der sleur te breken, is te zorgen, dat wij, zoo veel in ons is, op de hoogte zijn van den staatkundigen en maatschappelijken toestand, die ons omgeeft. Veler oorkussen is een geeuwend uitgesproken: "het is zoo erg niet." Zonder overdrijving mag gezegd worden, dat de onbekendheid vooral met de maatschappelijke nooden bedroevend groot is, zelfs onder hen op wier weg het ligt zich daarmee bekend te maken. De struisvogel-politiek blijft nog altijd zeer geliefd. Het is geen zeldzaam verschijnsel, dat een moeilijke *enquête* haar grondig en uitvoerig verslag uitbrengt, 't welk dan nagenoeg door niemand gelezen wordt. Zoo verschoonbaar het zijn mag, dat men lijvige boekdeelen ongelezen laat, zoo vreemd moet het heeten dat, waar men het geheel van den maatschappelijken of eenigen anderen toestand zijner omgeving niet kan overzien, niet eenig klein deel daarvan de belangstelling wekt. Waarom zouden, bijvoorbeeld, niet alle jongelieden uit de meer bevoorrechte klassen

pogen nauwe betrekkingen aan te knoopen elk met een drie- of viertal jonge mannen uit den arbeidersstand, zich geheel laten inwijden in hun maatschapppelijk, huiselijk en persoonlijk leven, in één woord weten wat zij behoeven naar lichaam en geest. De gewone filanthropie moge in den regel noodlottig werken en de ware moeder zijn van het pauperisme, juist omdat zij in het geven, en nog wel in het meestal onverstandig geven van geld, het eenige middel zoekt om zich aan het lot der minder bevoorrechte standen gelegen te laten liggen: dit kan niet insluiten, dat elke aanraking tusschen de onderscheidene maatschappelijke klassen, anders dan tot vraag en levering van diensten, overtollig of ongeraden zou zijn. Integendeel: de ontwikkelden moeten zich onder de minder ontwikkelden niet hunne eenige, maar toch ook onder dezen hunne ware vrienden zoeken, die zij geregeld zien en ook daardoor liefkrijgen.

In dezen omgang moet een prikkel liggen voor de opgewektheid, en wel krachtens eene wet, die te veel uit het oog verloren wordt, en die men op deze wijze kan formuleeren: de liefde of belangstelling, die op den duur de eenige bron van vruchtbaar handelen kan zijn, wordt zelve uit handelen geboren. De waarneming leert namelijk, niet dat wij ons plotseling aan iets hechten en er dan voor zorgen, maar dat, wanneer wij voor iets zorgen, wij er ons ook licht aan hechten; om welke reden wij met dat zorgen beginnen moeten. Zie hoe een kind zich hecht aan den vogel, dien het van voedsel voorziet; hoe in

onze diergaarden een oppasser zich hecht zelfs aan de weinig beminnelijke dieren, welker stalling hij reinigt; hoe veel liefde men begint te koesteren voor een bloem, die men kweekt; voor de eene of andere verzameling die langzaam aangroeit, of, in een andere orde van zaken, voor de boeken, die men zelf herbergt, in onderscheiding van de werken, die men slechts tijdelijk bezit. Het aanvankelijk zorgen wekt de liefde, die op den duur doet zorgen. De eerste handeling kan dus eenvoudig de vrucht zijn van een redeneering; een daad, waartoe het verstand ons noopt door ons te zeggen, dat, indien wij maar vast de hand aan het werk slaan, het gemoed niet lang op zich zal laten wachten. Men begint niet met uit liefde te doen het meeste van hetgeen men doet; maar wie heeft met nauwgezetheid en regelmaat iets verricht, dat hij ten slotte niet dikwerf lief heeft gekregen?

Hierin ligt dus inderdaad de overwinning van de sleur, dat men datgene, waarvan zij de verbastering is: namelijk de gewoonte, juist omschept tot een kiem, waaruit liefde groeit. Liefde, de liefde, die stand houdt en zich overvloedig betoont in werken, is in haar allereersten vorm gewoonte. Deze ideale macht in de wereld heeft, om nu eens het overgeleverd spraakgebruik te volgen, een zeer materieelen grondslag: het samenzijn, het in verschillenden zin samenwonen, het gewend raken. Daaruit ontstaat associatie van denkbeelden. Het denkbeeld van mijn eigen bestaan verbindt zich van zelf met het denkbeeld van hetgeen, waaraan ik mij gewend heb.

Daar de mensch van zelf liefde koestert voor zijn eigen bestaan, draagt hij die liefde onwillekeurig over op hetgeen met dat bestaan is samengegroeid. Is nu liefde de hoogste, immers de schoonste en krachtigste faktor in den mensch, zoo is het bemoedigend te weten, dat een andere faktor, de gewoonte, die zoo licht in de sleur kan ontaarden welke alle edele werkzaamheid doodt, ook de bodem kan worden, waarin op kan wassen wat tot de edelste werkzaamheid in staat stelt. Beginnen wij dus met ons aan een zeer beperkt deel van onze naaste omgeving gelegen te laten liggen; de nooden, die wij dan niet zullen nalaten waar te nemen, kunnen even zoovele prikkels worden, welke meer dan opwegen tegen de verdooving, die van de sleur onafscheidelijk is.

De opgewektheid, welke wij levendig zoeken te houden, kan voorts bevorderd worden door gemeenzaamheid met de groote figuren van hen, die een werkzaam en nuttig leven hebben geleid. Biografiën van gevoelige en krachtige persoonlijkheden zijn uit dit oogpunt ten zeerste aan te bevelen, vooral wanneer zij ons een blik gunnen in haar dagboek of briefwisseling, en daardoor in hare inwendige worstelingen om tot het voorgestelde doel te geraken. Wat er aan te vangen is met het leven, dat ons vaak zoo onbeteekenend schijnen kan, mogen zij ons leeren; ook hoe men het aan moet vatten, om zelfs van het onbeteekenende nog partij te trekken. De zoozeer gevreesde historische kritiek van onzen tijd heeft ten dezen aanzien diensten bewezen, welke, naar

het mij voorkomt, door niemand mogen miskend worden. Het zijn niet enkel schilders, die een nimbus noodig achten; het zijn niet enkel heiligenbeelden, om wier hoofd een nimbus wordt noodig geacht. Maar die stralenkrans verhindert te zien, en daardoor sympathie en lust tot navolging te gevoelen. Wel ons derhalve, dat de kritiek bezig is van alle beelden den krans af te nemen. Vroeger scheen al wat men als voortreffelijk bewonderde onmiddellijk uit den hemel nedergedaald; hoe voortreffelijker het was, hoe meer men zich beijverde het goddelijk te maken en te noemen. Daartoe moest men het voortreffelijke ontrukken aan den kring van het menschelijke; het vertoonen zoo als het was in zijn hoogsten bloei, niet zoo als het geworden was; al het onvolkomene, dat er aan kleefde, verbloemen; het lage, dat er vaak niet vreemd aan was, bemantelen of zelfs ontkennen; in éen woord: het zoo voorstellen, dat men het slechts te bewonderen, ja, in het stof geknield te aanbidden had. Al de onwaarheid, daardoor in de wereld gebracht en velen ook thans nog dierbaar, poogt de kritiek in onze dagen aan den kaak te stellen, en, van den Johanneïschen Kristus af tot den da Costiaanschen Bilderdijk toe, al die heiligenlegenden te ontmaskeren, die wel onvruchtbare dweeperij, maar geen waarachtigen wedijver kunnen gaande maken. Wij hebben het voortreffelijke in de menschheid dientengevolge niet verloren, maar geleerd het onder een licht te bezien, waarbij de beschouwing onze opgewektheid kan verhoogen. Uit de sfeer van

het absoluut-goede of goddelijke neergedaald, komen de voortreffelijke karakters in den kring der voorwaarden te staan, waarin wijzelve ons bewegen. Wij meten de evenredigheden van hunne onderscheidene vermogens; bepalen de hoeveelheid eigene inspanning, die in het resultaat hunner ontwikkeling naast den invloed van gunstige omstandigheden voorhanden is; zijn getuigen van hunne wankelmoedigheid, hunne zwakheid en inkonsekwentiën, en leeren in de zonnevlekken van hun luisterrijk beeld de stormen te erkennen, die ook hen hebben bewogen. Zoo wordt onze bewondering niet vernietigd, maar verplaatst; terwijl onze lust om zelf ons aan te gorden, om eigene krachten te beproeven, onze eerzucht om ook zelve ons boven het alledaagsche te verheffen, niet verlamd, maar integendeel telkens geprikkeld wordt en aangevuurd. Reeds wordt onze moed verhoogd en rijst ons besef van eigenwaarde bij de gedachte, die thans eerst blijkt niet vermetel te zijn, dat deze voortreffelijken onze broeders waren; van ons maaksel; dat wij tot de groote familie behooren, waaruit zulke zonen voortgesproten zijn. Het wordt ons duidelijk, dat wij den familienaam dier edelen dragen, den naam van mensch, welke naam toch aan die edelen alleen zijn ware beteekenis ontleent, en elk, die er mee vereerd wordt, de duurste verplichtingen oplegt. Een stem fluistert in ons binnenste, dat wij die verplichtingen zullen kunnen nakomen, zoodra wij in hun voorbeeld zien, dat ook zij onzen strijd gestreden, vaak de palm gemist,

nooit geheel overwonnen hebben. Laat die stem ons misleiden, zij moet in elk geval onze opgewektheid doen toenemen; en dat was het, wat wij zochten in de Levens der gevoelige en krachtige persoonlijkheden, die ons zijn voorgegaan.

In dit laatste vinden wij reeds eenigszins den overgang tot de beide andere hulpmiddelen der opgewektheid, waarop wij nog de aandacht wilden vestigen. Indien men namelijk gezind ware, ons toe te voegen, dat de werking, aan de genoemde Levens toegeschreven, voor een deel althans op eenige illusie berust, zouden wij terstond willen antwoorden, dat ook hier de ware beschouwing twee zijden heeft; dat naast de bewustheid van de voorwaarden waarin wij leven; een besef, welks onmisbaarheid wij bij herhaling betoogd hebben; ook een zeker vergeten van die voorwaarden ons aanbevelenswaardig schijnt, zal de opgewektheid in stand blijven. De maat wordt hier aangegeven door het doel, dat men bereiken wil. De voorwaarden van ons bestaan moeten wij zooveel vergeten als noodig is om de vroolijkheid tot haar recht te laten komen, welke vroolijkheid onmisbaar is voor de opgewektheid, daar zij de kennis der werkelijkheid verhindert, ons door al te gestadigen druk te verbrijzelen.

De vroolijkheid maakt om die reden een onmisbaar deel uit van onze zedelijkheid. Wij moeten vroolijk zijn in denzelfden zin, waar in wij kuisch moeten zijn of barmhartig; dat is: in ons oog kan de mensch zijn levensdoel: handelen ter verbetering der aardsche

toestanden, niet bereiken, tenzij hij opgewektheid bezitte, en kan die opgewektheid geen stand houden, tenzij de mensch in staat worde gesteld die toestanden bij wijlen te vergeten, hetgeen alleen de vroolijkheid vermag. De plicht der vroolijkheid is nog verre van algemeen erkend te worden. Ik geloof niet, dat reeds velen er zich een zelfverwijt van maken, dat zij niet vroolijk of niet vroolijker zijn. Die eerlijk is, zal moeten erkennen, dat hij veel goeds niet doet, alleen omdat hij in den regel te zwaarmoedig is; ja, hij zal verder moeten gaan en toegeven, dat zijn gemis aan vroolijkheid zijner omgeving leed berokkent van meer of minder ernstigen aard, en dus een grooter of kleiner plaats inneemt onder de oorzaken, die samenspannen om deze aarde tot een weinig aangenaam verblijf te maken. Stroefheid met den ernst verbonden werkt bovendien de lichtzinnigheid, de wuftheid in de hand. Deze ondeugden ontleenen aan deze verbinding een voorwendsel, bijna een verontschuldiging om den ernst te vlieden, zonder welken toch niets goeds tot stand komt.

Is er een plicht der vroolijkheid, dan wordt de vraag belangrijk: Wat staat de vroolijkheid in den weg?

Alles, luidt het eenvoudige antwoord, staat de vroolijkheid in den weg, alles wat voor het overige de waarheid onzer levensbeschouwing en de kracht van ons handelen verhoogt. Een scherpe blik op de werkelijkheid; aantrekkelijkheid van gemoed; het verkeer met die diepzinnige geesten, die idealen

hebben gevormd; het besef, dat wij bescheidenheid noemden; de stoïsche spanning, die voor de fierheid gevorderd wordt; de veerkracht, waarmee wij aan de sleur weerstand moeten bieden; het zich verdiepen in de maatschappelijke nooden onzer omgeving of in den zielestrijd van groote mannen: kortom, al wat wij als onontbeerlijk opgesomd hebben verbant de vroolijkheid, kan haar althans nooit bevorderen.

Twee dingen staan nu vast: de volle bewustheid van de werkelijkheid en hare voorwaarden, onmisbaar voor de vervulling van onze levenstaak, sluit de vroolijkheid buiten; maar evenzeer: zonder vroolijkheid geen vervulling van de levenstaak; want die volle bewustheid kan niet aanhouden, of zij moet eindigen in moedeloosheid, wellicht in zwaarmoedigheid. Reeds hieruit vloeit van zelf het volgende voort: de levenstaak eischt, dat wij de genoemde bewustheid bij wijlen verliezen; de voorwaarden, waaronder wij leven en werken, bij tusschenpoozen vergeten. De vraag wordt mitsdien deze: Is dat vergeten mogelijk; hoe komen wij er toe? De ervaring toont ons gelukkig de mogelijkheid elken dag. Slechts de tweede vraag blijft over. Ook haar heeft diezelfde ervaring evenwel reeds sedert lang beantwoord. Waar de bewustheid van de voorwaarden des levens koncentratie van geest, deze materieele of zuiver geestelijke eenzaamheid vordert, moet het vergeten van die voorwaarden alleen door verstrooiing, deze door gezelligheid te verkrijgen

zijn. De plicht, die op ons rust, van ons bij wijlen te vermaken, schrijft ons dus tevens den aard van dat vermaak voor. Elk vermaak moet geoorloofd zijn, dat ons de voorwaarden van het leven tijdelijk vergeten doet, gelijk elk vermaak ongeoorloofd, om hetwelk te kunnen kiezen men reeds vooraf die voorwaarden moet hebben vergeten. De zelfvergetelheid, want ook deze uitdrukking kan men hier bezigen, moet niet oorzaak maar vrucht zijn, dat is: niet bewerken, dat wij dit of dat vermaak ons veroorlooven, maar er het gevolg van zijn, dat wij het ons veroorloofd hebben; hetgeen insluit, dat wij op het oogenblik, waarop wij dit deden, onze volle bewustheid hadden. Op dit laatste leggen wij den nadruk. Zedelijk-vroolijk is slechts hij, die met volle bewustheid naar het middel grijpt, waardoor hij tijdelijk die volle bewustheid moet verliezen. Het zedelijk karakter van een vermaak kan derhalve, evenmin als het zedelijk karakter van eenigen anderen maatregel, beoordeeld worden door te vragen of dat vermaak aan het goede doel: tijdelijke zelfvergetelheid, beantwoordt, maar alleen door te vragen of wij, door het aan te wenden, dit doel bereiken kunnen in verband met alle onze overige doeleinden. Waar men het zedelijke met het doeltreffende laat samenvallen, moet het algemeene doel, dat wij, door onze idealen voorgelicht, ons gesteld hebben, geen oogenblik uit het oog worden verloren, zoodat nooit iets goed genoemd wordt omdat het in een bijzonder geval een wenschelijk doel bereiken laat, maar alleen in zoo

ver het niet ten koste van alle andere wenschelijke doeleinden dezen dienst bewijst.

Beweert men, dat het vermaak op deze wijze iets kunstmatigs heeft, de bewering vindt bij mij geen tegenspraak. Zorgen, al te ernstige gedachten, ja hetgeen ik reeds niets minder dan de bewustheid noemde van de voorwaarden van ons bestaan, dit alles eene wijle van ons te kunnen zetten, berust op oefening, en elke oefening heeft iets kunstmatigs. De oefening is hier het vermaak, dat, in het begin zuiver verpoozing; eene verpoozing, die nog een meer of min scherpe tegenstelling vormt met het gewone, werkzame leven; langzamerhand altijd meer overbodig wordt, wanneer wij namelijk reeds genoeg geoefend zijn, en zelve op een gegeven oogenblik den overgang tot de vroolijkheid zonder moeite kunnen bewerkstelligen. Wie het nog niet zoover gebracht heeft, moet zijn verstand gebruiken om voor hem geschikte amusementen op te zoeken, waarbij hem de straks gemaakte opmerking tot leiddraad kan zijn, dat eenzaamheid koncentratie, en dus waarschijnlijk het tegendeel van eenzaamheid, of gezelligheid, verstrooiing van geest bevordert.

Niet elke soort van gezelligheid is evenwel in gelijke mate aan te bevelen. Onder gezelligheid versta ik zulk een samenzijn met anderen, waarbij wij den weldadigen invloed van hunne tegenwoordigheid wenschen te ondervinden. Zulk samenzijn is vooreerst mogelijk op geheel ideëele wijze: met personen, die

slechts in de wereld onzer verbeelding bestaan. Het lezen van romans en van historische werken is, met voorbehoud van de wetenschappelijke belangstelling die soortgelijke werken verdienen, een uitstekend vermaak. Wat romans betreft kan men het evenwel niet zonder veel voorzichtigheid aanwenden; in een ander verband kom ik hierop nog even terug.

Het tweede soort van samenzijn is het samenzijn met huisgenooten; door velen, maar ten onrechte, voor den eenigen vorm der gezelligheid gehouden, in welke meening de invloed van onzen landaard al te merkbaar is. Aan de vaderlandsche huiselijkheid kleeft licht een zekere geest van uitsluiting, die aan de vroolijkheid niet bevorderlijk is. Soms zou men gelooven, dat de deugd der huiselijkheid vooral beoefend werd, om neigingen te kunnen botvieren, welke zeer veel op schuwheid en gemakzucht gelijken, die op hare beurt een zekere verveling in de hand werken. Is er nog een andere taal, behalve de onze, waarin men tusschen een vreemde en een vreemdeling onderscheid maakt? Iemand uit eene andere maagschap dan de onze heet in Nederland een vreemde, terwijl ditzelfde woord, als adjektief gebezigd, ook zonderling beteekent, hetgeen toch zeer aan de afleiding van het grieksche *barbaar* herinnert. De overdrijving der huiselijkheid, in Nederland niet zeldzaam, is af te keuren, omdat zij aan het doel van alle gezelligheid, verstrooiing van den geest, òf te veel of niet genoeg beantwoordt. Te veel, wanneer zij voor elk lid van het huisgezin afzondering zoo goed als onmogelijk maakt, door

elke poging tot afzondering als gezelligheidsschennis te bestempelen; niet genoeg, wanneer zij den leden van een en hetzelfde huisgezin, door ze al te dicht en al te veelvuldig tot elkander te brengen, aanleiding geeft tot wederkeerig bevitten, dat de vroolijke stemming verbant, of tot het veroordeelen van alle "vreemden", uit kracht van een bekrompenheid, die altijd het ongewone te hekelen vindt, en het gemoed dus evenmin gedoogt opgeruimd te zijn.

Zelfs wanneer de huiselijkheid zich tegen dit een en ander vrijwaart, blijft zij aan eigenaardige gevaren blootgesteld, waarvoor het oog geopend moet blijven, zal de beoefening van deze op zich zelve zoo schoone deugd andere krachten in ons niet verlammen. Die gevaren zijn onder anderen het dalen van het peil der konversatie; het berusten in eigen middelmatigheid; het overschatten van eigen verdienste; het voeden van de ijdelheid, welke is de behoefte om bewonderd te worden; de overprikkeling van de gevoeligheid ten aanzien van zuiver persoonlijk lief en leed, gepaard gaande met het afnemen van de belangstelling in de groote gebeurtenissen van den tijd.

De beide thans genoemde vormen der gezelligheid roepen dus om een derde: het samenzijn met "vreemden", waardoor de eigenlijke sociabiliteit beoefend wordt. Behouden wij het fransche woord voor hetgeen men bijna een fransche deugd zou willen noemen; een kracht, die zeker tot de bekende fransche opgeruimdheid niet weinig bijdraagt. Verpoozend het

verkeer met schepselen der verbeelding; weldadig de huiselijke omgang; maar niets ontrukt ons aan onszelven gelijk de gezelligheid in ruimer kring. Zij zet in ons gemoed al de sympathieke snaren in trilling; doet met den wijn en als de wijn in den beker den geest vonkelen en schuimen; wekt en wet de scherpzinnigheid; maakt de tong rad en gladt de lippen; ontsteekt de fantasie, en jaagt van uit den achtergrond van onze ervaring de luimige paradoxen op, diepe gedachten vaak in karnavalskostuum, die de wederpartij vriendelijk plagen en aanzetten en uitdagen tot het aanvaarden van en zich mede werpen in dat prettig steekspel, waarvoor onze taal, tot hare schande, geen eigen woord bezit, omdat het veel degelijker is dan gebabbel, veel onschuldiger dan gekonkel, veel opwekkender dan gekeuvel, veel gepeperder dan kout, en noch den ernst heeft van een gesprek noch de verveling of de deftigheid van een samenspraak, noch, en allerminst, het beangstigende van een onderhoud.

Gezelligheid in ruimer kring eischt inzonderheid voor den jongen man een verstandige keus van vrienden en bekenden. Misschien zal hij voor die keus zijn voordeel kunnen doen met hetgeen in ons tweede hoofdstuk gezegd werd over de methode, volgens welke kennis van de menschelijke natuur moet worden verkregen. Zij rust niet op de altoos gebrekkige waarneming van elk voorkomend individu; zij moet zuiver deduktief gevonden, dat is ten aanzien van elk individu uit hetgeen wij van de menschheid weten

afgeleid worden. Het mistasten bij de keus van vrienden is gewoonlijk het gevolg van het verwaarloozen dezer wetenschap, om met blinde ingenomenheid aan schitterende uitzonderingen te gelooven, waarmee wij dan, door een ook al gansch bijzonder fortuin, juist het geluk zullen hebben van in aanraking te komen. Blijkt het later, dat wij bedrogen zijn, zoo plegen wij ten aanzien van onzen witten raaf te jammeren: "Van iedereen had ik het verwacht, maar niet van hem." Hoe onnoozel! Welke reden was er om datgene, wat gij inderdaad het recht hadt van iedereen te verwachten, alleen van zijne zijde volstrekt onmogelijk te noemen? Van elk met vleiende manieren verwacht gij eenig indringen, welks grenzen u van te voren onbekend blijven. Hier waren vleiende manieren: waarom kon de indringer er dan ook niet zijn? Zij hadden u in elk geval op uwe hoede moeten brengen. Met deze opmerking acht ik de methode voldoende aangegeven.

Geene algemeene en voortdurende achterdocht wordt hier gepredikt; want niet dit wordt bedoeld, dat van alle menschen zonder onderscheid hetzelfde, maar dat van alle menschen met dezelfde merkteekenen alles te gemoet kan worden gezien, wat die merkteekenen plegen aan te duiden. Achterdocht is de stemming, waarin wij ook datgene te gemoet zien, welks merkteekenen juist niet aanwezig zijn. Menschenkennis zou dus omschreven kunnen worden als de kennis van al wat in 's menschen uiterlijk, spreken en handelen in het afgetrokkene een merktee-

ken zijn kan van zijn binnenste, mitsgaders de kennis van hetgeen elk merkteeken, zoowel als de vereeniging van een gegeven aantal merkteekens, zeggen wil. Hieruit blijkt op nieuw, dat menschenkennis in mijn oog een zuiver abstrakte wetenschap is, en juist daarom mathematische zekerheid toelaat.

Tot hiertoe werd onder de middelen tot instandhouding van de opgewektheid alleen omgang met personen, levendige of denkbeeldige personen, geteld. Ik zou niet den schijn op mij willen laden, als hechtte ik onder de bronnen van vroolijkheid minder gewicht aan den omgang met kunstvoortbrengselen en met de natuur, deze niet minder onontbeerlijke vormen der gezelligheid, en die ik zoo waag te noemen, omdat ik hier op studie noch van de kunst, noch van de natuur het oog heb, maar uitsluitend op een genieten van beide.

Welk een schat van opgeruimdheid ontsluit de kunst! Een allegro of een scherzo; een opera-air van Mozart of van die zangerige Italianen; een wals van Chopin, van Brahms, temet van Strauss, zijn, door het plotseling opvroolijken van onzen geest, krachtige hulpmiddelen der zedelijkheid. Veel, veel muziek moet er gestadig door onze ziel ruischen; niet laffe maar levendige muziek, die den voet, of, zoo deze te stram is, althans het hart laat dansen; ook in dat hart stemmen zingen doet van lente en leven, en hare verkwikkelijke melodiën zoo afdrukt in ons trouw gehoor, dat zij ons, vaak te midden van zwaren arbeid, doen neuriën en het voorhoofd

verhelderen, reeds door rimpels geplooid. Teekenstift en penseel zijn niet minder groote toovenaars, vooral in de hand onzer eigene onovertroffene meesters. Hun toovermiddel is de geestigheid van vinding, van teekening, van kleurenspel. Hoe verrassen, hoe verheffen zij ons! Welk een zoete begoocheling als het hoogste zonder strijd bereikt, het diepste uit te drukken schijnt zonder inspanning; als daar het aangenaamste, dat men wenschen kan te aanschouwen, met een frischheid, met een konkrete volheid voor ons staat, waaraan wij het hart niet genoeg kunnen ophalen, en die toch dat hart niet ongevoelig maken voor dat andere, dat alleen de natuur ons biedt.

Ook zij heeft een zilveren schaal, waaruit wij levenslust kunnen drinken. Wellicht zijn het inzonderheid hare geuren, die onze vroolijkheid prikkelen. De natuur, het bosch met zijn sparren, met zijn linden, ruikt bij wijlen, als om een mat hoofd nog weer dronken te maken van vreugd. De natuur is de aanminnigste van alle misleidingen. Terwijl wij weten dat zij ons misleidt, doet zij ons nogtans gelooven aan hetgeen zij ons voorhoudt; terwijl wij het getal harer slachtoffers kunnen narekenen, staren wij met verrukking op haren sluier van vrede en harmonie; en waar de bespiegeling, die zich in haren oorsprong verdiept, òf de werking van louter booze geesten òf die van onderling geweldig tegenstrijdige machten vermoedt, kan oog en oor slechts het zachte uitvloeisel in haar ontwaren van een

vriendelijken genius, die de leliën bekleedt en aan de vogelen hun voedsel geeft. Wat zoete misleiding; en welk een aanwijzing, zou men zeggen, van de noodzakelijkheid der misleiding, der zelfvergetelheid, waaraan wij onderworpen zijn; een noodzakelijkheid, door alle moralisten van vroegeren en lateren tijd erkend, en op de verschillendste wijzen verkondigd.

Wij willen ons dus niet aan haar onttrekken. Eene vroolijke levensbeschouwing samen te stellen is niemand gegeven, maar wel eene, die aan de vroolijkheid recht laat wedervaren; hare beteekenis, hare onmisbaarheid erkent. Al wilden en konden wij den gang der beschaving ongedaan maken, en tot Griekenlands natuurgodsdienst terugkeeren, ook daar zouden wij de smart wedervinden en het purperen spoor, dat van geslagene wonden getuigt. Aan de andere zijde zouden wij bereid zijn de vroolijkheid te missen, zoo handelen, zonder haar, mogelijk ware. Laten wij de vroolijkheid slechts altijd onderscheiden van de vreugd, die, met ernst en bewustheid zeer wel vereenigbaar, in het handelen zelf gevonden wordt, gelijk in de reeds vroeger gebleken mogelijkheid van ons, uit al de teleurstellingen der aarde, terug te trekken in de wereld onzer idealen.

II.

Wij hebben nu over het eerste hoofdbestanddeel der menschelijke persoonlijkheid, het gevoel van behoefte, gezegd, wat wij er overeenkomstig ons plan

van wilden zeggen: wij hebben nagegaan wat dat gevoel op de gewenschte wijze bevordert. Binnen zijne juiste grenzen gehouden door de bescheidenheid, werkzaam en levendig gehouden door de fierheid en de opgewektheid, onderstelt het gezindheden en een stemming, waarvan onderzocht moest worden, hoe zij het best ons eigendom worden. Wij gaan thans tot den tweeden faktor onzer persoonlijkheid over, tot de aanwijzing van hetgeen het oordeel kan begunstigen.

De voorwaarden, waarop het oordeel zich in de juiste richting ontwikkelt, zijn licht te vinden, wanneer wij ons weer voor den geest roepen wat door ons aan het oordeel opgedragen werd. Bescheidenheid, fierheid, opgewektheid dienden om ons het onvolkomene van de werkelijkheid zoowel op de rechte wijze als diep en levendig te doen gevoelen; de opgewektheid moest er vooral zorg voor dragen, dat het gevoel vóor het onvolkomene zich en ons niet afstompte. Nu moet verder het oordeel ons rekenschap geven van de eigenlijke oorzaak, die het gevoel van behoefte wekte. Uit dit gevoel moet het oordeel afleiden, dat de werkelijkheid in onze schatting onvolkomen is; en daarna behoort datzelfde oordeel ons met de grootstmogelijke nauwkeurigheid te zeggen, waarin dat onvolkomene op een gegeven punt bestaat. Het juist verklaren van onze onaangename aandoeningen is derhalve de taak van het oordeel, die ik hier in het oog vat.

Vooreerst moeten zekere negatieve voorwaarden

vervuld zijn. Algemeen wordt toegestemd, dat neigingen op ons oordeel invloed uitoefenen. Die invloed is dus verkeerd, als die neigingen verkeerd zijn. De negatieve voorwaarden voor een juist oordeel liggen mitsdien in het bestrijden van sommige verkeerde neigingen.

De maatstaf, die over het al of niet verkeerde onzer neigingen met betrekking tot ons oordeel beslist, ligt uitsluitend in de ervaring. Zoo dikwerf wij, door zekere neigingen geleid, een oordeel hebben gevormd over de werkelijkheid, in overeenstemming met dit oordeel gepoogd hebben de werkelijkheid te veranderen, en dan bevonden, dat wij er niet in slaagden het onvolkomene weg te nemen, waarvan wij het verdwijnen op grond van dat oordeel mogelijk hadden gewaand, hebben wij nagegaan, welke die zekere neigingen waren. Nadat deze waarneming eenige malen was herhaald, hebben wij de bedoelde neigingen van hare toevallige verscheidenheid ontdaan, en er algemeene formules voor gezocht.

Een drietal heb ik gevonden; in de eerste plaats: de neiging tot panaceën, of in alle gevallen aanwendbare geneesmiddelen, ook wondermiddelen genoemd. Onder den invloed van deze neiging komen wij er licht toe, een groot aantal zeer uiteenloopende verschijnselen, die ons onaangenaam aandoen, aan éene enkele, algemeene en verwijderde oorzaak toe te schrijven, in stede van de bijzondere, naastliggende oorzaak op te sporen. Is de oorzaak altijd

dezelfde, zoo is natuurlijk ook het geneesmiddel altijd hetzelfde, daar het eenvoudig in het wegnemen van die éene oorzaak bestaat. Is daarentegen de oorzaak telkens eene andere, zoo moet, het spreekt van zelf, ook het geneesmiddel telkens een ander zijn.

Op allerlei gebied zijn de voorbeelden overvloedig van hetgeen deze ongelukkige neiging uitricht; van de algeheele onvruchtbaarheid, waartoe zij het oordeel doemt. Op zedelijk en fysisch gebied leveren de middeleeuwen een sterk sprekend voorbeeld in het heden ten dage nog niet uitgestorven geloof aan den Duivel. Uit het gevoel van behoeften was men tot de erkenning van zedelijke en andere onvolmaaktheid gekomen, maar het oordeel legde zich neder bij de uitspraak, die alles op rekening stelde van Satan, den grooten vijand van 's menschen geluk. Het gewaande genees- of redmiddel was dan ook uiterst eenvoudig en even algemeen als de gewaande oorzaak van het kwaad, dat men verwijderen wilde: Gods zoon moest ons van het geweld des Duivels volkomen verlossen. Zedelijke verkeerdheden, ziekten, onheilen in de natuur, zelfs ongeriefelijkheden in het dagelijksch leven, inzonderheid wanneer zij godsdienstige verrichtingen onmogelijk maakten, het was alles het gevolg van de genoemde algemeene oorzaak. Toen in zeker engelsch klooster een non de sleutels van de kapel niet kon vinden, waar het vroege morgenoffer moest worden gebracht, knielde de abdis met hare geestelijke zusters voor de

geslotene deur in gebeden, en weldra bespeurde zij een dood vosje, tijdelijke belichaming van den Booze, dat de sleutels in den bek hield. Een storm, die een schip den overtocht belette, week met den demon die den storm verwekt had. Nog is het niet altijd anders. De jongste overstroomingen in Frankrijk zouden, naar het beweren van een katholiek hoofdorgaan, niet zulke vreeselijke evenredigheden aangenomen hebben, wanneer men in tijds zekere litaniën had opgezegd. Het is zeker een der gevaarlijkste zijden van den godsdienst der protestantsche en katholieke rechtzinnigen, den smaak voor algemeene oorzaken in die mate te hebben aangekweekt, dat de menigte er aan gewend is, voor het navorschen van bijzondere oorzaken een soort van verachting of althans van minachting te koesteren, en daarentegen aan de magische werking van het gebed de grootste waarde hecht. Deze gehechtheid heeft noodlottige vruchten gedragen en verijdelt nog altijd veler pogen om het bestaande te verbeteren. Tot het bestrijden van zedelijke gebreken maakt zij den mensch ten eenemale onbekwaam, want ook deze gebreken kunnen niet weggenomen worden, tenzij men hunne naaste, hunne eindige oorzaken hebbe gevonden. Al die uitdrukkingen van zeer ruime en daarom weinig nauwkeurige beteekenis, als daar zijn: invloed des Boozen; verdorvenheid, onbekeerlijkheid des harten, en soortgelijke, moeten uit een ethisch oogpunt streng gewraakt worden, wanneer men eenige zedelijke onvolkomenheid verklaard acht met ze uit

dat algemeene af te leiden. Een der kenmerken toch van een goede verklaring, van een goed gebruik des oordeels, in zoover het oordeel tot onze persoonlijkheid behoort en dus mede moet werken om ons tot handelen te brengen, bestaat daarin, dat het ons de kans opent om het zedelijk gebrek te herstellen. Wat baat het mij nu te weten, dat ik tegen de verdorvenheid van mijn hart moet strijden? Toen ik een bepaald kwaad in mij wilde tegengaan, wist ik reeds, dat ik met een bijzonderen vorm van het kwade in mij te doen had. Ben ik dan iets wijzer geworden, nu ik vernomen heb, dat er behalve dezen bijzonderen vorm nog vele andere bijzondere vormen van het kwade zijn, die ik kortheidshalve onder den algemeenen naam van de verdorvenheid des harten kan begrijpen? Bespeurt men niet, dat de gewaande oorzaak niets anders is dan een kollektieve naam, en dat ik even goed het vallen van een regen, straks het loeien van een storm, uit het slechte weder zou kunnen afleiden? Zonderling is die zucht in den mensch om kollektieve namen voor namen van nieuwe wezens of nieuwe verschijnselen aan te zien, en dan deze voor de bewerkers te houden van de individueele wezens of verschijnselen, waarvan de geheele som door den kollektieven naam wordt aangeduid. Niet ongewoon is het, iemand van geringe ontwikkeling, bijvoorbeeld, een warmen dag te hooren verklaren met de opmerking, dat het zomer is, als ware zomer iets anders dan een woord voor die groep van ver-

schijnselen, waartoe ook de warme dag behoort. Maar ook ontwikkelden vervallen in hetzelfde euvel; ja, wie is er geheel vrij van? Is het veel ongerijmder, van den zomer als oorzaak der warmte, dan van het karakter, van de menschelijke natuur als oorzaak van eene bepaalde handeling te spreken, of uit een geheimzinnigen wil uitingen, bewegingen af te leiden, die eerst in hare vereeniging, in hare totaliteit wil kunnen heeten? Wetenschap en samenleving worden door die spookachtige, mythologische kollektieven vervolgd, en de praktijk belemmerd, vaak te niet gedaan.

Terwijl de geneesheer geroepen wordt om den "levensgeest" op te wekken of een recept te geven tegen de "zenuwen", of ook een advies betreffende een lijder, wiens doen en laten men nu voortaan geheel uit "krankzinnigheid" meent te kunnen "verklaren", geeft de dogmatikus rekenschap van 's menschen verkeerde daden door te wijzen op de "zonde", en van 's menschen zonde door te wijzen op zijne "zelfzucht". Ik geloof in ernst, dat godsdienstleeraars en geneesheeren niet al het hunne plegen te doen om 's menschen voorliefde voor algemeene oorzaken en algemeene redmiddelen tegen te gaan. Vóoral de laatstgenoemden hebben veel op hunne rekening; zij zijn het inzonderheid, die gedenuncieerd moeten worden, omdat hun invloed nog zoo groot is, en die invloed zonder twijfel ongunstig werkt. In één opzicht zijn somtijds artsen als de eigenlijke papen onzer tegenwoordige samenleving te beschouwen; als de voedsterheeren van het bijgeloof, die voorgeven te weten,

waar zij in het duister rondtasten, middelen voorschrijven op gezag van gewoonte en traditie onder de etiket van wetenschap. Waarlijk, de tijd is voor hen gekomen, om het goede voorbeeld te volgen, dat thans reeds vele godsdienstleeraars gegeven hebben met oprecht te zeggen: wij verstaan zelve de dingen niet, waarover gij ons raadpleegt. Maar het dogmatisme, dat de theologen thans beginnen te verlaten, is bij vele medici nog zeer geliefd, en zal het ook wel blijven, zoolang er in de maatschappij zooveel navraag is naar deze noodlottige geestesrichting. Met hetzelfde blinde vertrouwen, waarmee de roomsche zijn ziel aan den geestelijke toevertrouwt, laat menigeen de zorg van zijn lichamelijk welzijn aan den arts over. Dat dit welzijn van tallooze kleine oorzaken afhangt, waarop hijzelf acht kan geven, weet hij niet of vergeet hij gedurig. Maar niet eerder vertoont de som van zijne vele nalatigheden zich onder een eenigszins lastigen vorm, of hij roept de hulp in van dien duizendkunstenaar, den arts. Zegt deze hem dan: gij hebt "de koorts" of "koû", en gij neemt de eene of andere "ine", zoo is alles in orde, de ongerustheid geweken, de toekomst opgehelderd.

o Noodlottige macht der kollektieven! Duivel en koorts, revolutie en zenuwen, zonde en krankzinnigheid, vrije wil en levensgeest, ziel en stof, het is al éen; op welk gebied men aan die kollektieven gelooft, altijd wordt het oordeel er door verzwakt, en maakt deze verzwakking van het oordeel ons machteloozer tegenover de gebreken en nadeelige invloeden der wer-

kelijkheid. Het oordeel leeft van het konkrete, van het op 't nauwkeurigst omschrevene; frasen ondermijnen, abstraktiën dooden het.

Een tweede neiging, die de ontwikkeling van het oordeel belemmert, is de behoefte aan het mystieke, dat is: de hang tot het onbegrepene en onbegrijpelijke. De vrees om het oordeel te laten werken en zich rekenschap te geven van de verschijnselen, die men waarneemt, is zoo algemeen, omdat zij uit verschillende oorzaken kan voortvloeien; vooreerst uit de lafheid, die den mensch gaarne het hoofd doet buigen voor het geheimzinnige; dan uit bezorgdheid voor de toekomst van den godsdienst; eindelijk uit een zeer verkeerde opvatting van het karakter der poësie. Het geheimzinnige; in de beteekenis van het raadselachtige, moet ons niet tot onderwerping stemmen, maar tot verzet prikkelen. Het onbegrepene moet als een beleediging van onzen geest ondervonden worden, die zich geroepen en gerechtigd acht, samenhang te ontdekken in de wereld, welke ten deele de wereld is zijner eigene voorstellingen. Naarmate onze geest een grooter aandeel heeft in de wijze waarop de dingen tot onze kennis komen, moet hij te minder bereid worden gevonden om zich bij het op zichzelf staande neder te leggen. Het is evenwel goed, in te zien, dat dorst naar kennis van den samenhang der dingen zeer verre is van ons ingeschapen te zijn. Onkunde ten aanzien van dien samenhang heeft hare onmiskenbare bekoring. Het onbegrepene vormt een wereld, waarin

de meesten, wanneer zij het niet ernstig vermijden, zich uitstekend te huis gevoelen; en in domheid nederknielen is een bezigheid, die ons geen natuurlijken weerzin pleegt in te boezemen. Er is geene werkzaamheid, waartegen de mensch zoozeer opziet, als werkzaamheid van den geest; inspanning van elk ander lichaamsdeel kost minder wilskracht dan inspanning van de hersenen. Dit hangt ongetwijfeld met fysiologische redenen samen, waarom het gewenscht is, bij de voeding de vraag niet te verwaarloozen, op welk voedsel het juist voor de hersenen aankomt; gelijk in het algemeen de levensregel ingericht behoorde te zijn met het oog op de hoogstmogelijke som van arbeid, welke in den kortstmogelijken tijd door de hersenen geleverd kan worden.

De voorliefde voor het onbegrepene wordt echter niet weinig versterkt door bezorgdheid voor de toekomst van den godsdienst; hetgeen verklaart, dat het mysterieuse en het religieuse veelàl vereenzelvigd worden. Men gelooft, dat de oneindige oorzaak der wereld in vergetelheid zal geraken, wanneer het opsporen van de eindige oorzaken den mensch tot een tweede natuur wordt. Men voorziet, dat het gebed sterven zal op de lippen, waarop de vraag voortdurend zweeft naar het verband der dingen. Deze vrees is volkomen gegrond, indien men het koesteren van een godsdienstige gezindheid onafscheidelijk acht van het geloof aan iets bovennatuurlijks. Niet allen geven evenwel toe, dat er tusschen die gezindheid en dat geloof een noodzakelijke betrekking

aanwezig is. Wij hebben ons hier met die vraag niet in te laten, en bepalen ons alleen tot de opmerking, dat, hoe de beantwoording ook uitvalle, elk geloof aan eenige bovennatuurlijke werking aan het oordeel schaadt. Het bewijs voor deze stelling ligt geenszins in de bewering, dat er niets bovennatuurlijks is. Wij hebben vroeger reeds gezegd, dat de gegevens onzer kennis ons tot soortgelijke stoute beweringen niet in staat stellen. Het bewijs ligt uitsluitend hierin, dat het aannemen van iets bovennatuurlijks niet plaats kan hebben dan met verkrachting van de denkwetten, die wij anders gewoon zijn te huldigen. Het onverbiddelijke ignoreeren van het bovennatuurlijke is dan ook een zedelijk-wetenschappelijke plicht. Gelijk de zedelijkheid in het algemeen van den mensch voor iedere bijzondere daad een zichzelven gelijk, een getrouw blijven vordert aan die beginselen, die hij eens voor zijn gedrag in het algemeen gekozen heeft, zoo kunnen wij als zedelijke wezens in de wetenschap ook niet zekere denkwetten vaststellen, zonder ze onder alle omstandigheden in eere te houden. In deze onverbrekelijke trouw steekt ook religie in een dieperen zin des woords. Wanneer godsdienst, in de gewone beteekenis, niet langer te behouden is dan op voorwaarde van het kunstmatig instandhouden van eene zekere tweeslachtigheid in ons wezen, van een zeker hinken op twee gedachten, dan wordt het voor alle ernstige geesten de vraag, of de onzekerheid, welke uit dien zielstoestand voortvloeit, aan de ware morali-

teit niet grooter schade moet toebrengen, dan van het verwerpen van overgeleverde meeningen te vreezen is, hoezeer deze ook door een langdurig bestaan gewijd mogen wezen. Bij ontwikkeling van het oordeel is men beducht voor de toekomst van den godsdienst. Al eerbiedigen wij die bezorgdheid, zoo mogen wij toch onze verwondering er over te kennen geven, dat men bij onderdrukking van het oordeel in het geheel niet bezorgd schijnt voor de toekomst van de moraliteit. Elke theologie, die in waarheid is wat haar naam te kennen geeft: eene Godsleer, moet het oordeel vervalschen, immers dat oordeel argumenten aannemelijk doen vinden, waarvan het gebrekkig of bedriegelijk karakter op elk ander gebied terstond in het oog zou springen. Maar hoe kan het den mensch tot plicht gemaakt worden, de oogen toe te drukken en zijn verstand met iets minder dan evidentie tevreden te stellen, zonder dat de waarheidszin daaronder lijdt? En is de zin voor waarheid verzwakt, hoe zal men dan bestand zijn tegen al de sofismen, waarmee het kwade ons dagelijks hoopt en poogt te verleiden? Dit bedenke men wel: elke verkeerde handeling, die wij met eenige bewustheid plegen, werd mogelijk gemaakt met behulp van een drogreden. Hoe meer ons oordeel ontwikkeld is, hoe minder wij voor de betoovering van drogredenen toegankelijk zullen zijn. Zoo heeft bij helderheid van oordeel de zedelijkheid een onmiddellijk belang. Duldt nu geene enkele richting, die op onze waardeering aanspraak kan maken, een

godsdienst zonder moraliteit, dan kan ook de zorg voor de toekomst der religie geen beperking eischen van verstandsontwikkeling. Het komt er op aan, te weten, wat wij, ten aanzien der zedelijkheid, van de verstandsontwikkeling verwachten. Zij zal de menschelijke natuur gewis niet terstond veranderen; onze booze driften niet op eens uitroeien; maar zij zal, — en dat is reeds veel, — den mensch allerlei voorwendselen ontnemen, die nog altijd voortgaan met het opvolgen van die booze driften mogelijk of gemakkelijker te maken. Want aan zulke voorwendselen heeft de mensch behoefte, zoodra hij niet langer op den lagen trap staat van het kwade te willen verrichten omdat het kwaad is. Om het kwade te doen, hebben de meesten onzer behoefte aan iets, dat het den schijn geeft van veeleer het goede te zijn. Gelijk de drogreden dien schijn verwekt, zoo moet het heldere oordeel dien schijn verdrijven.

Weder anderen willen de vorming van het oordeel niet al te zeer begunstigen, omdat zij vreezen, dat verlichting de poësie op de vlucht zal drijven; de poësie, die, naar zij schijnen te meenen, slechts in de schemering verwijlen kan. De geheele aanleg van dit werk, dat aan de poësie een zoo hooge beteekenis toekent, zal den schrijver vrijwaren tegen de verdenking alsof hij ooit in eene verkorting van de rechten der dichtkunst zou kunnen treden. Die rechten meent hij dan ook veeleer met allen nadruk te handhaven, wanneer hij stelt, dat er geen ware poësie is dan in vereeniging met een oordeel, dat

in de strengste tucht gevormd werd. Inderdaad onbestaanbaar met het verstand is, niet de poësie, maar de sentimentaliteit, en deze heeft geenerlei rechten. De poësie verheft zich boven het bestaande, dat het koele verstand juist begonnen is met in al zijn werkelijkheid te karakteriseeren; sentimentaliteit, daarentegen, knoeit en knutselt aan het bestaande, waarvan zij de volle werkelijkheid nooit zien wil. De poësie bemint het zon-, de sentimentaliteit het maanlicht. De eerste, niet de laatste, eerbiedigt overal de grenzen, die de twee werelden van elkander scheiden, de wereld des verstands- en die der gemoedservaring. Dichterlijke geesten zijn groote; sentimenteele menschen zwakke geesten. Want de dichter torscht al het onvolkomene, dat de sentimenteele verbloemt; de een schept harmonie uit de dissonanten, waarvoor de ander de ooren sluit.

De vorm, waaronder de sentimentaliteit in wetenschap en leven optreedt, is veelal die van een valsch spiritualisme; van die richting, welke er zich over schaamt, dat de mensch uit de aarde genomen is en tot de aarde zal wederkeeren. Zij deelt den mensch in twee wezens: een stoffelijk en een geestelijk wezen, en beeldt zich in, dat het laatste als majesteitsschennis ondervinden moet alles waardoor het aan het eerste herinnerd wordt. Dat — wanneer wij de overgeleverde onderscheiding willen vasthouden — het geestelijke overal wortelt in het stoffelijke, aan het stoffelijke gebonden is, uit het

stoffelijke zooveel mogelijk verklaard moet worden, vergeet zij liefst, en den scheldnaam: materialisme heeft zij terstond gereed, zoodra men haar op den samenhang wijst, die alle deelen der natuur met elkander verbindt. Men kan haar met argumenten nauwlijks bestrijden, daar zij de willekeur zelve is. Van sommige verklaringen, die men van de verschijnselen geven mag, heeft deze richting zich in het hoofd gezet, dat zij prozaïsch en materialistisch; van andere, dat zij poëtisch en verheven zijn, zonder dat men na kan gaan welke maatstaf hier beslist. Misschien acht zij die verklaringen het dichterlijkst, die het minste verklaren. Maar het is een zwak gevoel, dat van onkunde leven moet en niet bestand is tegen de macht van onwraakbare feiten. Ook is een gevoel, dat zijn vermeend getuigenis in de plaats van feiten stelt, op weg om alle waarachtigheid te verliezen. Wat gewoonlijk tegen eenvoudige, positieve, zoogenaamde materialistische verklaringen opkomt, is hoogmoed van de minst edele soort; dwaze inbeelding, die zich met holle klanken voeden wil, en zich aanstelt alsof aan het woord geestelijk in tegenstelling met het stoffelijke, aan het woord poëtisch in tegenstelling met het verstandige, een gezonde zin te hechten ware.

Met het bestrijden van deze verkeerde neigingen kunnen wij evenwel niet volstaan. Het oordeel moet een geregelde oefenschool doorloopen, waartoe praktisch de studie van grammatika en wiskunde, theoretisch die der logika gebruikt kan worden. Naar

de wijze, waarop thans de logika meestal opgevat wordt, is zij de wetenschap van de middelen, met behulp waarvan onze geest vruchtbare kennis erlangt. Ware deze wetenschap meer algemeen verbreid, er zou ongetwijfeld minder ongeluk in de wereld zijn; de menschheid zou niet zoo veelvuldig de prooi worden van zelfbegoocheling en kwakzalvers. Maar deze wetenschap zal zich niet kunnen verbreiden, eer er algemeen behoefte aan wordt gevoeld. En deze behoefte kan niet ontwaken, eer de zegen van een helder oordeel erkend, en de waarde der intelligentie ook voor 's menschen gemoedsleven gehuldigd worde. Tot nog toe is dit niet het geval, of althans nog niet genoeg. De intelligentie is bij de vrienden van het gemoed niet in eere gelijk zij het verdiende en dus behoorde te zijn. Ja, vaak maakt het den indruk, alsof zij in hun midden de verstooteling moest heeten. Alles verkrijgt een stem: eigenbelang, vooroordeel, openbare meening, menschenvrees, zenuwachtige inbeelding, behoefte aan het bovennatuurlijke, gewoonte en overlevering, maar de intelligentie heeft dikwerf geen andere rol dan die van de sofismen te smeden, met behulp waarvan deze verschillende machten zich voor hare slachtoffers onkenbaar maken, om ze te beter te kunnen misleiden. Een geheel scheeve voorstelling van de eischen van het gemoed komt de geringschatting van de intelligentie versterken, en brengt haarzelve onder de ongunstigste verdenking. Hieraan moet een einde komen, en elke invloed bestreden worden, die strekken kan om de voordeelen te

verkleinen, die aan helderheid van oordeel verbonden zijn.

III.

Als derde faktor der menschelijke persoonlijkheid, in zoover deze zich met ideaalvorming bezig houdt, werd de fantasie door mij genoemd. Hier moeten dus de voorwaarden aangegeven worden, waarop zij zich in de gewenschte richting ontwikkelen kan.

Wij weten reeds om welke reden die ontwikkeling zelve ons begeerlijk voorkomt. Zullen wij het onvolkomene in de werkelijkheid verbeteren, dan moet het eerst waargenomen en aan zijn ware oorzaak toegeschreven worden, maar dan is het niet minder noodig, dat wij ons levendig kunnen voorstellen, hoe diezelfde werkelijkheid er wel uit zou moeten zien om ons te kunnen bevredigen.

Het richtsnoer is hiermee gegeven. Nu dit de taak is der verbeeldingskracht; nu zij het is, die door werken der kunst of door hervormingsplannen ons troosten moet te midden van het lijden der wereld, moet het de plicht zijn van elk, die in zijne mate een persoonlijkheid wil wezen, alles aan te wenden om aan die kracht den hoogsten graad van intensiteit te verzekeren.

Ten dien einde moet in de allereerste plaats de verbeelding gevoed worden. Aanstonds zal over het soort van voedsel gehandeld worden. Maar dat er voedsel worde aangebracht, is voor het oogenblik nog

de hoofdzaak. Het wordt vaak verzuimd; dan geeft men zich over aan futiliteit, houdt zich bezig met het onbeteekenende, òf zoo als het is, òf terwijl men zich opdringt, dat het beteekenis heeft. Futiliteit, het opgaan in kleinigheden, het geheel vervuld zijn van nietigheden, het vervaard raken bij stormen in een glas water en het vrijwillig opwekken van zulke stormen, dit zwak, waarin men zoo gemakkelijk vervalt, doet de verbeeldingskracht kwijnen, die geen voedsel ontvangt, wanneer wij onze onmiddellijke omgeving, in den allerengsten zin des woords, toelaten hoofd en hart geheel in beslag te nemen.

Welk voedsel haar het nuttigst is, moet te ontdekken zijn, wanneer wij vragen wat aan de verbeelding frischheid, rijkdom en buigzaamheid verzekert.

Het geheim van de frischheid der verbeelding ligt in hare reinheid, een inzonderheid negatieve eigenschap: de afwezigheid van beelden, die onreine lusten kunnen wekken. Juist omdat wij hier met een negatieve eigenschap te doen hebben, moet, om haar te kweeken, meer nagelaten dan gedaan worden. Op vermijden komt het aan; op het vermijden van tooneelvoorstellingen, van lektuur, van al wat de zinnelijkheid in hare lagere vormen prikkelen kan. Welk genoegen men zich van dien prikkel ook belove, en hoe zwaar het sommigen valle, zich dit genoegen te ontzeggen, het moet geschieden, waar men de verbeelding frisch wil houden, en inziet welk een hoog belang hiermee verbonden is. Want de zinnelijkheid

in hare lagere vormen kan de verbeelding niet bezighouden, zonder haar in de allereenzijdigste richting te ontwikkelen, en bovendien in eene richting, waarvan het einde zeer spoedig wordt gezien. De verbeelding kan niet zinnelijk en nog iets anders zijn; zij begint met het eerste geheel, en moet eindigen met niets te wezen, met geheel te worden afgestompt. Over het algemeen moet tegen afstomping der verbeelding gewaakt worden, en elk voor zich oplettend nagaan, wat hem tot dit bovenal te vreezen resultaat zou kunnen leiden. Deze regel vloeit voort uit de ongemeene waarde, die aan de verbeeldingskracht moet worden gehecht; eene kracht, die men bij geen enkele willekeurige handeling missen kan. De voorstelling toch van hetgeen men bereiken wil, is de groote spoorslag tot elk handelen. Het is die voorstelling, waardoor wij bekoord of aangevuurd worden. Hoe levendiger, hoe aanlokkelijker zij gekleurd is, hoe meer wij ons zullen inspannen; hoe sneller wij ons in de richting van ons doel zullen bewegen. Die voorstellingen te vormen en te kleuren, is het werk der verbeelding, voor welker blijvende prikkelbaarheid wij mitsdien zorg hebben te dragen.

De rijkdom der verbeelding wordt gevorderd door den rijkdom van het onvolkomene, dat ons in de wereld omringt. In zoo onderscheidene opzichten worden wij telkens geroepen iets beters te bedenken dan de werkelijkheid ons op een gegeven punt en op een gegeven oogenblik aanbiedt. Gedurig moeten

wij op nieuwe kombinatiën van de bestanddeelen der werkelijkheid bedacht zijn; om welke reden de hulpmiddelen, waarover onze verbeelding te beschikken heeft, zoo goed als onuitputtelijk behooren te wezen. Wat kan de verbeelding rijker maken dan de beoefening der geschiedenis, waardoor wij gedurig in nieuwe toestanden worden verplaatst. Niet alsof wij kombinatiën, die ons uit de geschiedenis bekend zijn, nu maar eenvoudig op het bestaande, dat ons omringt, konden overbrengen. Zulk gedachteloos overbrengen is veeleer een groot euvel; een euvel, waarin met name zij niet mogen vervallen, die zich met wetgeving bezighouden. Zij maken zich hunne taak veel te licht, wanneer zij oordeelen, dat de geschiedenis een voorraadkamer is van modellen, die men slechts na te bootsen heeft. De beoefening der geschiedenis verrijkt de verbeelding in zoover zij ons met een grooter aantal mogelijkheden bekend maakt; ons daardoor tot het vergelijken van toestanden de gelegenheid geeft, waarin wij de eerste voorwaarde bezitten voor het ontdekken van de algemeene wet, die in het bijzondere geval, dat ons bezighoudt, hare toepassing vindt. De radeloosheid van velen tegenover het onvolkomene, dat hen treft, ligt veelal in de meening, dat dit onvolkomene iets geheel ongewoons is, en zijzelve zich dus in omstandigheden bevinden, die eene uitzondering vormen op den gewonen regel. Wat hun overkomt, is nog niemand overkomen; eischt dus een geheel bijzonder geneesmiddel, op het denkbeeld waarvan niet licht iemand

komen zal. Hem, wiens verbeelding beter gevoed is, staan daarentegen de overeenkomstige gevallen terstond in grooten getale voor den geest; in grooten getale, omdat hij ook die gevallen mederekent, die slechts een flauwe analogie vertoonen. Nu is hij in het bezit van de stof, waaruit zijn oordeel het algemeene uitzondert; en is dit geschied, dan is meestal het middel reeds gevonden, waardoor het onvolkomene, dat men bejammert, met goed gevolg bestreden kan worden. Hoe rijker onze verbeelding is, hoe geringer wij het getal der uitzonderingen zullen aanslaan. Wat uitzondering schijnt, is vrucht onzer onkunde, of, hetgeen op hetzelfde nederkomt, van een verbeelding, die hetzij gebrekkig bevolkt is, hetzij niet levendig genoeg werkt. Inderdaad is al wat wij uitzondering noemen, toepassing van een wet. Deze te vinden staat met het vinden van het redmiddel gewoonlijk reeds gelijk; zoo niet, dan bereidt het eerste het laatste toch meestal voor. Zelden gebeurt het ons, dat wij een bijzonder geval tot een algemeene wet hebben teruggebracht, zonder dat wij tevens weten, waaraan het in het bijzondere geval hapert.

Een rijke verbeelding bewijst ons nog een anderen dienst. Vaak kunnen wij het bestaande eerst dan verbeteren, wanneer wij de eene of de andere van de oorzaken, die daarin samenwerken, er uit lichten, en ons daarop de vraag voorhouden, wat er wel gebeuren zou, wanneer die éene oorzaak uitsluitend werkte. Straks herhalen wij dezelfde proef ten aanzien van eene andere oorzaak. De vrucht van

deze berekening is dikwerf, dat wij de uitkomst der samenwerkende oorzaken gemakkelijker ontdekken. Bij zulk een berekening van de waarschijnlijke werking van eene enkele oorzaak, die inderdaad nooit afzonderlijk waargenomen wordt, laat de ervaring ons zonder hulp. Wat wij tot hiertoe reeds gezien hebben, kunnen wij natuurlijk niet onmiddellijk toepassen. Maar hebben wij onze verbeelding door de studie der geschiedenis verrijkt, dan zal zij ongetwijfeld een grootere vaardigheid hebben verkregen in het uitdenken en voorstellen van mogelijke gevolgen. Menig oordeel, dat in het kenschetsen en waardeeren van een reeds bestaanden toestand schitterende blijken van bekwaamheid geeft, staat daar geheel onbeholpen, zoodra het er op aankomt, te bepalen, wat bij een zekere onderstelling zal bestaan. Geen wonder, wanneer de verbeelding zich niet aan het oordeel huwt.

Onze gedachten worden hier van zelf geleid tot de eigenschap der buigzaamheid, die wij voor de verbeelding aanbevelenswaardig hielden. Daaronder is te verstaan het vermogen van willekeurig eene bepaalde associatie van denkbeelden te kunnen verbreken. De associatie is nooit toevallig. Zij oefent op ons denken den grootsten invloed uit. Vaak is die invloed noodlottig. Die noodlottige invloed openbaart zich het meest in het zoogenaamde blinde konservatisme. Willekeurig twee denkbeelden werkelijk met elkander te verbinden, is niemand gegeven. Hunne werkelijke verbinding is het gevolg van wet-

ten, die ons in hare werking nog al te zeer onbekend zijn. De denkbeelden, die met elkander verbonden zullen worden, moeten bovendien altijd aan de ervaring ontleend zijn, moet deze ons in hunnen afgezonderden toestand reeds eens of meermalen getoond hebben. Maar terwijl de werkelijke verbinding dus elke willekeurige krachtsinspanning te boven gaat, is het aan de verbeelding gegeven, zich voor te stellen, wat bereikt zou worden, indien deze en die denkbeelden eens inderdaad met elkander verbonden waren. Met andere woorden, en om met een enkel voorbeeld onze opmerking toe te lichten: te maken, dat de gedachte aan de borst van een paard de gedachte aan een menschelijk gelaat opwekke, staat niet in onze macht, maar onze verbeelding kan daarom niettemin een Centaur vormen. Nu is het zeer wel mogelijk, dat wij, door dit schepsel der fantasie veelvuldig aan te staren, een nieuwe associatie van denkbeelden in ons doen ontstaan. Dit nu behoeft men zich slechts algemeener te denken. Zoo kunnen wij derhalve, met het oog op een bepaald praktisch doel, door middel van de verbeelding, elk bestanddeel van de werkelijkheid met elk ander samenvoegen, om te zien of daaruit ook iets beters zou geboren worden dan hetgeen die werkelijkheid ons aanbiedt; en deze handeling kunnen wij zoo dikwerf herhalen, dat er inderdaad voor een nieuwe associatie van denkbeelden een gunstige kans ontstaat. Wij hebben ten dezen aanzien reeds merkwaardige en moedgevende voorbeelden. De machtige associatie,

die het denkbeeld van de aarde met dat van stilstand verbond; eene associatie, zelfs een Baco te machtig; is heden toch zoo goed als geheel verbroken. Die, welke het denkbeeld der roomsche religie met dat van 's pausen wereldlijk gezag vereenigde, nog onoverwinnelijk voor een Guizot, is thans haren geheelen ondergang nabij. Welk een weldaad heeft een hedendaagsch staatsman niet aan zijn volk bewezen door op de dissociatie te komen van de twee denkbeelden: duitsche bond en deelgenootschap, ja hegemonie van Habsburg; een dienst, niet minder groot dan die ons bewezen werd, toen de mogelijkheid werd aangenomen van het denkbeeld van ons volksbestaan af te scheiden van dat der bescherming door eene buitenlandsche soevereiniteit. Hoogbegaafde persoonlijkheden plegen de menschheid met zulk gewelddadig dissocieëren van hetgeen voor de menigte onverbrekelijk samenhangt voor te gaan, ofschoon ook zij het niet doen zonder innerlijken strijd. Indien wij, die tot dit reuzenwerk niet in staat blijken, omdat wij kinderen der gewoonte zijn, hen slechts volgen en zegenen, wel verre van hun te weerstaan, ja misschien hen te vloeken! Indien wij de waarde van dit revolutionnaire element in de menschheid, dit zout der maatschappij, slechts erkennen, en het niet verzwakken door bespiegelingen, die slechts een schijn hebben van godzaligheid en wijsheid! Al het ware en uitnemende, dat er ligt in het denkbeeld van geleidelijke hervorming, van hervorming met behoud van het historisch gewordene; al de eerbied, dien wij in menig opzicht

aan 't bestaande verschuldigd zijn, mag ons niet verleiden om in beginsel en onvoorwaardelijk antirevolutionnair te zijn; om te vervallen in hetgeen ik zou willen noemen de superstitie van het bestaande, of de superstitie van de geschiedkundige ontwikkeling. Dit bijgeloof, dat zich in allerlei geschiedkundige, wijsgeerige of godgeleerde theoriën hullen kan, is als bijgeloof altijd de vrucht van die traagheid van geest, die tegen de moeite, tegen het ongewone van een nieuwe associatie van denkbeelden opziet. Die traagheid is begrijpelijk, want die moeite is in den regel verbazend groot. Vaardigheid kan ook hier vooral door oefening verkregen worden; maar niet minder door een klaar inzicht in de macht, welke aan associatie van denkbeelden toekomt. Dat inzicht geeft ons de studie der hedendaagsche logika, gelijk zij met name in Engeland begrepen wordt; een studie, die uit dit oogpunt in de hoogste mate allen ontwikkelden aan te bevelen is; die oefening wordt misschien het best door reizen ons deel, dat, zoo dikwerf slechts onzinnige geldverkwisting, dan in verband treedt met ons zedelijk leven, wanneer wij door aandachtige kennisneming van toestanden, gewoonten, volkseigenaardigheden, die ons tot hiertoe òf onvolledig òf niet bekend waren, nieuwe verbindingen van denkbeelden tot stand leeren brengen. Waar gelegenheid tot reizen geheel of ten deele ontbreekt, kan reeds de beoefening van vreemde talen uitstekende diensten bewijzen, inzonderheid wanneer wij daarbij onze opmerkzaamheid richten op de punten, waarin de zin-

bouw der vreemde taal van dien der onze afwijkt. De zinbouw toch zou niet anders zijn, wanneer het denken van hen, voor wie de vreemde taal moedertaal is, zich niet langs andere banen bewoog dan die welke ons denken pleegt te volgen. Het maakt reeds een zekeren indruk, wanneer wij in de oude, vooral oostersche talen de letters van het alfabet naar een andere volgorde leeren opzeggen; en dit heeft met het denken nog niets te maken.

Al wat voor onzen geest de blinde macht der gewoonte breken kan, al wat hem aan een verkeerde sleur ontrukt behoort ons welkom te wezen, daar wij ten eenemale het recht missen om aan eigenlijke axiomaas, aan noodzakelijke waarheden te gelooven, en de werkelijkheid gedurig met nieuwe behoeften en nieuwe eischen optreedt. Buitengemeen veel wordt geleden, omdat men zich nu eens in het hoofd heeft gezet, dat een nieuwe kombinatie van de bestanddeelen der werkelijkheid eenvoudig onmogelijk is, of althans niet tot stand kan komen zonder alles uit zijn verband te brengen. Men verneemt met een glimlach, dat een deel der mecklenburger geestelijkheid tegen den aanvang van het volgende jaar weinig minder dan het einde der wereld verwacht, omdat tegen dien tijd het burgerlijk huwelijk ingevoerd zal worden. Maar wie heeft het recht tot dien glimlach? Elk onzer heeft zijn eigen hoeksteen van het heelal: een zekere verbinding van begrippen, waarmee, volgens hem, de wereldorde staat of valt. Van daar al dat angstig behoud, die zucht naar reaktie en restauratie, dat

is: naar terugkeer van vroegere associatie van denkbeelden, waaraan men nu eens gewoon is geraakt. Van daar ook al dat stationnaire, waarbij veel gezucht en weinig gedaan wordt. Van daar eindelijk de weer toenemende gunst, waarin die richtingen en instellingen zich verheugen, die eene oude associatie van denkbeelden vertegenwoordigen, en die te dierbaarder zijn, naarmate de eene of andere geestelijke kwakzalver er een glans van nieuwheid aan weet te verleenen. Men zou er zich minder aan ergeren, indien de toestanden, waarin wij leven, niet zoo gebrekkig waren. Wat zeer goed ware, zouden wij gaarne behouden. Maar hetgeen men zoo angstvallig behouden wil, is gewoonlijk akelig slecht; zoo slecht, dat men bijna geneigd is, in elke verandering de kans van verbetering te begroeten. Bij al wat menschenwaarde heeten mag: laat ons aan het slechte niet gewoon raken! Maatschappij, kerk, opvoeding, onderwijs, filanthropie, in welke richting wij het oor leenen, alles schreeuwt om hervorming. En alles kan en moet beter worden, en zal het ook, wanneer wij onze vooroordeelen opgeven, onze bevroren verbeelding laten ontdooien, en ons uitstrekken niet naar een door de avondzon meer of minder dichterlijk beschenen verleden, maar naar de grauwe en grillige lijnen der toekomst, waar de dageraad begint te lichten. Geloof in die toekomst is geloof in ons zelven. Schier onze geheele europeesche beschaving heeft sedert de invoering van het Kristendom daartoe medegewerkt, om den mensch zwak, nederig, afwachtend te maken en

hem vertrouwen voor te preeken in machten, waarvan hij zich afhankelijk moest gevoelen. Er is een ondragelijk ideaal van dragen, een wanhopig ideaal van hopen ontstaan, dat omver moet worden gerukt. Een wereld, een Nederland, waarin wij of onze nakomelingen het beter hebben dan thans, is mogelijk, en het verwezenlijken van die mogelijkheid hangt van ons, en in niet geringe mate van de buigzaamheid onzer verbeelding af. Tot allerlei ontdekkingstochten op den grooten oceaan der werkelijkheid moet zij zich geroepen achten. Aan haar, allerlei nauwkeurig omschreven programmaas te ontwerpen van de nieuwe werkelijkheid, die de eer zou hebben van ons te behagen; ons oordeel zal daaruit wel een keus doen en den graad bepalen, waarin de mogelijkheid van uitvoering gegeven is. Misschien blijkt die mogelijkheid ten slotte niet te bestaan. Het zij zoo. Maar dit mag en kan eerst blijken, nadat wij al onze krachten zullen hebben uitgeput. Kapituleeren wij geen oogenblik met het onvolkomene. Laat ons worstelend ondergaan, wanneer ondergaan ons lot moet zijn.

IV.

Daartoe wordt wilskracht gevorderd: de laatste faktor der menschelijke persoonlijkheid.

Het woord wil is natuurlijk een abstraktie, even als geest of stof; een algemeene naam, waaronder wij een zeker aantal verschijnselen begrijpen, die wij als uitingen van een geheel denkbeeldige oorzaak

beschouwen. Zoolang wij ons met die abstraktie bezighouden, kunnen wij niets bruikbaars zeggen. Wij behooren derhalve het woord wilskracht nader te bepalen.

Wilskracht is een woord, dat ons onmiddellijk bekend maakt met den toestand, niet van den beoordeelden, maar van den beoordeelenden persoon. Het geeft ontvangen indrukken te kennen. Wanneer wij bij onszelven of bij anderen eene reeks van pogingen in dezelfde richting waargenomen hebben, vinden wij ons genoopt, hun of ons wilskracht toe te schrijven, zoodra wij weten of onderstellen kunnen, dat die pogingen met bewustheid op een bepaald doel gericht waren. De vaste volgorde tusschen een bepaalde begeerte en een bepaalde handeling maakt dus een indruk, dien wij vertolken, door van den persoon, bij wien wij de volgorde waar- of aannemen, te verzekeren dat hij wilskracht heeft. Wat wil is, afgescheiden van behoefte, weten wij niet; wat kracht is, afgescheiden van daad, evenmin; het eenige, waaraan wij ons vast kunnen houden, is die volgorde. Aan de ervaring hebben wij dus de voorwaarden te ontleenen, waarop die volgorde de gemakkelijkheid van een gewoonte verkrijgt.

Oefening heeft ook hier de allerhoogste beteekenis, hoe raadselachtig hare werking ons ook moge schijnen. De oefening bestaat daarin, dat wij altijd een begin van uitvoering geven, al is dit begin ook nog zoo zwak, aan de verwezenlijking van onze begeerte. Wij moeten onze begeerten er aan gewennen,

terstond achtervolgd te worden door eenige handeling, zelfs wanneer wij nog niet inzien, dat juist die handeling tot iets kan leiden, of, gelijk men zegt, de moeite waard is. Omdat dit de eenige weg is, hebben wij wel acht te geven op onze begeerten. Zijn deze verkeerd, dan zal oefening in wilskracht ook aan deze een grootere macht verleenen. Dit is onvermijdelijk. Groote misdadigers zijn personen met een krachtigen wil. Wie dus den wil versterkt, dat is: de volgorde tusschen begeerte en handeling door oefening in standvastigheid doet toenemen, vermeerdert ook de kans, dat zijne slechte begeerten hem tot een misdadiger maken. Maar dit gevolg laten wij ons welgevallen; vooreerst omdat wij ons nergens in staat gevoelen, de tarwe zonder het onkruid te doen opgroeien, maar dan ook omdat, zoo wilskracht misdaad baart, slapheid van den wil de moeder van vooral niet minder groot euvel pleegt te zijn. Het kwaad uit nalatigheid, uit gebrek aan veerkracht geboren, is onafzienbaar. Dat het minder in het oog springt, maakt het niet minder gevaarlijk.

Verkeerde begeerten niet op te volgen, houden wij dus, waar de wil krachtig is, voor niet wel mogelijk; maar mogelijk blijft gelukkig de algemeene veredeling van onze natuur, ten gevolge waarvan het getal en de levendigheid van verkeerde begeerten afnemen. Op dien grond is het ons dus geoorloofd onzen regel te handhaven, die ter vorming der wilskracht oefening voorschrijft, en deze oefening in de gewoonte laat bestaan van elke impulsie

door een zekere handeling te laten volgen. Dit moet even methodisch behandeld worden als de zelfvolmaking in eenige kunst; en zonderling mag het heeten, dat men, ten aanzien van elke kunst te recht zoo diep van de onmisbaarheid van oefening doordrongen, ten aanzien van het zedelijk gedrag dit onmisbaar hulpmiddel, ik weet niet uit welk valsch spiritualisme, zoo verwonderlijk laag stelt. Het zedelijk gedrag staat met elke kunst gelijk. Zedelijkheid kan en moet, als elke kunst, aangeleerd worden. Wat in geen enkele kunst te leeren valt, oorspronkelijkheid, kan ook in het zedelijk leven niet verkregen worden, maar onderstelt aanleg, begaafdheid. Even ongerijmd als het is, in eenige kunst van de genialiteit, omdat men haar met reden zoo hoog schat, nu ook alles te verwachten en zuiver mechanische oefening te versmaden, even zonderling is het, in het zedelijk gedrag niets dan de werking van een zelfstandige zedelijke overtuiging te zien. In denzelfden zin en in dezelfde mate, waarin elk zich, bijvoorbeeld, het klavierspel eigen maken kan, is het evenzeer elk gegeven zich een zedelijk gedrag eigen te maken. Het is een kwestie van verstandig geleide oefening, of methode en dus van tucht, door anderen of door onszelven op ons uitgeoefend. Het diepste en fijnste muziekaal gevoel maakt iemand niet tot een meester op het klavier; het diepste en fijnste zedelijke gevoel maakt iemand niet tot een, wiens gedrag zedelijk mag heeten. In beide gevallen is hetgeen men techniek noemt, en ook mechanisme of askese

zou kunnen noemen, volstrekt onmisbaar. In beide gevallen wordt de hoogste en verhevenste werking niet anders te weeg gebracht dan met behulp van den meest prozaïschen en werktuigelijken arbeid. Wat later den hoorder of toeschouwer vleugelen van bezieling zal verleenen, moet in dorheid en in het zweet des aanschijns voorbereid en verkregen worden.

Een belachelijke hoogmoed weigert dit te bedenken en ten aanzien van de zedelijkheid toe te geven; van daar inzonderheid, dat de betrekkingen der menschen zooveel te wenschen overlaten. Op het stuk van het gedrag wordt alles van ingeving, bezieling, gunstige stemming verwacht, terwijl op den *habitus*, op zeden in den zin van gewoonte, zooveel aankomt. Al is zedelijkheid in den hoogsten zin niet dan bij den gelukkigsten aanleg bereikbaar, zedelijkheid in den zeer bruikbaren zin des woords is door opvoeding voor allen te bereiken. Geen fout, die niet te overwinnen; geen goede gewoonte, die niet te verwerven is. Die nagenoeg alvermogende opvoeding is het werk van anderen en van onszelven. Hier bespreken wij haar in zoover zij het laatste is. Daar al ons handelen zedelijk handelen, dus handelen naar een bepaalden maatstaf behoort te zijn; die maatstaf aan een ideaal ontleend moet worden; de verwezenlijking van dat ideaal, het werk onzer persoonlijkheid, als laatsten faktor de wilskracht onderstelt, zoo hebben wij op hare vorming en ontwikkeling de hier ontvouwde denkbeelden toe te passen. Overeenkomstig daarmede moeten wij het doen

ontstaan van een bestendige volgorde tusschen begeerte en daad niet als iets magisch, als eene onverklaarbare begaafdheid aanmerken, maar het beschouwen in hetzelfde licht als het verwerven van elke andere kunstvaardigheid. Door nauwkeurige waarneming moeten wij voor onszelven uitmaken, waarin de oefeningen dienen te bestaan.

Het schijnt, dat ook hier de Staat weldadig zou kunnen ingrijpen, en wel door bij de wet de uitvoering voor te schrijven van twee denkbeelden, die thans meer en meer beginnen toe te lachen: leer- en weerplicht. Onderwijs en dienstbaarheid verbindend gemaakt, kunnen niet anders dan de burgers gewennen aan een tucht, die aan de ontwikkeling der wilskracht bevorderlijk moet zijn. Het gehoorzamen aan anderen schijnt eene goede school om het gehoorzamen aan zichzelven te leeren; het moeten ontberen, een oefening, om later zekere begeerten niet meer te koesteren; het door dwang opgenomen worden in een zeker verband, een noodzakelijk doorgangspunt voor velen, om dat gemeenschapsgevoel te vormen of te voeden, welks eischen de wilskracht juist het meest geroepen wordt te bevredigen.

Behalve oefening en staatszorg, hebben wij nog andere voorwaarden te noemen. De volgorde tusschen begeerte en handeling hangt ten nauwste met lichamelijke gezondheid samen; hare behartiging valt daardoor binnen het bereik der zedelijkheid. Er is een zekere zwakheid van wil, er is een graad van zwakheid, die terstond de gedachte aan een zieke-

lijken toestand opwekt. Terwijl nu de oude leus: *mens sana in corpore sano*, een gezonde geest in een gezond lichaam, in de ingewikkelde betrekkingen van het nieuwerwetsche leven dikwerf ter wille van hoogere belangen veronzachtzaamd moet worden, zoo kan geen belang zoo hoog zijn, dat het ons het recht zou geven, de lichamelijke gezondheid bepaaldelijk in verband met de vorming der wilskracht te verwaarloozen. Al wat ontzenuwend werkt is onvoorwaardelijk af te keuren; onkuischheid dus in de allereerste plaats, doch deze tot in hare laatste schuilhoeken vervolgd. Het meeste van hetgeen wij vroeger omtrent de betrekking tusschen wellust en levenslust gezegd hebben, is ook hier van toepassing. Ontzenuwend werkt de onkuischheid niet slechts in zoover zij aan de gezondheid schaadt, maar ook in zoover zij hem, die er zich aan overgeeft, het geloof aan de mogelijkheid van wilskracht ontneemt. Een der kenmerken toch van onreine zinnelijkheid is daarin gelegen, dat zij gepaard gaat met luimigheid, ongestadigheid. Niet zonder reden wordt vooral zij met losbandigheid vereenzelvigd, en acht men van haar den overgang gemakkelijk tot mystiek, waarvan juist willekeur het wezen vormt. — Ook waar geen onreinheid er mede gepaard gaat, werkt zucht naar genot ontzenuwend. Zucht is er, dat is: ziekelijke behoefte, zoodra genot als doel en niet uitsluitend als gevolg aangemerkt wordt. Het is met het genieten als met de nuttige werking van een wetenschap. Beöogd, gaat zij met de wetenschap zelve verloren.

Zij moet van zelf komen, en zal komen, juist waar de wetenschap om haarzelfswil beoefend wordt. Zoo zal ook het leven hem genot brengen, die het niet najaagt, er zich niet om bekommert. Onze tijd beweegt zich niet in deze richting; een kortzichtige filantropie werkt zelfs mede om genotzucht te bevorderen en het leven der minder bevoorrechten, niet gelukkig, maar pleizierig te maken, vergetende, naar ik vrees, dat het pleizier het geluk niet zelden doodt. Want geluk is een zekere onbewustheid, die weggenomen wordt door de bewustheid, welke voor het genot onontbeerlijk is, en daarin gezocht wordt.

In bijzonderheden behoeven wij dit hier niet te ontwikkelen, evenmin als hier ons de vraag kan bezighouden, welke lichaamsoefeningen als oefeningen der wilskracht aangemerkt mogen worden. Wij spreken het alleen als ons gevoelen uit, èn dat er zulke lichaamsoefeningen zijn, èn dat het elks plicht is, ze te ontdekken en aan te wenden, zoolang hij zijne wilskracht ontoereikend moet achten.

In de laatste plaats zij hier de aandacht gevestigd op hetgeen de openbaring van wilskracht gemakkelijker kan maken. Naast onzen opzettelijken arbeid, aan de vorming en ontwikkeling van die kracht besteed, sta het wegnemen van de beletselen, welke dien arbeid van zijn vrucht zouden berooven. Daartoe reken ik vooral zelfbeperking zoowel als tijd- en werkverdeeling.

Onder zelfbeperking versta ik het zooveel mogelijk afmeten van de taak, die wij op ons nemen, naar

de krachten of hulpmiddelen, waarover wij te beschikken hebben. Dit is noodig, omdat het overstelpende eener werkzaamheid, ook waar het lichaam niet bezwijkt, òf een voortdurend gevoel van afmatting te weeg brengt, òf aan eene oppervlakkigheid gewent, die de wilskracht nooit meer tot hare volle ontplooiing laat komen. Het overstelpende bestaat evenwel dikwerf louter in schijn. De taak is niet altijd te groot, maar wordt het in ons oog, omdat wij verzuimd hebben, haar en den tijd, dien wij aan haar wijden, op de juiste wijze te verdeelen. Aan zulk eene verdeeling met overleg gemaakt en met onverbrekelijke getrouwheid in acht genomen, heeft de ervaring mij geleerd, de allergrootste waarde te hechten. Bijzondere regelen zijn hieromtrent niet te geven, daar voor den een de indeeling gepast is, die voor den ander niet of veel minder doeltreffend ware. Maar voor allen schijnt een indeeling onmisbaar en heeft zij ten aanzien van den tijd hetzelfde nut, dat in geldelijke aangelegenheden van een budget verwacht wordt. In een taak, die te overzien is, ligt een prikkel om haar af te doen; in het bewustzijn van haar gisteren en eergisteren afgedaan te hebben, eene aanmoediging om haar heden en morgen te vervullen. Gebrek aan tijd, waarover de meesten klagen, is gewoonlijk een klacht, die, oprechter geuit, op gebrek aan juiste tijdverdeeling betrekking zou hebben, of op gebrek aan die uitoefening van tucht op onszelven, waardoor wij aan onze indeeling ons houden. Dikwerf ook zegt die

klacht, dat wij geen lust hebben in hetgeen, waartoe de tijd beschuldigd wordt van ons te ontbreken.

Daar wij geene eigenlijke zedeleer schrijven, kunnen wij met deze wenken volstaan, die onze levensbeschouwing van hare praktische zijde genoegzaam kenschetsen, en haar doel bereikt hebben, wanneer door hunne overweging duidelijk wordt, hoe de mensch het moet aanleggen om partij te trekken van de eindige hulpmiddelen, die hem ten dienste staan.

Het was, men herinnert het zich, ten behoeve van de vorming der menschelijke persoonlijkheid, dat wij eenige van deze hulpmiddelen poogden te ontdekken en te beschrijven. Wij bleven, het mag evenmin uit het oog worden verloren, daarbij getrouw aan het theoretisch deel van ons werk, vermits de persoonlijkheid, welker vorming de eenige maatstaf was voor onze zedekundige opmerkingen, zelve blijkbaar als een ideaal werd opgevat, dat van te voren geene aanspraak maakt op objektiviteit, maar een vorm is, waaronder wij het voornaamste samenvatten van hetgeen ons in het bestaan en gedrag van een menschelijk wezen in onze europeesche samenleving wenschelijk voorkomt, terwijl wij aan het woord wenschelijk de meest intensieve beteekenis geven. Niettemin koesteren wij het vertrouwen, dat hoe meer zij, die er toe in staat zijn, trachten zullen eene samenhangende voorstelling te ontwerpen van hetgeen omtrent en in den mensch hun begeerlijk schijnt, des te eerder die overeenstemming zal geboren worden, naar welke allen op dit gebied moe-

ten verlangen. Onder eene samenhangende voorstelling versta ik in de eerste plaats zulk eene, die iemands logische en ethische beginselen met elkander in het allernauwst verband brengt.

Het werd in dit geschrift beproefd; en de kritiek kan daaraan geen grooter dienst bewijzen dan wanneer zij op de gebreken wijst, welke juist in dien samenhang mochten gevonden worden. Met het oog daarop schijnt het niet overbodig, nu wij aan het eind staan, ons overzicht aan het slot van ons derde hoofdstuk weer op te vatten en den gang van het geheele onderzoek in het kort bloot te leggen. Hieraan zij ons laatste hoofdstuk gewijd, dat tegelijk nog enkele opmerkingen behelze, die in ons oog aan het geheel ter aanbeveling kunnen verstrekken.

HOOFDSTUK V.

OVERZICHT EN BESLUIT.

De verscheidenheid der onderwerpen, waarmee wij ons bezig moesten houden in de hoofdstukken, die achter ons liggen, schijnt dit laatste hoofdstuk wenschelijk te maken, dat den lezer in staat stelt den afgelegden weg te overzien.

Het uitgangspunt werd gekozen in het onbevredigende der kristelijke levensbeschouwing. Dat onbevredigende werd niet in bijzonderheden gezocht, waaronder vele zijn, waaraan onze sympathie verzekerd blijft, maar enkel in haar beginsel; een beginsel, dat, ofschoon in bepaalde kristelijke richtingen, met name in die van het *Réveil*, met meer openhartigheid dan in anderen beleden, niettemin aan allen ten grondslag ligt. Het aardsche leven als eene voorbereiding te beschouwen voor het hemelsche; dat aardsche leven dus niet zijn doel in zich zelf te doen vinden, zoo werd dat gemeenschappelijk begin-

sel van anders uiteenloopende kristelijke zienswijzen gekenschetst.

De poging van dit geschrift, om in plaats van die overtuiging eene andere te stellen, en wel als grondslag eener levensbeschouwing, voerde ons van zelf tot eene nadere omschrijving van den kring van lezers, tot wie dit geschrift zich in de eerste plaats wilde richten. Zij konden geene andere zijn dan diegenen onder de jeugdige tijdgenooten des schrijvers, die in hetgeen de overlevering hun brengt niet berusten kunnen. Toegelicht werd daarop de verschillende stemming, waarin zij getuigen zijn van den val van het oude. Dit een en ander vond een plaats in onze Inleiding.

Maar diezelfde poging maakte evenzeer noodzakelijk, dat wij de wijsgeerige, met name de logische, beginselen ter sprake brachten, die ons zouden leiden. Wij deden het in ons eerste hoofdstuk. Werd die overtuiging verworpen, welke aan de kristelijke levensbeschouwing haar bijzonder karakter verleent, en zou het blijken, dat dit verwerpen niet uit lichtzinnigheid geschiedde, dan moesten die logische stellingen besproken worden, met welker juistheid die van de genoemde levensbeschouwing staat of valt. Dit bracht ons tot het behandelen van de vraag, of onzen geest een bovenzinnelijke wereld ontsloten werd. Met een beroep op bekende onderzoekingen van anderen werd die vraag ontkennend beantwoord, en onze overtuiging uitgesproken omtrent den oorsprong, den aard, en de grenzen onzer kennis. Het was de rechtvaar-

diging van ons uitgangspunt. Want zoo er in den eerlijken zin des woords een leer van God en van het leven na den dood is, kan niets natuurlijker zijn dan dat wij aan de theologie en hetgeen daarmee samenhangt al onze aandacht wijden bij het zoeken naar de grondslagen onzer levensbeschouwing. In theologische waarheden moeten dan die grondslagen gevonden worden. Zijn wij daarentegen gedwongen, het uitsluitend eindig karakter onzer kennis toe te geven, dan moet onze levensbeschouwing ook ten eenemale vreemd blijven aan alle theologie in de eigenlijke beteekenis van dien kunstterm. Wij zagen ons genoopt dit laatste toe te geven, en daarmee te erkennen, dat onze levensbeschouwing niets anders kan zijn dan waardeering van eindige verschijnselen en hetgeen uit die waardeering voortvloeit. De ervaring werd door ons als de eenige bron aangeduid, waaruit wetenschap ons toevloeit. Die ervaring was tweeledig. Zij werd door ons verstands- en gemoedservaring genoemd, en onder dit laatste woord die waardeering der waargenomene verschijnselen begrepen, welke met bepaalde gemoedsaandoeningen, namelijk met die van aangenaamheid of onaangenaamheid, rekening houdt. De theorie van het aangename of wenschelijke in intensieven zin te vinden, werd aan de gemoedservaring opgedragen, welke deze taak te vervullen had met behulp van de verbeeldingskracht. Zij toch had vormen te leenen aan hetgeen onze behoeften eischen. Die vormen werden Idealen genoemd.

Ons tweede hoofdstuk moest zich uit dien hoofde bezig houden met de voorwaarden, waarop Idealen gevormd worden. Beoordeeling der werkelijkheid, aantrekkelijkheid van gemoed waren de beide eerste. Zonder haar zou het onvolkomene in en buiten ons gekend noch als prikkel tot werkzaamheid ondervonden worden. Een proeve dier beoordeeling werd gegeven, waarbij op onzen uit- en inwendigen toestand acht geslagen werd. De maatstaf dier beoordeeling lag in den eisch, dat wij, zonder ons toedoen op deze wereld geplaatst en kinderen van een bepaalde beschaving, nu ook in deze wereld, afgezien van hetgeen wij er aan veranderen, datgene zouden vinden wat wij noodig hebben om met opgewektheid daarin werkzaam te zijn. Het gebruik van dien maatstaf bracht ons tot een ongunstig resultaat. Toen moesten wij op de tweede voorwaarde opmerkzaam worden, daar dit resultaat slechts dan tot ideaalvorming kan leiden, wanneer wij het ons aantrekken en wel in dier voege, dat wij tot verbeteren geprikkeld worden. De aantrekkelijkheid van gemoed poogden wij in het rechte licht te plaatsen door op haren samenhang te wijzen met de kunst en de hoogere beschaving in het algemeen; maar tevens werd aangewezen, dat die aantrekkelijkheid, hoe noodzakelijk ook als doorgangspunt, tot niets zou leiden, wanneer wij ons niet het betere konden voorstellen of verbeelden. Bleek hieruit de beteekenis der fantasie, niet minder noodig scheen de uiteenzetting van de wijze, waarop zij ontwikkeld en gevormd moet worden.

Het derde hoofdstuk moest ons daarom in de scholen binnenleiden, waarin de fantasie die opvoeding ontvangt, welke ons voor onze levensbeschouwing baten kan. Van zelf viel daarbij ons oog op de godsdienstvormen, die op Europa invloed hebben uitgeoefend; met daaraan onze aandacht te schenken was het niet geringe voordeel verbonden van onze levensbeschouwing zooveel mogelijk aan de historische ontwikkeling der europeesche volkeren te kunnen vastknoopen. Zoo werden wij in staat gesteld om naar vermogen partij te trekken van de geestelijke veroveringen der voorgeslachten. Onder den algemeenen titel van historische Idealen, lieten wij denkbeelden of konceptiën uit het Jahvisme, den griekschen godsdienst, het Kristendom, het Katholicisme en eindelijk het Protestantisme voor onzen geest voorbijgaan, terwijl wij ze telkens aan een kritiek onderwierpen, die ons bekend moest maken met hetgeen daarin nog bruikbaarheid of levensvatbaarheid bezit. Daardoor werden die historische Idealen tot onze eigene Idealen; tot vormen, waarin wij zelve uitdrukten wat ons voor sommige toestanden of ook voor sommige opvattingen van het leven wenschelijk voorkwam. Gelijk nu die Idealen uit de gemoedservaring, dat is: uit het innerlijkste van onze persoonlijkheid zijn opgeweld, zoo onderstelt ook de ernstige poging tot hunne verwezenlijking een op bepaalde wijze gevormde persoonlijkheid.

Die persoonlijkheid en hare vorming maakten daarom het onderwerp uit van ons vierde hoofdstuk. Zij werd

eerst tot hare voornaamste bestanddeelen of faktoren herleid: behoefte, oordeel, fantasie en wilskracht. Vervolgens werden de middelen nagegaan, van welker aanwending men hopen kan, dat deze faktoren op de gelukkigste wijze zullen samenwerken tot het voorgestelde doel.

Uit dit overzicht blijkt, dat deze levensbeschouwing in verband zoekt te staan met de nog niet wederlegde resultaten van de kritiek van ons kenvermogen; dat zij dus, ofschoon zonder opoffering harer zelfstandigheid, zich aansluit aan de logika en in het algemeen aan de psychologie, die in Duitschland door Kant, in Engeland vooral door Mill, in ons vaderland door Prof. Opzoomer geleerd is of wordt; dat zij met de jongste ontwikkelingsfase der zoogenaamde moderne theologie vele aanrakingspunten heeft; dat zij voedsel heeft getrokken uit menige gedachte der katholiek- of der protestanschrechtzinnige dogmatiek; eindelijk, dat zij gepoogd heeft elke kollisie te vermijden met die beschouwingen, waaraan het onderzoek der natuur in de laatste vijftig jaren onzen geest gewend heeft.

Is dit een en ander, wanneer het althans terecht werd opgemerkt, reeds in staat haar bij diegenen aan te bevelen, die er zich niet bewust van zijn, iets beters te kennen, toch kan ik de vraag niet onderdrukken of, naar menschelijke berekening, het meedeelen van deze levensbeschouwing ook anderen minder gelukkig zal kunnen maken; met andere woorden: of de uitgaaf van dit werk met hetgeen het

brengt en ontneemt uit een zedelijk oogpunt gerechtvaardigd is. Kan ik zelf wenschen, dat men in ruimer kring kennis met haar make?

Blijkens de omstandigheid, dat deze "levensbeschouwing" het licht ziet, wordt deze vraag in bevestigenden zin door mij beantwoord. Men vergunne mij de gronden daarvoor aan te geven. Zij zijn ontleend aan het algemeen karakter van dit geschrift en aan den toestand zoowel van het hedendaagsch geloof als van een hedendaagsch ongeloof.

Het algemeen karakter van dit geschrift werd in de Inleiding reeds beschreven. Onze beschouwing wil zich aan niemand als de ware opdringen; zoo zij eenige waarde heeft, zoeken wijzelve die het liefst in den blik, dien zij gunt in de geestelijke werkplaats van den schrijver. Hoe iemand, die steeds zich beijverd heeft om niet vreemd te blijven aan de wetenschappelijke ontwikkeling van zijn tijd, en die in het algemeen instemt met den geest, waarin die ontwikkeling heeft plaats gehad, hoe hij het aanlegt, om een levensbeschouwing samen te stellen, die aan zijne individuëele behoeften en begrippen beantwoordt en hem in staat stelt het leven en zijne medemenschen te beminnen, elke nadenkende lezer kan daaromtrent hier wenken, en daarin de aanleiding, de opwekking vinden, om zelf aan het werk te gaan. Om dat te bereiken, heeft de schrijver zich toegelegd op duidelijkheid van voorstelling en eenvoudigheid van taal, en het zich tot plicht gerekend, de redenen aantegeven, waarom hij zoowel de eene voorstelling ver-

wierp als de andere aannam. Nooit heeft hij met opzet apodiktisch gesproken; waar hij het onwillekeurig deed, gelieve men dit te wijten aan een zekere onvermijdelijke levendigheid van stijl, die het gebruik van de vormen van den twijfel niet altijd toelaat, zelfs daar niet, waar zij met de werkelijke stemming van den auteur beter zouden overeenkomen. Ik hoop dus voor mijne landgenooten, wier beginsel van het mijne verschilt, dat mijn boek, zoo het door hen ter hand genomen wordt, hen in zal lichten omtrent den aard der redenen, die thans iemand kunnen nopen om van het overgeleverde af te wijken. Zoo zij ophouden in dat afwijken het gevolg van willekeur of lichtzinnigheid te zien, is reeds veel gewonnen en hunzelven, nog meer dan ons, een dienst bewezen.

De toestand van het hedendaagsch geloof is een tweede bron van mijne vrijmoedigheid. Ik kan met den besten wil dien toestand niet anders dan wankelend en voor de toekomst van het kerkelijk leven bedenkelijk noemen. Men begrijpt, wat voor mij uit dit oordeel voortvloeit. Wanneer het Katholicisme of Protestantisme heden ten dage een eerbiedwekkenden indruk maakten; wanneer men, na eene onpartijdige waarneming, tot de slotsom moest geraken: er is nog bij velen een waarachtig, ongeveinsd geloof, dat raadselen aandurft en oplost en zich door het voortbrengen van allerlei goede vruchten rechtvaardigt, men zou aarzelen, anderen bekend te maken zelfs met de mogelijkheid van dit geloof te verwerpen. Maar hoe kan men in onzen tijd tot die

slotsom geraken, zoodra men hier de gewone menschkundige wetten toepast? De orthodoxie van onzen tijd doet, juist door haar fanatisme, hare koortsachtige gejaagdheid, haar misbaar, twijfelen aan hare innerlijke kracht. Zij leidt, zou men zeggen, een kunstmatig leven; zij geeft den indruk van een, wiens handelshuis op het springen staat en nu, om het vermoeden van die toekomst bij anderen te onderdrukken, groote verteringen maakt en een rumoerige weelde ten toon spreidt. Zij schijnt in een zekere uitzinnigheid behagen te scheppen. De paus wordt onfeilbaar verklaard. Lourdes en Louise Lateau worden opgevijzeld. Zenuwachtige *revivals* moeten een vroomheid te hulp schieten, die in het dagelijksch leven weinig van hare opgewektheid merken laat. Redeneeringen, of liever in het oog vallende sofismen, waarvan men, met allen eerbied voor de goede trouw van hen die ze gebruiken, nauwlijks aannemen kan, dat zij ernstig gemeend, dat zij iets anders dan noodschoten zijn, moeten de oude leeringen verdedigen, maar bewijzen slechts, indien iets, dat de overtuiging omtrent de mogelijkheid van de verdediging niet zeer krachtig meer is. De orthodoxie durft de vraagstukken, die den menschelijken geest bezighouden, niet meer onder de oogen zien; zij vermijdt ze te bespreken of maakt zich van materialisme, positivisme, utilisme en "andere ismen" met eene aardigheid af, die haar onvermogen aan den dag brengt om over deze en andere richtingen een woord te zeggen, waar het de moeite waard zou zijn om

naar te luisteren, wijl het een belangwekkend oordeel zou kunnen bevatten. Er kan dan ook van die zijde niets belangwekkends in het midden worden gebracht; niets, dat inderdaad voortvloeit uit de beginselen waarop het kerkelijk geloof rust. Die beginselen zijn van zuiver wetenschappelijken en wijsgeerigen aard, maar zij vertegenwoordigen de wetenschap en de wijsbegeerte van een tijd, die niet de onze is. Daar nu de thans levende geloovigen altoos kinderen van onzen tijd zijn, kunnen zij nooit meer van harte die vruchten van vroegere eeuwen genieten, en bewaren zij die vruchten, hoe beschimmeld ook, alleen bij gebrek aan beter, uit vrees van anders te zullen verhongeren. Vandaar het kunstmatige, het gedwongene in het optreden van het hedendaagsch geloof. Men zal het zich nog beter kunnen verklaren, wanneer men nagaat, waaraan het thans in zijne onderscheidene vormen het meest blijft hangen.

Op kristelijk gebied heeft het hedendaagsch geloof twee hoofdvormen: den katholieken en den protestantschen vorm. Elk van deze beide kan andermaal twee hoofdvormen aannemen; ultramontaansch en oudkatholiek; rechtzinnig en modern-protestansch. Vier hoofdvormen dus in het geheel. Hoe uiteenloopend in tallooze opzichten, vertoonen zij allen toch één gemeenschappelijken karaktertrek: het geloof aan iets onfeilbaars: aan een onfeilbaren paus, een onfeilbaar koncilie, een onfeilbaren bijbel, eene onfeilbare natuur. Onder het laatste heeft men te verstaan de overtuiging, dat de natuur, met andere woorden: al wat is,

in zijn geheel, het werk is van volstrekte almacht, wijsheid en liefde, en dus volmaakt. De kristelijke geloofsvormen van onzen tijd kennen dan iets, waaraan zij van te voren een eigenschap toeschrijven, welke dat iets buiten het gebied plaatst van het onderzoek. Het vaststellen van die eigenschap geschiedt langs deduktieven weg; op zichzelf geen bezwaar; maar zij wordt afgeleid uit het begrip van een bovennatuurlijk wezen, dat niet te kennen valt door de middelen onzer logika. De loochening van die eigenschap wordt door hen, die haar prediken, dikwerf geweten aan onbescheidenheid of waanwijsheid. Met betrekking tot het dogma der oud-modernen schreef nog onlangs een theologisch hoogleeraar, een hunner leidslieden: "Wie zijn wij, dat wij ons verstouten de vierschaar over de natuur te spannen"; en elders: "met zekeren weerzin, ik erken het gaarne, heb ik de grieven tegen de natuur kalm gewogen en besproken, als stond het aan mij haar te verdedigen, en, indien dat niet gelukte, te veroordeelen". Op dezelfde wijs spreekt de ultramontaan over zijn paus, de oud-katholiek over zijn koncilie, de rechtzinnige protestant over zijn bijbel. Het kaliber der argumenten, waarvan elk zich bedient ter verdediging van zijn onfeilbaar iets, is bij allen hetzelfde, al bleef ook den aangeduiden leidsman de treurige onderscheiding voorbehouden, om onder die argumenten aan het adres der wederpartij ook "*a sound flogging*" op te nemen.

Nu is het juist dat geheele denkbeeld van iets

onfeilbaars, dat in botsing komt met de richting, die de geesten heden ten dage volgen, welke ook voor het overige hunne theologische of wijsgeerige beschouwingen zijn. Van de voorgeslachten hebben zij, bij overerving, dat denkbeeld ontvangen; van hun eigen tijd daarentegen beginselen, of voor het minst gewoonten, van onvoorwaardelijke en onbegrensde kritiek. Men kan de vertegenwoordigers onverschillig van welken kristelijken geloofsvorm lezen of hooren: zoodra en zoolang het niet of paus, of koncilie, of bijbel, of natuur, met één woord: het voorwerp van hun devotie geldt, is hun kritiek de onafhankelijkheid zelve. Vandaar die innerlijke strijd, dat onrustige en kunstmatige, dat de hedendaagsche geloovigen onderscheidt. Met dien hoogleeraar knielen zij neder, aanbidden, en gevoelen zij "een zekeren weerzin" om de bezwaren tegen hun onfeilbaar iets kalm te overwegen; maar dit staat buiten alle verband tot hetgeen zij voor het overige doen. Van hun nederknielen opgestaan, weren zij zich op het dapperst, redeneeren zij als de meest verklaarde rationalist, ja aarzelen zij niet aan arme veroordeelden, die en omdat deze in hun oog "onzin" spreken, desnoods veertig slagen min en zelfs plus één uit te deelen. In één woord: al de devotie van daareven is plotseling geweken.

Het hedendaagsch geloof aan iets onfeilbaars bevindt zich derhalve in een toestand van verval. Het is een gebouw, dat niemand uitlokt om het metterwoon te betrekken. Het blijft voor velen slechts staan, dank zij der macht, die in oude associatiën van denkbeelden

ligt, en dank vooral der bekende halfheid, waaraan wij allen zoo gemakkelijk laboreeren. Te veel zou het dus gevraagd zijn, wanneer men van ons eischte het te ontzien. Kritiseeren de bewoners alles, behalve dat gebouw: het kan ons dan niet ten kwade worden geduid, zoo wij de kritiek ook tegen dat gebouw zelf richten. Is in hun oog alles feilbaar behalve dat éene, zoo mogen zij het ons ten goede houden, dat wij dien geheelen droom opgeven als ware ergens voor ons onfeilbaarheid te vinden. Wandelen zij bijna altijd met geopende oogen door het leven, zoo mogen zij het ons vergeven, dat wij, zoolang wij onder weg zijn, nooit de oogen willen sluiten. Tusschen devotie en kritiek bestaat voor ons geen bond.

Afgezien van deze overwegingen, zou het hedendaagsch geloof aan iets onfeilbaars ons nog eerbied kunnen inboezemen, wanneer het vruchten droeg voor het leven; maar juist voor de praktijk van het leven laat dat geloof ons op onbarmhartige wijze in den steek. Het is alsof er voor dat geloof geene praktische nooden bestaan, die om vervulling roepen. De paus is reeds onfeilbaar sedert meer dan vijf jaren, en heeft ons nog niets geschonken dan herhalingen van den syllabus, waarvan de voornaamste kracht in ontkenningen ligt. Zoo wijzelve gedurende de helft van dien tijd in bovenzinnelijke zaken onfeilbaar waren geweest, wij hadden ongetwijfeld reeds op honderd metafysische vragen het antwoord gegeven om alle belangstellenden gelukkig te maken. De onfeilbaarheid van de konciliën helpt ons, zoo wij haar aan-

nemen, aan den trentschen katechismus, misschien vermeerderd met het dogma der Onbevlekte Ontvangenis. Valt er niets meer te weten op godsdienstig-wijsgeerig gebied? Waarom roept gij dan niet gedurig uwe oud-katholieke kerkvergaderingen bijéen, om ons achter elkander op allerlei gewichtige punten met een beslissing te begiftigen? De onfeilbare bijbel schijnt te onderstellen, dat wij na de tweede eeuw onzer jaartelling geenerlei behoefte meer hebben gespeurd, om ten aanzien van zooveel, dat sedert dien tijd het menschelijk hoofd en hart voor het eerst heeft vervuld, Gods eigen woord te vernemen. Van de onfeilbare natuur zal ik liever zwijgen. Aan haar kunnen wij slechts dan zonder de allergrootste schade voor ons en de onzen gelooven, wanneer wij in de praktijk van de overtuiging uitgaan, dat aan hare Majesteit schier op elk punt de les moet worden gelezen. Zij is, volgens de zienswijs van sommigen, falende in alle hare deelen, en slechts onfeilbaar in haar geheel: een recht helder leerstuk voor allen, die tot hiertoe onnoozel genoeg waren om in het geheel de som van al de deelen te zien. Waarlijk, zij die het geloof hebben, — van de vruchten der liefde behoef ik hier niet te spreken, — men kan van hen verzekeren, dat zij het bezitten als niet bezittende. Ware de paus niet onfeilbaar, zij misten tot nu toe volstrekt niets. Bedrogen de konciliën, zij zouden, — toch geen onoverkomelijk bezwaar, — den trentschen katechismus moeten ontberen. Ware de bijbel niet volstrekt te vertrouwen, zij zouden ten aanzien van alle histo-

rische en dogmatische vragen, die sedert zestien eeuwen zijn opgekomen, juist even ver zijn als thans. Eindelijk: ware de natuur niet onfeilbaar, zij zouden met even groote waakzaamheid tegen haar op hunne hoede moeten zijn als nu. Het geloof aan iets onfeilbaars schijnt dus eene soort van weelde te zijn. Die weelde komt ons ten slotte te kostbaar voor tegen den prijs van de verwaarloozing van hetgeen waarneming en ervaring ons leeren.

Of is het meer dan weelde, is het een kracht in de moeilijkheden en tegenover de rampen des levens? Een kracht in de moeilijkheden? Ik zie niemand daarin krachtig, dan die in ruime mate beschikt over de vier faktoren der menschelijke persoonlijkheid, die wij in een vorig hoofdstuk leerden kennen. Helderheid van oordeel en vastheid van wil komen inzonderheid te stade. Kracht tegenover de rampen des levens? Zij kan van tweeledigen aard zijn: òf bescherming bieden tegen, òf berusten doen in die rampen. Dat het geloof tegen rampen beschermt, zal wel niemand meer staande houden. De oude spreuk: wien God bewaakt, is wel bewaakt, baat weinig, want het is juist de vraag: wanneer God ons bewaakt en of dit niet altijd in mate en uitwerking op merkwaardige wijze samenvalt met ons eigen of anderer waken. Dat het geloof ons in rampen doet berusten, wordt feitelijk niet te dikwerf gezien, maar blijft altijd mogelijk; aangezien de overtuiging, dat alle dingen gewerkt worden door eene onfeilbare macht, in staat is, ons zielsrust te schenken. In welke mate dit werkelijk

plaats heeft, valt moeilijk uit te maken; toch moest de ervaring luide er voor getuigen, zou men inderdaad op dezen grond schromen, andere dan godsdienstige voorstellingen te verbreiden. Men zou de geloovigen willen zien als eene gemeente, die zich van "de wereld" duidelijk onderscheidde door losheid van aardsche goederen, door onafhankelijkheid van wereldsche eer en voordeelen, door matigheid, tevredenheid, blijmoedigheid, hoop. Men zou geene peterspenningen willen zien vloeien naar den stedehouder van hem, die niet had, waar hij het hoofd kon nederleggen.

Bij het onvervuld blijven van zulke redelijke verwachtingen, gevoelt men niet de minste neiging, maar koestert men ook niet de minste vrees, om bij iemand het geloof aan onfeilbaarheid te verzwakken, daar men de overtuiging nauwlijks weren kan, dat er niet zoo buitengemeen veel aan verloren zou zijn. In elk geval kan dit nooit anders dan de onwillekeurige uitwerking genoemd worden van een boek, de naam van welks schrijver een voldoende waarschuwing is voor hen, die gaarne behouden wat zij hebben.

Het was eindelijk de toestand van een hedendaagsch ongeloof, die tot de uitgaaf aanmoedigde.

Ik heb natuurlijk slechts het oog op een bepaald soort van ongeloof: het onwetenschappelijk, het ondichterlijk en het onzedelijk ongeloof. Want zoo er een geloof is, dat de wetenschap in het aangezicht slaat, het gemoed doet kwijnen en de zedelijkheid ondermijnt: er is een ongeloof, waarvan volmaakt hetzelfde kan en moet verzekerd worden. Het leeft

van oppervlakkigheid, van onverschilligheid, van gebrek aan veerkracht. Zijn wapen is napraten of spotternij; zijn element, een gemeene opvatting der dingen; zijn heimelijke wensch, losbandigheid van zeden. Het heeft geen besef van de diepte en oorspronkelijkheid van geest, die noodig zijn geweest om de kristelijke leer te ontwerpen; nooit heeft het vermoed, welke gemoedservaringen er den grondslag van vormen, noch wat zij op barbaarschheid en zedeloosheid veroverd heeft. Niet minder dan het domste bijgeloof is dit dom ongeloof te schuwen en te bestrijden, en het kan niet anders dan de eerzucht zijn van dit werk; — een eerzucht, die zeker lang niet genoeg bevredigd werd; — aan dat ongeloof eenig denkbeeld te hebben bijgebracht van hetgeen het wettig ongeloof in dezen tijd almede onderstelt, en daardoor de overtuiging te hebben gewekt, dat ongeloovig te zijn, met andere woorden: eene levensbeschouwing te vormen, die eerlijk met het bovennatuurlijke en alle onfeilbaarheid breekt en niettemin aan het zedelijk leven een bestaansreden kan schenken, niet juist eene lichte taak is.

Om mede te werken tot het bevestigen van deze heilzame overtuiging, waaraan het lezen ook van dit werk geen schade moge hebben toegebracht; een overtuiging, die elk verhinderen moet zich lichtvaardig een standpunt toe te eigenen, dat zijne krachten te boven gaat; veroorloof ik mij, hier, ten besluite van het geheel, mijne opvatting voor te dragen van de verstandelijke en zedelijke gesteldheid,

die ik hem toewensch, wiens levensbeschouwing zich vormt naar de beginselen van dit geschrift.

Hij is zich dan in de allereerste plaats bewust van de beperktheid der menschelijke wetenschap, waaraan hij op geen enkel gebied een andere zekerheid kan toekennen dan die, welke door ervaring te verkrijgen is. Uit dien hoofde aan alle dogmatisme vreemd; nimmer in den waan, dat de rede of eenige bovennatuurlijke openbaring hem in het bezit zou hebben gesteld van een onfeilbare waarheid, houdt hij het oog geopend voor de gegevens, die onder zijn bereik vallen, en oefent hij onophoudelijk zijn waardeeringsvermogen, omdat hij weet, dat kennis van die gegevens en toepassing van dat waardeeringsvermogen de eenige middelen zijn, waardoor hij tot zulk een beschouwing van de dingen zich zal kunnen verheffen, die kans heeft van eens de algemeene te worden. Van de mogelijkheid, ja van de waarschijnlijkheid van te dwalen blijft hij steeds ten diepste doordrongen, en daarom ten allen tijde bereid om, van dwaling overtuigd, zijne vergissing te erkennen. Die mogelijkheid, en vooral die waarschijnlijkheid, tracht hij dagelijks te doen afnemen, inzonderheid door zich op de hoogte te houden van de bedenkingen der wederpartij, welker bestaan hem niet ongevallig is, daar zij hem verhindert de bezwaren, die aan zijn eigene voorstelling verbonden zijn, te eéniger tijd over het hoofd te zien of te vergeten. Met dit voorbehoud tracht hij zich van de deugdelijkheid der gronden, waarop zijne beschou-

wing rust, altijd meer te doordringen; de gunstige zijden, de theoretische of praktische voordeelen van zijne beschouwing altijd scherper waar te nemen en met grootere helderheid in te zien, opdat hij liefde voor haar gevoele, en zij geschikt worde om hem die bezieling mede te deelen, welke tot voortgaan op den ingeslagen weg aanmoedigt, gelijk tot het vrijmoedig mededeelen van de uitkomsten van zijn onderzoek. Van die liefde poogt hij alle dweepzucht verre te houden, voornamelijk waar zijne beschouwing betwistbare punten raakt, terwijl zijne bescheidenheid zich het duidelijkst verraadt in de erkenning van den afstand, die altijd overblijft tusschen hetgeen hij wil en inderdaad bereikt.

Die afstand, het weinig bevredigende van zijn weten, van zijn verklaren en bovenal van de algemeene wijsgeerige beschouwingen, die hij op zijne kennis en verklaring der verschijnselen kan doen rusten, maakt hem niet op verkeerde wijze ongeduldig, verleidt hem niet tot een binnensluiken van hetgeen het waarmerk mist zijner eigene logika. Het recht van het gemoed: eene aangename of onaangename gewaarwording van de verschijnselen te ondervinden, erkent hij ten volle; zelfs vindt hij zich genoopt, om, voor zoover die gewaarwordingen daarvoor vatbaar zijn, hare theorie te zoeken en vast te stellen, in denzelfden zin waarin een spraakkunst de theorie vaststelt van een gesproken taal. Op die wijze maakt hij eene zedeleer, eene schoonheidsleer, en tracht, hoewel zij evenals een spraakkunst voor verande-

ring en verbetering vatbaar blijven, zijne praktijk naar hare lessen in te richten. Maar logika en waarheidszin, met andere woorden: het stel van wetten, welker geldigheid hij voor zijn denken heeft ingezien, en zijne gezindheid om aan die wetten onvoorwaardelijk te gehoorzamen, doen hem weigeren, — een weigering die een gansche toekomst bevat, — alleen op grond van zijn gevoel, dat is: van zijne wenschen of behoeften, de waarheid of waarschijnlijkheid aan te nemen van eenige voorstelling, waarover hij, met inachtneming van die wetten, niet in staat is een oordeel te vellen.

Bij die weigering staat hij peinzend stil.

Hij vindt zich nu beroofd zoowel van de voordeelen der lichtzinnigheid als van hetgeen talloos velen een rijke bron noemen van troost en kracht.

Het brengt hem tot nadenken; hij keert tot zichzelven in en verdiept zich in zijn daad, want een daad was het.

De gedachten zijns harten worden vermenigvuldigd.

Maar Dante's Beatrice, eene strenge schoonheid, die voor hem Waarheidsliefde heet, grijpt hem bij de hand, en leidt hem naar den eenzamen top van een heuvel. De lichten des hemels worden uitgedoofd. Een geheimzinnige nachtwind kust de zweetdroppelen op zijn voorhoofd weg. Aan beide zijden van den heuvel breidt zich een dal uit. Links is de vallei door het kleurig kunstlicht, dat er in ontstoken wordt, meer en meer zichtbaar. Bacchan-

ten dansen om een altaar, met kransen omwonden, en aan den voet van dat altaar ruischt een Lethestroom zacht daarheen. Rechts verrijst uit het dal een gothische kathedraal; de torenspitsen verdwijnen in de donkergrauwe lucht, maar het kerkportaal staat in vuur, beschenen door den rooden fakkelgloed van een naderenden optocht. De priester gaat voor; de vrome schaar volgt en zingt haar "Recordare, Jesu pie." Nu wendt zijn aandacht zich naar de eene, dan naar de andere zijde. Hij weifelt. Maar terwijl de maan, zich een oogenblik aan de wolken ontworstelend, Beatrice den doorzichtigen sluier omwerpt van haar zilver licht, fluistert zijn leidsvrouw hem toe: "hier, aan mijn linker is het rijk van het genot; daar, aan mijn rechter, het rijk van de behoefte aan genot; hier dartelt, ginds hoopt men, maar men dartelt en hoopt in een fantastische wereld, door de menschelijke zwakheid geschapen, het eenige dat zij, arme, scheppen kon. Die mij volgen, moeten sterk zijn. Zij genieten niet, want zij offeren het heden op aan de toekomst; zij hopen niet op persoonlijk genot, want die toekomst is hun onbekend. In den morgenstond uitgetogen tot den arbeid; voortgedreven door een sombere figuur, die men het leed der aarde noemt, arbeiden zij op een dorre heide, en pogen haar oorbaar te maken naar ontwerpen, door mijne tweelingzuster, de Poëzie, hun gereikt. Die ontwerpen zijn al hun liefde, al hun vreugde. Gelijk zij in hun jonkheid stonden om den schoot hunner moeder, die hen op verhalen en

afbeeldingen vergastte, zoo scharen zij zich des avonds met kinderlijken zin om de Poëzie, als deze hun de ontwerpen toont van de lustgaarde, welke uit de woestenij verrijzen kan; maar op hun vragen naar de mogelijkheid der verwezenlijking, antwoordt zij met een verrukkelijken glimlach. Nieuwe inspanning getroost zich dan aan den anderen morgen hun kracht. En bezwijkt een uit hun midden, dien zij treurend naar het graf dragen, zoo herhalen zij elkander zijn laatste woord: wie weet of hun, die na mij komen, niet ook door mijn arbeid het leven minder zwaar valt!"

Beatrice had uitgesproken, en aan het weifelen van hem, die haar had aangehoord, was een einde. Hij besluit haar te volgen, en gevoelt zich opgewekt om te lijden, te arbeiden en lief te hebben.

DRUKFEILEN.

Blz.	289	regel	1	staat	*spekulatie;*	lees:	*spekulatief.*
„	385	„	7	„	*gladt;*	„	*glad.*

3 2044 069 628 303

